

Munich Personal RePEc Archive

National Economy

Bukvić, Rajko and Aleksić, Dragan and Aničić, Jugoslav and Laketa, Marko and Todorčić, Jovana and Zakić, Nebojša and Vuković, Darko and Miletić, Dalibor and Vukotić, Svetlana and Vukmirović, Dragan and Vukmirović, Jovanka and Majdarević, Aleksandra

Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, Univerzitet Union-Nikola Tesla, Fakultet za preduzetnički biznis, Beograd, Visoka strukovna škola tržišnih komunikacija, Beograd, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd, Univerzitet Union-Nikola Tesla, Fakultet za preduzetnički biznis, Beograd, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd, Fakultet za menadžment, Zaječar, Megatrend Univerzitet, Beograd, Univerzitet Union-Nikola Tesla, Fakultet za preduzetnički biznis, Beograd, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, Fakultet organizacionih nauka, Beograd, FEFA - Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd

2017

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/103354/>
MPRA Paper No. 103354, posted 15 Jan 2022 23:08 UTC

Рајко Буквић (Rajko Bukvić)¹, Драган Алексић (Dragan Aleksić)², Југослав Аничих (Jugoslav Aničić)³, Марко Лакета (Marko Laketa)⁴, Јована Тодорић (Jovana Todorčić)¹, Небојша Закић (Nebojša Zakić)³, Дарко Вуковић (Darko Vuković)¹, Далибор Милетић (Dalibor Miletić)⁵, Светлана Вукотић (Svetlana Vukotić)³, Драган Вукмировић (Dragan Vukmirović)⁶, Јованка Вукмировић (Jovanka Vukmirović)⁶, Александра Мајдаревић (Aleksandra Majdarević)⁷

НАЦИОНАЛНА ЕКОНОМИЈА (NATIONAL ECONOMY)

ГЕОГРАФИЈА СРБИЈЕ (GEOGRAPHY OF SERBIA)

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ

Београд, 2017

(стр. 614–751)

¹ Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, Београд (Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd)

² Институт за новију историју Србије, Београд (Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd)

³ Универзитет Унион-Никола Тесла, Факултет за предузетнички бизнис, Београд (Univerzitet Union-Nikola Tesla, Fakultet za preduzetnički biznis, Beograd)

⁴ Висока струковна школа тржишних комуникација, Београд (Visoka strukovna škola tržišnih komunikacija, Beograd)

⁵ Факултет за менаџмент, Зајечар, Мегатренд Универзитет, Београд (Fakultet za menadžment, Zaječar, Megatrend Univerzitet, Beograd)

⁶ Факултет организационих наука, Београд (Fakultet organizacionih nauka, Beograd)

⁷ ФЕФА - Факултет за економију, финансије и администрацију, Београд (FEFA - Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, Beograd)

НАЦИОНАЛНА ЕКОНОМИЈА

Сажетак. У овом одељку разматрају се опште карактеристике националне економије. У првом делу приказан је њен историјски развој, који је обухватио привреду у средњовековној српској држави Немањина, преко развоја у оквирима турске феудалне државе, изградње самосталне српске државе након српских устанака и ослобођења од Турске, па до развоја у савременим условима 20. и 21. века. Тај вишевековни развој протицао је у сталним напорима да се превазиђе наслеђена економска заосталост, да се унапреди и модернизује привреда, односно да се претежно аграрна земља претвори у земљу с модерном индустријском привредом, али и уз отпоре изражене у супротној тенденцији да се одржи аграрни, односно сељачки карактер земље. Ипак, био је то процес који се уз мање или више осцилација, али у целини успешно одвијао све до пред крај 20. века. Међутим, почев од последње деценије претходног века земља је током процеса транзиције била деиндустријализована, тако да је сада на нивоу развоја од пре неколико деценија, и стоји пред поновним захтевима за (ре)индустријализацијом. У другом делу разматрају се актуелне карактеристике привреде Србије, подељене у четири сектора.

Кључне речи. национална привреда, историјски развој, (де)индустријализација, сектори привреде, Србија, Југославија

1. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НАЦИОНАЛНЕ ПРИВРЕДЕ

У овом поглављу најпре ће бити указано на факторе и услове који делују, односно који су деловали на развој привреде Србије, а затим ће бити дат историјски приказ тог развоја у једном дужем периоду, почев од средњовековне српске државе. При томе, има се у виду да привредни развој чине две компоненте: привредни раст и промене у структури привреде. Привредни раст је повећање производње које се изражава укупно (за целу земљу) или по глави становника (пер capita). Промене у структури су промене учешћа појединих делатности (индустрија, пољопривреда и др.) у укупној вредности производњи, запослености и дохотку. Историјски приказ развоја привреде сагледаваће како промене у наведеним компонентама, тако и услове који су до тих промена доводили.

1.1. Фактори и услови за развој националне привреде

Стање, односно економска ситуација и ниво развијености привреде Србије почетком 21. века, резултат је сложеног сплета и узајамног деловања различитих фактора дугог и кратког трајања. У факторе дугог трајања спадају географски и геополитички положај земље и природни услови и ресурси, а фактори кратког трајања обухватају економске, политичке и техничко-технолошке факторе, који се и сами мењају знатно брже, али чије је дејство, иако краткотрајно, често снажније од дејства дугорочних фактора.

Географски и геополитички положај има веома значајну улогу. Он је врло сложен, као резултат многих апсолутних (математичких и физичко-географских) и релативних географских чинилаца (друштвене, политичке, економске, историјске, војне и друге природе), који се могу посматрати у међусобном прожимању и одређеном јединству. Посебну важност има чињеница да се зоне три од десет паневропских коридора, који су, по Европској комисији, од виталног стратегијског значаја за Европу, простиру преко (коридори X и VII) и у непосредној близини геопростора Србије (коридор VIII).

Природни услови и ресурси имају важну улогу у развоју привреда већине земаља. У условима светске економске и сировинске кризе долази до пораста значаја природних ресурса. У таквој ситуацији неопходан је концепт привредног развоја, који подразумева рационалну употребу природних ресурса на дуги рок. Србију одликују релативно повољни природни услови и разноврсност ресурса. Ако се изузме нафта и неколико мање значајних ресурса, проблеми су више везани за експлоатацију природних ресурса него за њихову лимитираност. Србија поседује одговарајуће залихе металичних руда и угља, а не оскудева ни у неметаличким рудама. Резерве нафте и природног гаса су мале, али су значајна налазишта обојених метала. Енергенти заузимају значајно место у укупном увозу (14,1% у 2014. и 11,5% у 2015), при чему посебан проблем представља колебање светских цена енергената, особито нафте.

Територија Србије се може високо вредновати и са становишта расположивости пољопривредног земљишта и обрадивих површина. Према резултатима Пописа пољопривреде

2012. у укупној територији од 77.592 км² (без Косова и Метохије) расположиво земљиште (коришћено и некоришћено пољопривредно земљиште, земљиште под шумом и остало земљиште – земљиште под зградама, путевима, двориштима; рибњацима, трстицима, барама; стеновитим површинама – камењарима и другим површинама неподобним за пољопривредну производњу) обухвата 5.346.597 ха или 68,9%. У структури расположивог земљишта изразито доминира коришћено пољопривредно земљиште (3.861.477 ха или 64,3%) – које с некоришћеним (424.054 ха или 7,9%) чини укупно 72,2% расположивог земљишта. Следе шумско (1.023.036 или 19,1%) и остало земљиште (462.084 или 8,7%). (Пољопривреда у Републици Србији I 2013.) Шуме се одликују богатом биоразноврсношћу: 215 биљних и 428 животињских врста спадају у заштићене природне реткости, уз то постоји 5 националних паркова укупне површине 159,0 ха (Статистички календар Републике Србије 2016). Комбинација природних претпоставки, као што су климатски фактори, рељеф, надморска висина и др. погодује развоју разноврсне пољопривредне производње, као и узгајању вредних шумских врста. Квалитет земљишта је изнад европског просека, степен загађености тла и вода је нижи него у ЕУ, због чега Србија може постати значајан произвођач и извозник здраве хране.

Релативно велики водни потенцијал користи се недовољно и нерационално, што изазива проблеме у водоснабдевању. За потребе наводњавања обрадивих површина користи се мали део расположивих водних ресурса уз стални тренд опадања квалитета вода. Укупна дужина водних токова износи више од 66.000 км, а дужина речних пловних путева достиже 1.093 км и вештачких пловних саобраћајница (канала) 646,1 км.

Садашњи ниво развијености националне привреде настао је под *утицајем динамичких и сложених социјално-економских фактора*. На једној страни су наслеђени развој националне економије током, а нарочито на крају 20. века, под неповољним спољним околностима, од санкција међународне заједнице па до физичког уништења значајних привредних капацитета током бомбардовања 1999, а на другој прелазак на тржишну привреду, с негативним ефектима који су пратили процес транзиције. У том процесу долази до значајних промена структуре привредног система, радикалних промена у власништву привредних субјеката и улози државе у организацији и управљању привредним делатностима. Нестају читаве привредне гране, традиционално носиоци привредног развоја и запослености (металски комплекс, текстилна индустрија, индустрија коже и обуће и др.), а на њихово место веома споро и у малом обиму долазе друге делатности. Последица је ниска продуктивност, даље технолошко заостајање за развијеним земљама, формирање монополских структура, ниска конкурентност предузећа на међународном тржишту, неселективан увоз и његова ниска покривеност извозом. Последично, повећава се незапосленост и долази до пада животног стандарда. Све то праћено је, наравно, и другим, ширим социјалним последицама.

Међународни распоред рада све више добија на значају, посебно у земљама с малом површином и малобројним становништвом. Догађаји с почетка 1990-их донели су додатне тешкоће у развоју економије, јер је дошло до прекида трговинских односа и губљења развијених европских тржишта, а повратак на та тржишта је дугорочан и веома отежан. Због проблема незапослености, политици тржишта рада припада важно место у свеукупној економској политици. Она у условима транзиције треба да буде свеобухватна, односно да поред пасивне (обезбеђивање примања незапосленима) укључује и активну компоненту (стварање услова за запошљавање). Привредни раст је примарни фактор у повећању тражње за радом, а активна политика тржишта рада има превасходно за циљ да помогне како би се обезбедио адекватан одговор понуде. Буџетска ограничења и други фактори утицали су да су у пракси постигнути скромни резултати политике тржишта рада.

Техничко-технолошки фактори у развијеним привредама готово у целини одређују стопу привредног раста, правце и интензитет економског и социјалног развоја. Технолошки прогрес се може означити као најдинамичнији фактор привредног развоја. Заостајање у многим гранама и ниска конкурентност производа последица је ниског технолошког нивоа у прерађивачкој индустрији и другим секторима. С друге стране, недостатак сопственог капитала и скроман ниво (страних) инвестиција, фактори су који отежавају модернизацију привреде и прикључак развијеном свету. Застарела инфраструктура и слабо развијене комуникације су велика препрека за савремени развој привреде, за повезивање појединих делова и целе земље са

суседним и другим земљама. Саобраћај још увек није организован и развијен као интегрални транспорт, чија је сврха минимизирање трошкова транспорта и убрзање токова робе.

Утицај *политичких фактора* изразито је велик и негативан, почев од спољних, као што су високе цене сировина и горива на светском тржишту изазване политичким кризама у појединим деловима света, до унутрашње политичке нестабилности која је почела 1991. распадом СФРЈ и с мањим прекидима траје до данас. Нестабилна политичка ситуација у последњој деценији 20. и почетком 21. века утицала је на успорен развој привреде. Огромни су губици услед санкција СБ УН, од маја 1992. до новембра 1995. По свеобухватности и оштрини, изузимајући војну интервенцију, биле су то најтеже казнене мере које су УН икада предузеле против неке земље. Бомбардовањем од стране НАТО пакта 1999. уништена су многа велика предузећа, носиоци привреде, која ни до данас нису обновљена.

Велики утицај на развој привреде имале су и *грешке у економској и финансијској сфери* током транзиције. Прелаз на отворену тржишну привреду када су економски субјекти били у фази опоравка после скидања економских санкција и приватизација предузећа, без обавезе да нови власници наставе делатност којом се предузеће бавило, оставили су негативне последице на развој, посебно реалног сектора. У финансијском сектору је извршена промена власничке структуре банака, али највећи недостаци су непостојање развојне банке за праћење дугорочних капиталних инвестиција, као и микрофинансијских организација за праћење развоја малих и средњих предузећа и предузетништва у целини. С друге стране, због непостојања конкуренције у банкарском сектору далеко су више каматне стопе на кредите привреди него у развијеним земљама, што је велика препрека расту и развоју, пре свега реалног сектора.

Процес транзиције прати и *промена прописа* и њихова хармонизација с регулативом ЕУ. Многи од базичних закона доносе се са закашњењем и не прате правовремено промене у привредном систему, мада има и примера њиховог брзоплетог доношења. Такође, велика очекивања од тзв. свеобухватне реформе прописа, нису се остварила највише због спорости њеног спровођења, па су административне препреке и даље велики проблем за бржи раст и развој привреде. Посебан проблем је неусаглашеност прописа у области грађевинског земљишта са законодавством у земљама из којих долази највише инвестиција.

Утицај *људских ресурса* на развој привреде је посебно изражен у процесима трансформације у тржишну економију, јер се тада формира тржиште рада и мења се модел запослености, што утиче на степен искоришћености радне снаге. Демографски показатељи показују негативне тенденције, које се огледају у смањењу укупног броја становника, старењу становништва, пражњењу неразвијених региона и одливу младих, образованих људи у иностранство. Људски капитал је одувек био важан фактор развоја националне привреде, а у савременим условима он добија кључни значај. Разлоге за то треба тражити у брзом напредовању и ширењу информационих и комуникационих технологија, под чијим утицајем се мењају саме основе индустријског друштва. Ствара се нови цивилизацијски контекст, који се означава терминима: „нова економија”, „економија знања”, „информатичко друштво”.

Функционисање и будући развој економије реализоваће се у различитим условима у економској, правно-нормативној, институционалној, социјалној средини. На развој привреде значајан утицај имаће економска средина. Слободно кретање роба, капитала, лица и пружања услуга су тзв. „четири слободе”, које представљају основне предуслове за одрживи економски и демократски развој. Даљим развојем привреде и променама њене структуре, мењаће се и утицај фактора који утичу на њен развој. У досадашњем развоју већу улогу су одиграли природни и радни ресурси, а убудуће ће бити значајнија улога научно-техничког развоја, међународног тржишта, социјално-политичких фактора и др.

Успешност националне привреде мери се величином остварене производње и њеном структуром. Као основни макроагрегат користи се не национални доходак (или друштвени производ), као некада, већ бруто домаћи производ, односно бруто додата вредност. О степену развијености се може просуђивати на основу величине националног друштвеног богатства по становнику и структуре тог богатства. Што је земља развијенија, то већи део њеног националног богатства чине производни фондови, и обрнуто, у неразвијеној земљи фондови непроизводне сфере чине претежни део националног богатства, што значи мало капитала у производњи, мали обим производних фондова по становнику и по запосленом.

1.2. Преглед историјског развоја привреде

1.2.1. Средњи век

Привреда у доба Немањића. Током постојања средњевековне српске државе, с обзиром на претежно аграрни карактер привреде, развојни процеси су се споро одвијали. Изузетак је рударство, које је у последњим деценијама постојања државе оставило значајан траг у социјалној сфери.

Као основна обележја владавине династије Немањића могу се истаћи ослобађање од византијске превласти, стварање независне националне државе, територијална експанзија и довршавање изградње феудализма. То су били нови друштвени услови у којима се развијала привреда у 13. и 14. веку. И док је још крајем 12. века она имала претежно аграрну структуру и натурални карактер, наслеђен из предходног времена, у наредном периоду, све до пада под турску власт, унапређује се пољопривреда и развијају се нове привредне гране, рударство, трговина, занатство, тако да привредна структура добија нова обележја.

Зачеци феудалне класе јављају се с јачањем слоја који настаје од родовско-племенских старешина, који због ратних заслуга добијају земљу од владара или присвајају неподељену земљу сеоских општина. Поред њих, земљишне поседе добијају, у својину или на управу, и војне старешине, стичући са земљом и племићки ред. Привреда на селу, изразито натурална, с учвршћивањем феудализма могла је повољније да се развија. Бољом организацијом рада, кметовска радна снага је на имањима феудалаца могла да оствари већу продуктивност. У поређењу с малим сеоским газдинствима, доминантним у претходном периоду, на крупним поседима, с обимном радном снагом, могло је да се спроведе издвајање занатства од пољопривреде и да се у обе гране постигне већа продуктивност. За разлику од појединачних газдинстава, чија је производња ишла углавном на подмиривање личних потреба, властелинска или црквена имања, заједно са земљом кметова, представљала су органску целину, у погледу величине поседа, неопходне радне снаге и организације рада, тако да се могла развити производња и за тржиште (Вучо 1955).

У развоју земљорадње значајно је било усвајање пољопривредних алата или оруђа. Основна справа за обраду земље било је дрвено рало с металним раоником, погодно за обраду мањих површина смештених на косама и с плитким, оцедивим и растреситим земљиштем. Као вучна снага коришћена је сточна запрега од два вола, обично мале тежине и скромне вучне снаге. Употребом рала, које је само парало земљу и недовољно је окретало и слагало у бразде, није могао да се постигне добар квалитет земљишта, па је оно морало да се дорађује ручним алаткама, обично окопавањем, што је захтевало додатну радну снагу. Употребом рала и ручних алатки једно сеоско газдинство просечно је годишње могло да обради око 2,5 ха, приноси су били мали – само четири пута већи од утрошеног семена. Велики напредак у обради земље учињен је употребом плуга, који се у већој мери користи од средине 14. века, али је и касније рало, због природе земље и традиције, дуго остало у употреби (Благојевић 1981б).

На ораницама није коришћено сточно ђубриво, јер није могло да се сакупи и допреми услед екстензивног гајења стоке. Како се после вишегодишње узастопне сетве житарица земљиште исцрпљивало и приноси смањивали до те мере да се више није исплатило даље гајење, на њивама су се равномерно смењивали пролећни и јесењи усеви. После неколико година овакве употребе њиве су привремено остављане необрађене, „на угар”, како би се плодност земљишта обновила. Од ратарских култура гајени су: пшеница, раж, јечам, овас, сирак, хељда, просо, а од повртарских разне врсте репа, купус, келј, боб, грашак, лук, и као сировине за израду одеће – лан и конопља (Mirković 1968).

Из Византије и с Медитерана је вршен снажан утицај на интензивније коришћење обрадивих површина гајењем винове лозе и подизањем вртова и воћњака. Почети овог процеса уочавају се крајем 12. и почетком 13. века. Виноградарство се више развијало у приморју а воћарство у близини градова и рударских центара, где је постојало тржиште.

Сточарство је било допунска, али важна, делатност земљорадника. Оно им је обезбеђивало радну стоку али и месо, млеко и млечне производе, вуну, кожу. Земљорадничко домаћинство држало је по неколико говеда и свиња, по 20–30 оваца или коза и живину. Посебна пажња посвећивана је гајењу коња за ратну службу и транспорт. Део становништва је

прихватио сточарство као основну делатност. Она је била заступљена нарочито код Влахa, романизованог староседелачког становништва. Власи су се бавили екстензивним сточарством, селећи стоку ка сезонским испашама. Када је трговина почела да оживљава, они су товарним коњима пружали трговцима услуге за преношење робе (Благојевић 1981б).

Битне промене у структури пољопривредне производње наступиле су с развојем рударства и изградњом насеља око рудника, која су својом платежном моћи постали јака потрошачка средишта. Стога и сеоско становништво почиње све више да гаји пољопривредне културе чија је производња била уноснија, а које су могли да продају у градовима. Поред житарица, упоредо с напретком пољопривредне производње, развија се и повртарство, воћарство и виноградарство. Винова лоза се гајила нарочито на Косову, где су се, посебно у близини градова и већих тргова, читава села бавила виноградарством. Виноградарство је, почетком 15. века, било заступљено и у северној Србији, а јављају се и вишкови вина, пошто су локалне потребе већ биле задовољене (Ковачевић-Којић 1982).

Градови, центри занатства и трговине. Територијалним ширењем, у 13. и 14. веку, у састав Србије ушле су нове области са својим економским особеностима. Немањиним освајањем Зете, у српску државу ушли су приморски градови, Котор, Будва, Бар, Улцињ, као и Скадар, Дриваст, Дањ (данас у Албанији), с развијеном градском привредом. У мањим насељима се обављала продаја и куповина робе. Таква места под заједничким називом „трг“, налазила су се у сеоским насељима, у близини цркава и манастира или поред утврђења. Најстарији и најпознатији тргови, где се трговало сољу, били су Дријева на Неретви и Свети Срђ на Бојани. Касније се међу значајне тргове уврштају бројна насеља у унутрашњости, око рудника или поред трговачких путева (Благојевић 1981а).

Првобитна занатска делатност – израда оруђа и предмета покућства, предење, ткање, прерада коже – одвијала се у оквиру кућне радиности и била је споредно занимање у сеоским домаћинствима. У самосталне занатске делатности спадало је ковање и ливење гвожђа, израда простијег накита и украса, грнчарија и остало посуђе од глине (Вучо 1955).

Трговина је имала претежно локални карактер и одвијала се у ограниченим размерама. Као платежно средство приликом размене добара служила је роба (стока, крзно) а у мањој мери страни новац, углавном византијски и млетачки. У трговини су учествовали богати људи из Дубровника, Котора и других приморских градова који су располагали финансијским средствима и имали разгранате пословне везе, тако да су трговином могли да остваре значајну добит. У Србију се из приморја највише увозила со, вино, тканине, луксузна роба, коју су куповали богатији слојеви, разни занатски производи, оружје, метална оруђа за рад, накит. Највише су се извозили кожа и крзна домаћих и дивљих животиња, восак, сир, жива стока. Нарочито велико место у извозу заузимао је восак, чија је највећа примена у то време била у расвети, и који је долазио одмах из племенитих метала. Восак се, за разлику од рударских производа који су одлазили у Венецију, извозио у италијанске градове на Јадрану, чувене по сајмовима (Ковачевић-Којић 1982). Од 13. века, с развојем рударства, сребро, олово и бакар убрзо су постали најзначајнији извозни артикли и најважнији предмет трговине.

Рударство. За привредни развитак средњевековне Србије од највеће важности било је рударство. Искоришћавање рудних богатстава почело је у доба римске власти, али су, после пустошења наредних векова, радови у рудницима готово престали (Благојевић 1981б). Експлоатација руда, започета у другој половини 13. века довођењем саксонских рудара, доживљава стални успон до краја српске средњевековне државе. За раст рударске производње, уз богатство природних налазишта, обученост и рударску технику коју су донели Саси, заслужни су и дубровачки пословни људи са својим инвестицијама и предузетништвом али и либерално законодавство српских владара. Услед тога рударска производња у Србији имала је посебно значајну улогу у привреди југоисточне Европе крајем средњег века (Бојовић 2014). Њену основу чинили су рудници племенитих метала, у првом реду сребра. Најзначајнији рударски центри били су Ново Брдо, на Косову, Јањево и Сребреница на левој обали Дрине. Сребро из тих рудника садржало је 20–25% злата (Ковачевић-Којић 1999). Највећи део сребра извожен је у Венецију а у мањој мери и у Александрију, Сирију и Барселону. До средине 14. века највећи део извоза сребра вршили су трговци из Венеције, Фиренце и Котора, а од тада готово целокупан промет овог метала контролишу Дубровчани (Ћук 1986).

Процене годишње производње сребра, у 15. веку, крећу се од 11.500 до 25.000 кг. Само од Новог Брда, највећег рудника сребра на Балкану, српски деспот је имао приход од 120.000 златних дуката годишње. Рудници у Сребреници, у време највеће производње, испоручивали су 5–6 хиљада кг сребра. У то време европски обим производње сребра је између 23.000 и 47.000 кг, па је српски удео у европској производњи овог метала огroman (Ковачевић-Којић 1999).

Под турском влашћу. После пада под турску власт у 15. веку, Србија је интегрисана у турски привредни систем, тако да у економском погледу дели судбину Отоманског царства. С губитком независности нестаје властела, а градови су лишени српског живља. Домаће градско становништво потиснуто је бројним народностима царства, Турцима, Грцима, Цинцарима, Јеврејима, који до ослобођења у 19. веку насељавају српске градове. Чак ни у бројним механама и хановима није било Срба (Ђорђевић 1924). Одсуство домаћег грађанства раздвојило је село и град, и то баш када је материјално све јача грађанска класа у Европи почела да стиче значајније позиције у друштву и пресудно утиче на процесе друштвеног преображаја. Турска није имала значајнији друштвени и привредни развитак, па је привреда остала на технолошком нивоу који је имала као самостална, а у многим областима је доживела знатан пад.

Турска је у првој половини 16. века била на врхунцу војне и политичке моћи и привредног развоја. Међутим, 1550-их на привредне прилике почиње да утиче европска монетарна криза изазвана приливом сребра из Америке, иницирајући скок цена од 1–3% годишње. Турски сребрни новац, аспра, губио је вредност, тако да се почетком 1570-их година венецијански дукат мења за 50 до 60, а крајем те деценије за 220 аспри (Поповић 1993). Турска не прихвата меркантилистичко учење о заштити националне трговине ограничавањем послова страним трговцима, већ само повремено забрањује извоз одређених артикала потребних војсци – руде, племенити метали, расни коњи.

Основна привредна делатност, од средине 16. века, била је пољопривреда. Њено стање у доба турске владавине битно су одредили нови власнички односи. Уведен је тимарски систем, облик турског феудализма, у ком је врховни власник земље султан. Сељаци су корисници земље, коју су могли да наслеђују али не и да је отуђе. Зато је ова делатност видно заостајала за могућностима. Већ од краја 16. века долази до разбијања јединства власти у царству и јачања локалних управљача, који су све више примењивали силу према хришћанским становништву. Злоупотребе су долазиле и од спахија и убирача прихода. Сељаци су зато производили само за личне потребе. Од пољопривредних култура највише су се гајиле житарице – пшеница, раж, јечам и зоб. Гајење пиринча, започето после турских освајања, напуштено је у 17. веку. Страни путописци извештавали су да је земља плодна али је остала пуста и запуштена. Опадање земљорадње погодовало је развоју сточарства, чак и у крајевима погодним за обраду земље, јер је стока била најпогоднији облик имовине, пошто је становништво, због опште несигурности, могло са својим стадима да се склони у збегове (Станојевић 1976).

После турског освајања готово потпуно се губи утицај робно-новчане привреде на село, што утиче на јачање патријархалних односа и облика живота сељака. Основни принцип овакве привреде је аутаркичност: сеоско газдинство, с малим поседом и скромним инвентаром, затворена је производна јединица. Све што се може произвести у кући не купује се. Занатство и трговина нису развијени јер занат није издвојен од сељачке производње, занатлија своје производе непосредно продаје. После стабилизације турске власти почиње снажнији развитак градова и градске привреде. Али, у градовима и паланкама је веома мали број занатлија Срба, па се они не профилишу као посебан друштвени слој. Најчешћи занатлије су терзије, ћурчије, кујунџије, ковачи, кожари, месари, ножари, зидари. Спољна трговина је у рукама страних трговаца: Дубровчана, Млечана, Немаца, Јевреја, Јермена и Турака. Извозни артикли су коже, стока, вуна, вино и восак, а увозни углавном мануфактурни производи (Станојевић 1976). Сељак је притиснут и многим порезима: поред редовног данка, харача, који плаћају сви хришћани у царству, постоји низ других редовних и ванредних пореза. Харач се до 1690. плаћа по домаћинству, а отада постаје лични порез који се плаћа по глави, према имовном стању пореског обвезника (Hadžibegić 1966).

Рударска производња, у доба самосталности Србије уз пољопривреду најважнија грана, с турским освајањем почела је да опада. Рудници су прешли у царску својину. Зато се већи део рудара иселио из Србије, а дубровачки трговци су напустили већину места. Међутим, већ је Мехмед Освајач предузео административне мере за побољшање стања у рударству. У рударској

производњи је ангажовано околно српско становништво. Техника и начин рада остају исти као у средњовековној Србији, али рударска производња не успева да достигне ниво из претходног периода. Већа пажња посвећена је смањивању отварању рудника гвожђа (Рудник, Бах, Чајнице и др.).

Под аустријском влашћу 1718–1739. Миром у Пожаревцу, јула 1718, Аустрија је од Турске добила део Србије северно од Параћина и од Дрине до Тимока. На овом простору Аустријанци су успоставили цивилну управу, којом је руководила Београдска администрација као врховна цивилна власт. Земља је подељена на округе, дистрикте, којима је управљао провизор (15 дистриката под управом Београдске администрације и 7 у источној Србији под управом Земаљске администрације у Темишвару). У окрузима нису успостављени нижи органи управе, већ су преузети од раније турске власти. Били су то кнежине и села са самоуправама заснованим на обичајном праву (Веселиновић 1986).

Србија је после ратова Аустрије и Турске од 1683. до 1718. великим делом веома опустошена. Најважнија последица дуготрајног ратовања била је депопулација. Према попису који су спровеле аустријске власти, убрзо по успостављању управе, на осам насељених долазило је пет опустелих насеља. Према попису 1724. у Србији под аустријском управом било је 446 малих и великих села. Међутим, пошто су се прилике у Подунављу стабилизирале после потписивања мира Аустрије и Турске, настали су повољни услови за привредну делатност. Мировни уговор из Пожаревца 1718. предвиђа и општа начела и уговоре за слободну трговину између двеју земаља. За развитак привредног живота нарочито је важан Уговор о трговини и пловидби, којим је успостављена слободна трговина копном и водом, нарочито Дунавом, с великим царинским олакшицама за трговце с обе стране границе.

С територије под аустријском управом из већине сеоских и градских насеља иселило се муслиманско становништво, а Аустрија је, из привредних и војних разлога, почела да насељава опустела места. Један број Немаца насељен је у градовима, али је у Србију почело да се враћа и српско становништво, како из крајева под Турском, тако и из Славоније, Бачке и Срема (Веселиновић 1986). Промене у саставу становништва нарочито су се испољиле у Београду, насељавањем Немаца и повратком Срба, иселилих у Великој сеоби. Међу њима највише је било занатлија и трговаца. Београд је, за време аустријске управе, био најважнији занатски и трговачки центар, у коме се поред Грка, Јевреја, Јермена, Цинцара и Влаха, много Срба бавило занатима и услужним делатностима, као што су: кројачки, крзнарски, свећарски, пекарски, папуџијски. Међу српским занатлијама било је и ковача, дунђера, катранџија, тесара, пинтера, али и рабација и гостионичара, бербера. Занатлија је било и у унутрашњости, али у много мањем броју. Срби су имали значајно место у трговини, захваљујући погодностима коју је она пружала склапањем Уговора о трговини и пловидби. Српски трговци су 1724, заједно са грчким, у Темишвару основали трговачку компанију за извоз жита, с главним стовариштем у Перлезу у Банату. Жито је транспортовано малим бродовима Савом и Купом до Карловца, а одатле сувоземним путем до Ријеке (Веселиновић 1986).

Према аустријским извештајима, у Србији су повољни услови за развој пољопривреде. По равницама и мањим и већим брдима било је довољно добре земље. Поједина имања се састоје од ораница, башта, винограда и ливада. Гајене су житарице и дуван, а од воћа највише шљиве, од којих је печена ракија. Најразвијеније је сточарство, захваљујући бројним шумама и пашњацима. Иако Аустрија у Србији није завела феудални систем, све дажбине, аренде и десетине, које је раније убирао феудалац, сада су припале држави – Дворској комори у Бечу, највишој финансијској установи Аустрије. Дажбине се плаћају у новцу, осим десетине у житу, која се плаћа у натури. Убирање пореза давано је у закуп арендаторима, међу којима је било углавном Јевреја, али и Срба, обласних старешина (Веселиновић 1986).

1.2.2. Привреда после Првог и Другог српског устанка

За разлику од других балканских територија, које су више биле насељене муслиманима, и где је јаче спровођена контрола над територијом, Србија је била погранична територија и контрола над хришћанима Србима није била јака. У 18. веку ове земље биле су предмет борбе између Отомана и Хабзбурга, од 1789. до 1791. под окупацијом аустријских снага, да би се по Свиштовском миру Аустрија повукла из пашалука, а Отомани су морали да поштују права српског становништва. Султану Селиму је мир био важан, да не би дозволио превласт јаничара,

те је именовао Хаци Мустафа-пашу да управља Београдом. Тиме је спречио ајане, представнике земљопоседничког staleжа, да се убаце у прикупљање пореза, оно је препуштено старешинама, а српска села су опорезивана паушално. Србима је дозвољено да задрже оружје, и коришћени су као султанови савезници. Стога ајани нису могли да створе латифундију, порези су били ниски, трговина неограничена, а становништво је имало самоуправу. Граница према Аустрији остала је отворена за растућу трговину стоком. Створен је својеврсни просперитет, Срби су располагали природним богатствима изнад способности да их искористе, што је довело до великог прилива насељеника из динарских крајева (Паларе 2010).

Порта је 1798. због рата с Француском повукла трупе из Србије, што омогућава јаничарима да се врате у Београд, 1801. је убијен Хаци Мустафа и отпочели су нереди, који су кулминирали 1804. устанком под Карађорђем. Устаници су изразили лојалност и само тражили права која су имали раније, али су очекивали помоћ од Русије, и добили подршку. Рат Турске и Русије чинио је положај Србије неизвесним, али 1812. пред најездом Наполеона Русија одустаје од Балкана и закључује с Турском Букурештански мир. Српски устанак је сломљен 1813. и муслимани почињу да се враћају, а Порта покушава да нађе равнотежу између репресија и тражења компромиса с локалним вођама који су могли да организују нове побуне.

Нови устанци избили су 1814. и 1815. и у њима су устаници добили неке важне успехе. Како су и односи с Русијом поново заоштрени, Турска прави компромис с вођом устанка Милошем, Порта га признаје за свог вазала и за врховног вођу Србије, Срби добијају аутономију, главарину плаћају Милошу, а он заузврат плаћа данак султану.

Србија је после устанка 1804–1815. била исцрпљена и осиромашена. Упорна борба с Отоманским царством готово је до максимума исцрпила и последње резерве националног богатства створеног пре устанка, пре свега оживљеном трговином. На привреду се нарочито негативно одразио велики губитак становништва, услед турских одмазди, одвођења у ропство и исељавања у Аустрију. После добијања аутономије, 1815, и промена у одређивању и начину прикупљања пореза, привреда је почела да се развија, али је задржала обележја из времена турске владавине. У аграрно-економском погледу задржани су власнички односи, односно систем спахилука и мукада. Иако они нису били приватна својина, спахија је имао право да и даље са земље убире приходе. Сељак је био дужан да држаоцу спахилука даје десетак и друге уобичајене дажбине, које је раније скупљао сам спахија (Миљковић Катић 2014).

О привреди по добијању аутономије има мало података, јер није постојала уређена статистика. Прве податке о условима за развој привреде и о трговини дао је први британски конзул, пуковник Хоџес, 1839. Он у извештају британском министарству спољних послова наводи да је Србија врло плодна земља и може да производи сваку врсту жита. Међутим, како се становништво на селу хранило само пројом, у земљи се, до ослобођења од Турака, гајио искључиво кукуруз. Пшеница се гајила веома мало, за потребе малобројног градског становништва и турских гарнизона, што није било довољно, па је брашно увожено из Баната (Мијатовић 1892). Међутим, од средине тридесетих година почела је већа производња пшенице, економичнија од кукуруза, па је и потреба за увозом престала.

Добијањем аутономије, 1830, одласком Турака из унутрашњости и успостављањем домаће управе, Србија је напустила феудални друштвени поредак и почела изградњу модерне државе. Укидањем турског тимарског система 1830. и 1833. сељаци су постали власници земље. Нови имовински односи постају једна од најважнијих претпоставки друштвеног и привредног развоја (Миљковић Катић 2014). У кратком периоду Србија је прешла из турске натуралне у робно-новчану капиталистичку привреду, што се неминовно одразило на стварање нових друштвених односа. Образовањем унутрашњег тржишта и јачањем робног промета, развојем градова, изградњом државне власти и увођењем бројног чиновништва, створени су услови за снажење грађанске класе. Средином 19. века преовладао је капитализам, а носиоци система су постали водећа друштвена снага.

Иако је издејствовала аутономију и добила национално и социјално ослобођење, Србија још није имала оформљену грађанску класу, која јој недостаје кроз највећи део 19. века. Мада је српско друштво у наредних пола века претрпело велике економске и социјалне промене, одсуство грађанске класе лишило је привреду материјалне подлоге, што је успорило развитак. Од ослобођења до Првог светског рата друштвено-економски развој је, на путу ка формирању капиталистичког привредног система, прошао кроз више фаза. Прву етапу, до 1860-их година,

представља прелаз из натуралне у новчану привреду. У том периоду, новчана привреда потискује старе привредне форме самодовољних газдинстава и породичних задруга. Сеоски посед се повезује с тржиштем и зеленашким капиталом. Укидањем феудализма 1835. настали су нови услови за развој привреде, долази до структурних промена у друштву, а привредни развој кнежевине постављен је на нове темеље (Љушић 1986). Власништво над земљом усклађује се према римском праву, а нови имовински односи постају једна од најважнијих претпоставки и друштвеног и привредног развоја (Миљковић Катић 2014).

Велики значај имао је прелаз прикупљања пореза у српске руке. Он се распоређивао на народним скупштинама, у пролеће (ђурђевдански) и у јесен (митровдански порез). Царски харач, после 1815, плаћали су сви Срби од 7 до 80 година старости, а од 1819. пореска обавеза је обухватала мушкарце до 70 година старости. Поред њега, постојао је и цигански харач, који су плаћали Цигани преко својих кметова за свако мушко дете од 7 година старости до смрти. Цигани су плаћали већи харач од Срба али зато нису плаћали главницу. Тек 1854. стално насељени Цигани су у погледу пореза изједначени са Србима, док су ненасељени и даље плаћали само цигански харач. Харач је 1835. укинут и замењен повећаном пореском главницом. До стицања самосталности главница, или народни порез, служила је за издржавање државног апарата а плаћали су га ожењени Срби с непокретном имовином или приходом од самосталног рада. У аутономној Србији од 1830. до 1878. такође је настављено плаћање харача, пореза који су плаћали сви Срби преко 7 година старости и који је служио као данак султану. Реформом од 1835. главница је постала једини непосредни порез. Плаћала су је сва мушка пунолетна лица без обзира на имовно и брачно стање, а ослобођени су свештеници и народни службеници који нису имали баштине, старешине задруга и старци преко 70 година, као и неспособни за рад. Исте године установљен је и бећарски данак, који су плаћала лица која нису имала имовину, већ су радила као најамници или слуге и плаћан је према висини плате.

Пољопривреда. Основну друштвену и производну снагу чинили су сељаци. До краја прве владавине Кнеза Милоша, на селу је живело 95% становништва (Стојанчевић 1981). Сходно томе, највећи део друштвеног производа оствариван је од пољопривреде. На селу преовлађују породичне задруге. Привреда је натурална, организована у затвореној кућној радиности и самодовољна. Пољопривреда и даље има претежно сточарски карактер као у турско време. Од ратарских култура у значајној мери се гаји кукуруз, коришћен као хлебно брашно. Пшеница се гаји мало, а од поврћа заступљени су купус и пасуљ, док гајење кромпира почиње тек 1820-их година (Грђић 1955).

Један од најзначајнијих привредних ресурса, у првим годинама самосталности, било је сточарство. Према првом попису стоке (тзв. попису чибука) у Београдском пашалуку, 1830, било је 1.261.130 грла оваца и коза, око 600.000 свиња (Стојанчевић 1981). У оквиру сточарства највећи приход оствариван је од извоза свиња и то искључиво у Аустрију. Средином тридесетих година 19. века у Аустрију се извозило просечно 225.000 свиња по цени од 70–80 гроша по комаду. Извозна царина, коју је плаћао продавац, износила је 10 гроша и 20 пара, а скеларина три гроша. У најважније природне ресурсе спадају шуме, и мада је сеча дрвета осим жирородних храстова слободна експлоатација шума нема привредни значај (Мијатовић 1892).

Рударство. Оживљавање рударства започето је за време Првог устанка, отварањем једног рудника под Авалом, а подстакнуто потребом за оловом и сребром, за израду муниције и финансирање рата. У покретању рударства у устаничкој, и касније слободној Србији, главни покретач је држава, а касније место заузима и приватни капитал. У обновљеној Србији, први рударски радови били су копање и прерада одређених руда у народној радиности. У Подрињу је вађена руда олова, у Власини гвожђа, а у Пеку и Тимоку злата. Србија није имала сопствене стручњаке и књаз Милош се обратио за помоћ водећем саксонском рударском стручњаку барону фон Хердеру. Радови на истраживању руда почели су 1835, када је фон Хердер обавио низ путовања по Србији, с којих је оставио путне белешке (Хердер 2014). На основу његових истраживања наредних деценија су отворани рудници. Први рудник са систематском експлоатацијом био је рудник угља Милива, у државном власништву, отворен 1837. Тиме отпочиње експлоатација угља у Деспотовачком басену (Ivković 2010).

Временом расте и интересовање приватника за рударство. Држава је, стога, морала да донесе прописе, који би регулисали односе у погледу власништва над рудним благом, истраживања и припремних радова у рудницима. Рударски закон је донет 1866. по узору на

такав акт у Аустрији, али је црпео и из других европских закона (Милић 1970). У Закону је истакнуто да својина над земљом укључује и својину над рудним благом и да је одобрење за истраживање и вађење руде могао да добије сваки поседник земље. Облици рада на истраживању руда су: проста права истраживања, где су и услови и обавезе били једноставнији, и искључива права. Повластице за експлоатацију руде могле су се дати за: копање и вађење, за испирање и пречишћавање, и за топљење и прераду. Оне су даване на педесет година. После петогодишњег успешног рада, кориснику повластице признавано је власништво над рудником (Милић 1970). Закон је, с једном допуном из 1900, остао на снази до Првог светског рата. Либералним одредбама он је снажно подстакао развој рударства.

Индустрија. Србија је имала погодности за развој индустрије: богату и разноврсну сировинску базу, јефтину радну снагу, довољну енергетску снагу река, повољан привредно-географски положај за размену између Запада и Истока и велику заинтересованост страног и домаћег капитала за подизање фабрика. Прави развој индустрије почео је у другој половини 19. века, с великим кашњењем у односу на западну Европу. Разлози закаснеле индустријализације били су политичка и економска консолидација земље, која се протегла током читавог 19. прешавши и на почетак 20. века. Велику улогу имао је и притисак аустријског империјализма у тежњи за потчињавањем Србије, користећи велике царинске повластице из уговора с Портом и касније са Србијом (Вучо 1955). Томе треба додати слабу куповну моћ великог дела становништва, као и еснафски монопол над занатима који је спречавао конкуренцију индустријске робе и оснивање фабрика. Еснафски занатлије имали су подршку у јавности и међу политичарима који су у Народној скупштини ометали развој индустрије, тако да до 1870-их није вођена систематска индустријска политика, која би убрзала развој индустрије и повећала њену улогу као фактора привредног развоја (Вучо 1981).

Табела 3.1. Развој индустрије Србије 1898–1910

Година	Број предузећа	Покретна снага				Број радника	Вредност израђених производа (дин.)
		ручна	пара	вода	коњских снага		
1898.	28	-	17	3	919	1.702	3.787.671
1899.	30	-	17	1	824	1.735	4.622.664,30
1900.	45	-	38	8	2.734	2.365	10.358.245,20
1901.	51	-	42	9	3.797	3.315	11.071.627,73
1902.	66	23	31	13	3.932	3.936	13.352.579
1903.	105	31	37	14	4.258	4.066	12.832.310,29
1904.	93	38	40	15	3.960	4.623	8.954.190,19
1905.	94	33	42	17	4.566	4.730	13.119.573
1906.	110	33	54	26	6.538	5.624	15.898.449
1907.	125	25	61	32	5.626	6.201	23.797.854
1908.	162	51	78	40	10.559	10.077	52.566.612
1910.	428	-	-	-	24.030	16.095	74.378.000

Извор: Вучо 1955

Током 1870-их сазрели су услови за постепени развој индустрије. У пољопривредној производњи су биле заступљене бројне индустријске културе, развијено сточарство и други земљораднички производи, чинили су солидну основу за развој прехранбене и текстилне индустрије. Богати рудници бакра, олова, цинка, антимона и других метала пружали су важну сировину металопрерађивачкој и војној индустрији. Рудници каменог и мрког угља и лигнита могли су да обезбеде погонско гориво парним машинама. Пораст становништва и повећана количина робе широке потрошње захтевали су већу производњу него што су пружали занати. Промена начина живота градског становништва под утицајима из Европе, изазвала је потребу за јефтинијим индустријским производима. Подршку развоју индустрије пружио је имућнији слој трговачке класе, који је тежио остваривању већег профита (Вучо 1981).

Снажан подстицај развоју индустрије дали су Закон о потпомагању индустријских предузећа из 1873. и Закон о потпомагању домаће радиности из 1898. Њима су дате широке повластице капиталистима: ослобођење од царина и такси на увоз машина и остале фабричке опреме, грађе, сировина и др., предузимачима су даване повластице на бесплатно коришћење

државних шума, рудника, каменолома, путева, водене снаге река и др. Тиме је отпочело вођење одређене индустријске политике. Првим законом давана је „повластица искључиве радње” (монопол) на 15 година, што је 1898. укинута, али су уведене многе додатне повластице и подстицаји. Усмеравање развоја давањем значајних повластица привукло је на граници векова домаћи и страни капитал и убрзао развој индустрије. Постепено се развијају препознатљиви индустријски центри – Београд, Крагујевац, Лесковац и др. Поред млинарства, пиварства и других грана прехранбене индустрије најзначајнија је била текстилна индустрија, и наравно Тополивница, која је 1850. пресељена из Београда у Крагујевац. Број индустријских предузећа повећан је са 28 (1898) на 428 (1910), број радника са 1.702 на 16.095, а вредност израђених производа са 3,8 на 74,4 милиона динара (Вучо 1955: 250) (вид. таб. 3.1).

Наравно, индустријски погони отворани су и у крајевима који су до Великог рата били у Аустро-Угарској, као што су пиваре у Панчеву, Зрењанину, Вршцу, свилара у Панчеву и др.

Царински рат. Почетак 20. века доноси погоршање односа Србије и Аустро-Угарске, оптерећених експанзионистичким тежњама Аустро-Угарске, ојачалим после Берлинског конгреса. Покушаји Србије да се ослободи економске и политичке зависности, окретањем ка Русији, али и другим европским земљама, наилазили су на директан политички и економски притисак Аустро-Угарске. То је довело до више непожељних последица – децембра 1904. настаје тзв. топовско питање (Аустро-Угарска је закључење трговинског уговора условила набавком оружја од Шкодиних фабрика), у мају 1905. пада Пашићева Влада, не успевши да реализује уговорени зајам за наоружање од Француске. Крајем 1905. односи с Аустро-Угарском улазе су у нову фазу кризе, која прераста у сукоб познат као Царински рат (свињски рат). Он је изазван 12. јануара 1906. прекидом преговора у Бечу о закључењу трговинског уговора, након што је, мимо билатералног споразума, Бугарска обелоданила планирано закључење уговора о царинском савезу Србије и Бугарске. Аустро-Угарска је тада забранила увоз и транспорт стоке, живине и пољопривредних производа из Србије, која 12. јануара узвраћа истим мерама. Исте године Србија је увела нову царинску тарифу и максималне царине на робу из Аустро-Угарске. Тако је избио дуготрајни „свињски рат” који је довео до кидања зависности од Аустро-Угарске. Одлучан одговор Србије и подршка коју су јој пружиле друге земље, приморали су Аустро-Угарску да донекле ублажи ставове, и током наредних година обновљени су и вођени преговори, у којима је Аустро-Угарска непрестано инсистирала на набавци топова, што је за Србију било неприхватљиво. Нерегуларно стање у односима двеју земаља прекинуто је уговором из јула 1910, који је ратификован и ступио на снагу 9. јануара 1911. Он, међутим, није могао вратити Србију у економску зависност, она се после Царинског рата нашла на новом и широком простору, а нове везе показале су се као чврсте.

Сукоб са северним суседом, на чије тржиште је до тада пласирано четири петине извоза, одвијао се и на економском и на политичком плану, потрајавши до 1911. и захвативши целокупан привредни живот земље. Царински рат је донео Србији велике привредне тешкоће, наметнувши захтев за брзом и потпуном преоријентацијом извоза. Већ током 1906–07 Србија је закључила трговинске уговоре с осам земаља, а њени производи (стока) појавили су се на пијацама Западне Европе и Блиског Истока. Паралелно, почео је и бржи развој индустрије, уз учешће страног капитала. Тиме су у значајној мери превладане привредне тешкоће, а Србија је постала економски и политички независна од великог и моћног суседа. Искључивањем аустроугарског тржишта и низом административно-економских мера владе дошло је до корених промена у свим гранама српске привреде. Једна од последица Царинског рата, одлучне мере државне заштите, дале су снажан импулс развоју индустрије (Грђић 1955).

Окупациона власт предузела је мере да српску привреду, рудна богатства и приватну имовину стави у службу својих ратних потреба. Још док су ратне операције биле у току, у октобру и новембру 1915, окупационе снаге су почеле да прикупљају бакарне предмете у народу (Милић 1970).

1.2.3. Србија у Краљевини СХС/Југославији

Стварањем Краљевине Срба Хрвата и Словенаца 1918. настали су знатно другачији услови за привредни развитак покрајина које су ушле у њен састав (Краљевина Србија са Македонијом (Јужном Србијом), Црна Гора, Босна и Херцеговина, Војводина, Далмација,

Хрватска са Славонијом и Словенија). Србија постаје део привредне целине новостворене Краљевине, тако да се у појединим сегментима – економској и монетарној политици, привредном законодавству, пореској политици, спољној трговини – може сагледавати само као део југословенске привреде. Србија је, као и већина уједињених провинција, била претежно пољопривредна. Велике разлике између провинција, где су северна и северозападна подручја, раније у саставу Аустро-Угарске, имала виши ниво индустријализације и развијености, не мењају општу слику о аграрном карактеру новостворене државе и њене привреде. Пољопривредно становништво чинило је око 66% укупног становништва, а у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији преко 80%. Пољопривреда је била оптерећена, између осталог, наслеђеним феудалним односима, који су били у различитој мери присутни у многим деловима земље. Разни облици кметства, познатији као чифчијски односи, били су доминантни продукциони однос на великом делу територије Босне и Херцеговине, Старе Србије, Македоније и Новопазарског Санцака, док је у Далмацији преовлађивао колонатски тип производних односа у коме сопственици латифундија дају парцеле у закуп сељацима (Живков 1976). У северозападним и северним крајевима (Словенија, Хрватска, Славонија, Војводина) кметство је формално укинато, али су ослобођени кметови тешко отплаћивали земљу, која је и даље у власништву крупних поседника. Чињеница да су међу овима преовлађивали власници с мађарским и аустријским држављанством, давала је пољопривреди тих крајева полуколонијални карактер (Митровић 1999).

После ослобођења и уједињења с осталим југословенским покрајинама, привредни живот на простору Србије почео је да се обнавља у веома неповољним условима. Србија је од 1912. до 1918. била готово непрекидно у рату. Последице ратних разарања паралисале су целокупан привредни живот. За време окупације индустријска производња је готово замрла, осим експлоатације рудних богатстава, првенствено обојених метала и лаке прерађивачке индустрије, искључиво за војне потребе (Алексић 2010).

Србија је сразмерно броју становника поднела највеће губитке у људству од свих земаља учесница у Великом рату. Од 4,5 милиона становника 1914, погинуло је 1,2 милиона или 28% популације, од чега $\frac{2}{3}$ цивила (Чалић 2004). Тешке последице на стање радне снаге после рата, будући да је страдао највећи део радно способног становништва, додатно је имало још 114.000 ратних инвалида и око 150.000 тешко рањених цивила (Milić 1980). И материјални губици су били огромни. На конференцији мира у Паризу 1919, делегација Краљевине СХС је проценила ратну штету у Србији, Македонији и на Косову на 7–10 милијарди златних франака, по ценама из 1914, што је одговарало вредности укупне српске националне имовине. Највећу штету у рату, од 3,3 милијарде златних франака, претрпела је пољопривреда, пошто је уништено 70% сточног фонда (Чалић 2004).

Прва држава Јужних Словена интегрисала је у својим политичким границама историјска подручја која су се пре рата налазила у саставу четири државе и развијала под утицајем привредних политика из различитих политичких центара (Čobeljčić 1974). Биле су то историјске области различите прошлости и неједнаког темпа привредног развоја. Велике разлике у економској развијености нарочито су могле да се уоче између крајева који су се налазили у саставу Аустро-Угарске и Турске (Петрановић 1993). У новим политичким, друштвеним и економским условима, када је улога државе у стварању повољније климе за бржи привредни развој била незнатна, те разлике нису могле ни брзо ни лако да се превазиђу. Стога је југословенска привреда у читавом међуратном периоду имала шаролик и нехомоген карактер. Готово до краја постојања југословенске државе, различите области су имале препознатљива обележја држава у чијем су се саставу претходно налазиле.

Власти нове краљевине приступиле су обнови привреде и нормализацији привредног живота, што је у највећој мери спроведено до краја 1923. За санирање разорене привреде држава је донела три пакета мера: административним мерама фаворизован је увоз, док је извоз ограничаван увођењем високих царина, контингентирањем или забраном. Од реституције, а касније репарацијама од бивших непријатељских земаља, на основу уговора о миру, обновљен је највећи део производних средстава и инвентара. Закључивањем унутрашњег зајма у вредности од 500 милиона динара, у извесној мери су сређене саобраћајне прилике у земљи.

Слика 3.1. Територијално стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца
Извор: 1922 Encyclopædia Britannica/Yugoslavia

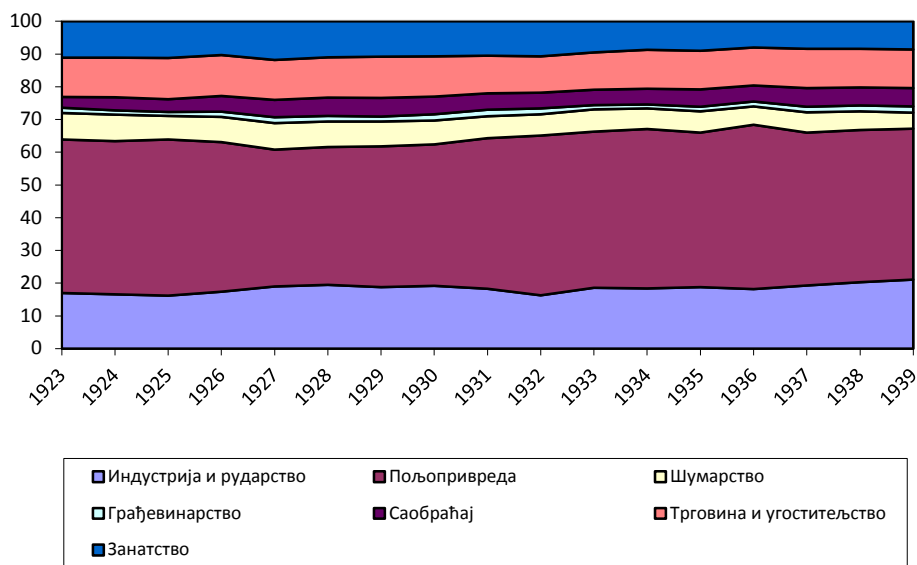
Природни услови за развој привреде. Краљевина СХС имала је знатне могућности за привредни развој, имала је вредно шумско и рудно богатство, посебно обојених и необојених метала, с резервама по становнику изнад светског просека. У централним и југоисточним деловима постојала су налазишта готово свих минерала, па и ретких у Европи. Богатства нису била равномерно распоређена, од укупно 166 рудника, средином тридесетих година, Одељењу за рударство Београд, које је обухватало Србију, Македонију и Црну Гору, припадало је 66, односно 99,48% налазишта, 35,62% мрког угља, 53,5% лигнита, 98,07% пирита, 99,51% бакарне руде, 94,22% руде хрома, 98,4% руде антимона, 100% магнезита, али само 5,92% гвоздене руде (Кукољеча 1941). Краљевина је без разгранатог система индустријске производње зависна од природних извора и њихове експлоатације. Као неразвијена, она је упућена да развој и место у међународној подели рада заснива на коришћењу природних богатстава (Џобелјић 1974). У спољнотрговинској размени, до краја међуратног периода, производи рударства, после пољопривреде, имали су највећу ставку у износу.

У политичким круговима преовладава свест о потреби брже индустријализације. Услови за развој индустрије били су повољни. Велико домаће тржиште било је у стању да апсорбује знатну количину индустријских производа, чија је понуда била недовољна, јер су залихе робе биле исцрпене за време рата. Однос понуде и тражње изазвао је високе цене индустријских производа, што је уз погодности високе царинске заштите индустријских производа, било привлачно за отварање нових индустријских предузећа у земљи. Тако су у периоду од 1919. до 1923. основана 682 нова предузећа с две милијарде капитала, што је представљало најбржи темпо индустријализације у међуратном периоду (Ђорђевић 1960). Међутим, иако су до краја деценије у индустрију уложена знатна средства, индустријализација као потенцијални генератор развоја није ишла добрим темпом. Један од разлога што није битно промењена привредна структура је и врло велики прираштај становништва. Између два пописа,

1921–1931, број становника у Југославији се увећао за 1,9 милиона, или за 15,9%, док је истовремено у индустрији запослено 195.000 радника, што није било довољно да се апсорбује прилив радне снаге са села (Ђорђевић 1960). Иако се у истом периоду број пољопривредних домаћинстава повећао за 220.000, остали су вишкови радне снаге коју је требало упослити.

Иако су у првој послератној деценији уложена знатна средства у индустријализацију и изграђене бројне фабрике, структура индустрије остала је неповољна, тако да до краја двадесетих година базична индустрија једва да је постојала. Влада и привредни кругови настојали су да по сваку цену створе услове за развој индустрије, како би се земља ослободила увоза индустријских производа. Користећи предности као што су висока царинска заштита, широко и незасићено тржиште, неисцрпан извор јефтине радне снаге са села и солидна сировинска основа у земљи, индустрија се развијала спонтано и неплански, следећи економске законе понуде и потражње. Носиоци индустријске политике развијали су производњу у зависности од потражње на тржишту, руководећи се искључиво интересом што веће зараде. Фаворизована је прерађивачка индустрија, у којој је процес производње робе најкраћи и која је инвеститорима најбрже доносила профит. Била је то спонтана индустријализација.

Привредна структура. Најзначајније место припада пољопривреди, и по упошљености радне снаге и по бруто националном производу (преко 40%, уз мања колебања, вид. сл. 3.2). Према попису становништва 1921, у земљи је од пољопривреде, шумарства и риболова живело 75,93% породица. У овим гранама било је запослено 79,83% становништва, јер су на сеоским газдинствима као радна снага радиле и жене и одрасла деца (Мирковић 1968). У индустрији и занатству било је запослено 9,8% радно активног становништва. С обзиром да је пољопривреда најзаступљенија, и национални доходак је био у тесној вези с приходима од пољопривреде. Иако је заступљеност појединих области привреде у укупној суми новостворених вредности сваке године била подложна променама, учешће пољопривреде је до краја међуратног периода износило преко 50% националног дохотка.

Слика 3.2. Структура реалног националног дохотка Југославије 1923–1939
Извор: Сачињено на основу (Stajić 1959: табела 6.)

Проблеми пољопривреде разликовали су се у разним покрајинама. У областима бивше Аустро-Угарске то су били: велики број беземљаша у кршевитим и неплодним областима; остаци феудалних односа у Босни и Херцеговини и крупни посед у Војводини. Најзначајнија обележја пољопривреде у Србији, после уједињења 1918. били су аграрна пренасељеност, ситан сељачки посед и недостатак радне стоке (Грђић 1955).

Уситњавање сеоских имања није резултат аграрне реформе, већ деобе земље услед раста становништва на селу. Установа „Породичног добра“, које је обезбеђивало доњу границу величине сеоског имања на коме је могла да се оствари рентабилна производња и које није могло да се дели, ишчезла је приликом кодификације, доношењем Српског грађанског законика

1844. Њиме више није ограничавана деоба сеоског поседа, имовина је постала преносива и дељива, тако да су сеоска имања почела убрзано да се уситњавају. Због тога се губила институција „минимума егзистенције“, која обезбеђује рентабилну обраду земљишта, а то је појачало сиромашење и пауперизацију села (Perić 1937).

Попис пољопривредних газдинстава извршен је на дан 31. марта 1931. Прикупљени су подаци о пољопривредним газдинствима с основним фондовима, земљом и стоком, као и о пољопривредним машинама и оруђима, али ови последњи нису обрађени – материјале пописа уништио је окупатор 1941. Иако резултати пописа нису упоредиви с пописима спроведеним после 1945, они су ипак драгоцено историјско сведочанство о стању села и на селу у међуратној Југославији и њеним регионима. Између осталог, и о распореду газдинстава по величини поседа, што приказује таб. 3.2. Како се види, највећи је број газдинстава с поседима до 2 ха (34,3%) и од 2–5 ха (33,6%), дакле укупно више од две трећине од укупног броја газдинстава. Расподела укупне површине газдинстава (последња колона табеле) померена је, наравно, ка средини, будући да сама величина поседа представља одређену врсту пондера.

Табела 3.2. Газдинства и површине у Југославији 31. марта 1931.*				
Газдинства	Газдинства		Површина	
	број	%	хиљаде ха	%
Сва	2.069.936	100	11.420	100
До 2 ха	710.473	34,3	743	6,5
2–5 ха	698.218	33,6	2.454	21,5
5–10 ха	420.279	20,4	3.048	26,6
10–20 ха	180.898	8,7	2.552	22,4
20–50 ха	52.555	2,6	1.488	13,0
50–100 ха	5.415	0,27	363	3,3
100–500 ха	1.813	0,09	317	2,9
Преко 500 ха	285	0,02	419	3,8

* Подацима пописа додати су подаци о крајевима припојеним после Другог светског рата: Ријека, Задар, Горица, Трст, Пула за 1929. (укупно 83.211 газдинстава и 773.000 ха)
Извор: (Марковић и Бабовић 1999)

У таб. 3.3 приказана је, нешто другачија, расподела газдинстава истог пописа за Србију, односно њене историјске провинције. Као што је показао аутор у наведеном раду (Marković 1989), поларизација поседовне структуре, као показатељ развијености капиталистичких газдинстава, била је најизраженија у Словенији и Војводини, а најмање изражена на Косову и Метохији, у Централној Србији (и у Босни и Херцеговини).

Табела 3.3. Газдинства и површине у данашњој Србији 31. марта 1931.						
Газдинства	Централна Србија		Војводина		Косово и Метохија	
	број	000 ха	број	000 ха	Број	000 ха
Сва	508.333	2.877.306	223.876	1.577.235	64.899	341.253
До 1 ха	51.178	29.936	39.962	19.025	7.047	4.432
1–2 ха	71.105	743	35.120	50.405	9.339	14.889
2–5 ха	190.862	2.454	61.112	203.646	24.262	85.749
5–10 ха	129.724	3.048	45.428	316.878	16.819	119.223
10–20 ха	52.946	2.552	28.174	386.521	6.310	84.915
Изнад 20 ха	12.518	419	14.080	600.760	1.122	32.045

Извор: (Marković 1989)

Други проблем пољопривреде био је недостатак радне стоке. По броју коња, основне погонске радне снаге у пољопривреди, Србија је пре Великог рата била најсиромашнија у Европи с 3,8 коња на 100 ха, док је истовремено у Војводини било 14,4. Због губитака у рату број коња је пао на $\frac{1}{3}$ а стање из 1900. достигнуто је тек 1931. (Грђић 1955).

У првим послератним годинама остварен је изванредан привредни напредак, углавном захваљујући погодностима као што су: широко и незадовољено послератно тржиште, због несташице робе у централној Европи за време рата, висока цена житарица на светском тржишту, главних југословенских извозних артикала и царинске олакшице за увоз опреме и машина (Бајкић 1924). Цена пшенице на Новосадској берзи износила је 1924. 335, а наредне године 417 динара за метричку центу (Mirković 1968).

Велика економска криза је био најзначајнији светски привредни догађај између два светска рата. Њени узроци настали су у време повољне привредне конјунктуре у периоду 1923–1929. Наговештаји опште привредне депресије могу се уочити већ 1925. кроз појединачне кризе у појединим привредним гранама. У Југославији, као и у осталим аграрним земљама, економска криза се појавила најпре у пољопривреди и постепено се проширила на остале области и неупоредиво снажније је погодила пољопривредна подручја. Услед ојачане вредности динара наступио је осетан пад извоза аграрних производа.

Средином 1930-их, под утицајем Велике економске кризе али и политичких прилика у Европи, Југославија је променила спољноекономску оријентацију, напустивши традиционалне партнере, Италију, Чехословачку и Аустрију, и правац спољне трговине усмерила ка Немачкој. На југословенско-немачко привредно зближавање пресудно су утицали економски фактори. Југославија је за време Велике економске кризе, као и све аграрне земље југоисточне Европе ослабљене кризом и одбачене од дотадашњих економских партнера – индустријски развијених земаља, које су увеле бројне протекционистичке мере, ради заштите аграрног сектора, новог партнера могла да нађе само у Немачкој (Алексић 2002). Најбитнији предуслов успешне југословенско-немачке сарадње била је комплементарност привреда двеју земаља. Немачка је била високоразвијена индустријска земља, чија је производња у великој мери зависила од увоза сировина. Југославија је имала претежно аграрну привреду, због чега су у извозу преовладавали пољопривредни производи и сировине а у увозу машине и готова роба.

Југословенско-немачки трговински уговор, од 1. маја 1934, заснивао се на клаузули о највећем повлашћењу за све односе који се тичу трговине, пловидбе и промета. Он је, међутим, крио опасности које су се касније показале као основане, а које су биле садржане управо у трговинским повластицама које је Немачка одобрила Југославији. Трговински уговор је југословенском извозу предвиђао посебне погодности у виду преференцијала. Немачка се обавезала да ће југословенским извозницима за одређене уговорне артикле, за које је повисила царине, надокнадити губитке како би њиховом пласману на немачко тржиште била обезбеђена конкурентна способност. На тај начин је истовремено обезбедила подизање куповне моћи југословенских привредника за куповину немачких производа. Вредност немачких преференцијала Југославији износила је годишње око 130 милиона динара, али је касније мењана. Немачка се одрекла преференцијала за увоз у Југославију, који се углавном састојао од машина, металних, електротехничких и хемијско-фармацеутских производа. Немачки извозници су били уверени да ће, осим у случају екстремно високе царине на немачку робу, њихови артикли на југословенском тржишту бити конкурентни производима других земаља, тако да преференцијали неће бити потребни (Ђорђевић 1960, Аврамовски 1986). Преференцијали које је Југославија добила у суштини су имали циљ да немачкој индустрији обезбеде југословенске извозне артикле, додуше по нешто вишим ценама од оних на слободном светском тржишту. Међутим, увођење робних контингента одговарало је Немачкој, која се тиме заштитила од превеликог увоза пољопривредних производа из Југославије и обезбедила увоз руда и метала, за које се на светском тржишту лакше могао наћи купац. На другој страни, Југославији је преко контингента наметнут увоз немачких индустријских производа. На тај начин Немачка је својој привреди обезбедила увоз сировина, индустрији извоз својих производа, а преференцијалима аграрни протекционизам.

По избијању рата југословенска влада је, 12. септембра 1939, увела контролу увоза а 18. септембра и контролу извоза за све артикле. У наредних годину и по она је низом интервентних мера, којима је привредна делатност потпуно стављена под надзор државе, привреду довела у ратно стање (Алексић 2002). Већ 24. октобра 1939. основан је Комитет за руде и метале при Инспекцији земаљске одбране, са задатком да врши контролу извоза ових артикала и њихову расподелу у земљи (Ђорђевић 1960). Почетком 1940. основана је Дирекција за спољну трговину, која је требало да руководи установама које су вршиле увоз и извоз, спроводи административне мере на тржишту и води царинску политику. Уред за контролу цена је, 8. августа 1940, издао саопштење о обавезном пријављивању залиха робе, која се односила на све артикле под контролом, и домаћег и страног порекла. Уредбом о контроли трговине од 23. септембра 1940, увоз и извоз свих врста робе стављен је под надзор Дирекције за спољну трговину. Ради припреме земље за одбрану током 1940. основан је Државни одбор за одбрамбену привреду. Влада је 14. марта 1941. основала Министарство за снабдевање, које је истог дана донело

Уредбу о ценама. У надлежности новооснованог министарства било је спровођење расподеле сировина и прехранбених производа и одржавање стабилних цена. Издавањем Наредбе о контроли извоза копова, руда и метала као и металних производа, 26. марта 1941, влада је под контролу ставила извоз целокупне рударске и топионичарске производње. Поједини рударски производи били су обухваћени Уредбом о обезбеђивању земаљске одбране рударским и топионичарским производима, уверење за извоз ових артикала није се могло издати без писмене сагласности Комесаријата за руде и метале при Министарству војске и морнарице.

У тежњи да повећају сопствене потенцијале, велике силе су настојале да овладају и тржиштима неутралних земаља или да их политичким притисцима или економским уступцима барем онемогуће да привредно доприносе ратном напору њихових противника. Корене такве политике, која је непосредно или посредно утицала на судбину свих држава на европском континенту, треба тражити у економској констелацији два зараћена тора на једној и повезаности и условљености оружаних снага и економских извора у тоталном рату, на другој страни (Алексић 2002). На основу искустава из Првог светског рата и послератном брзом развоју ратне технике, у стварању ратних доктрина двадесетих и тридесетих година, преовладало је уверење да ће се будући ратни сукоб водити са знатно већим учешћем материјалних средстава. Стога ће и исход рата, предвиђали су стратеги, зависити у великој мери од привредног потенцијала земље, нарочито од индустријске производње. Нацистичка Немачка је успела да изради снажну војну индустрију, али је она у великој мери зависила од увоза сировина и погонских горива. Рачунајући с неизбежном поморском блокадом у случају ратног сукоба, што би онемогућило снабдевање Немачке из прекоморских земаља, њених главних увозних тржишта, немачко вођство је морало да се окрене земаљама које су јој географски инклинирале.

Србија је, укључујући Банат, за време окупације била једина област под непосредном немачком управом. По подели територије од стране сила Осовине, Србија је сведена на границе пре Балканских ратова, и додатно умањена за области којима су подмирени немачки савезници, Италија, Мађарска, Бугарска и Независна држава Хрватска. Овај простор је обухватао површину од око 45.000 км² с око 3.500.000 становника, али се тај број, приливом српских избеглица из осталих крајева Југославије, попео на око 4.000.000 (Aleksić 1999). Немачка је, после окупације Југославије, припремајући рат против СССР-а, предузела мере да предратну производњу и стечене привредне позиције Рајха очува. Како није могла да рачуна на читаву југословенску територију, због обавеза према својим савезницима, и на спровођење јединствене економске политике на читавом југословенском простору, немачка дипломатија издејствовала је на Бечкој конференцији, 22–23 априла, од својих савезника повластице на целокупном југословенском привредном простору које је имала пре рата.

Разбијањем јединственог привредног простора Југославије, који је и поред свих слабости представљао самосталан производни организам, српска привреда је у многим областима онеспособљена за успешно функционисање. Стога је обнављање привредне активности на новоствореном српском подручју представљало сложен и спор процес. Осим директног утицаја рата на слабљење производне основе у свим областима привреде – због разарања инфраструктуре, губитка радне снаге, уништавања инвентара и одношења залиха сировина – још неколико додатних фактора отежавало је привредни опоравак Србије. Смањивање производне способности изазвале су и структурне промене у српској привреди, настале као последица издвајања овог подручја у засебну политичку и економску јединицу. Због неравномерног регионалног размештаја индустрије у Југославији, на простору Србије настала је нехомогена привреда, у којој су недостајале су читаве привредне гране.

Ради ефикаснијег остваривања привредних задатака, Немци су Србији после окупације одузели, осим политичког суверенитета, и економску самосталност и вођење економске политике. Домаћи управни органи у привреди – влада и надлежна министарства, нису више могли да активно утичу на доношење кључних одлука у области привреде. Српска влада била је овлашћена од немачке окупационе управе да доноси одређена акта, која су ступала на снагу по добијању сагласности од стране немачких надлежних органа (Алексић 2002). Један од најважнијих задатака немачке окупационе управе био је да привредну делатност подреди ратним напорима Рајха. Извршена је централизација привредне управе, како би се руковођење вршило из једног центра. Сажимањем привредних ресурса, осим Министарства пољопривреде,

Министарство народне привреде је постало врховна управна и надзорна власт у свим пословима: шумарства, рударства, индустрије, занатства, трговине, банкарства, задругарства, осигурања и других привредних делатности. Оно је вршило надзор над радом свих предузећа, управљање и надзор над банкама, регулисање спољне трговине, надзор над спољно-трговинским установама и вођење статистике.

Немачка окупациона управа преузела је на себе регулисање привредног живота и увела мере које су биле у супротности с либералним начелима, која су до тада владала у овој области. То је довело до структуралних промена. Производна делатност, која је била под контролом привредних органа немачке окупационе управе, усмерена је да на рачун индивидуалних интереса обезбеди остваривање основног циља окупатора – експлоатацију српске привреде за ратне потребе Рајха (Алексић 2002).

Иако није извршена значајна својинска трансформација у области привреде (мали број предузећа су откупили немачке фирме), окупациона власт је различитим инструментима и механизмима економске и административне природе најважнија материјална добра сконцентрисала у рукама немачке привредне управе. Због значаја за вођење рата у Африци, Немци су још у априлу 1941. предузели мере за експлоатисање саобраћајница. Целокупни парк Југословенског ратног бродарства запленио је Вермахт а надгледање железничког саобраћаја поверено је Војножелезничкој дирекцији (Feldeisenbahn Direktion) (Zbornik dokumenata XII-1 1973, док. 294). Због важности за немачку привреду, рудници обојених метала стављени су у надлежност привредних органа немачке окупационе управе. То су били рудници бакра, олова, антимона, молибдена, пирита, гвоздене руде, магнезита, азбеста, лискуна, као и рудници угља који су снабдевали горивом електричне централе и железницу (Алексић 2002).

Повећање новчане масе, пошто је Народна банка због повећане јавне потрошње, у првом реду окупациони трошкови, издавала огромну количину новчаница без покрића, изазвало је инфлационе тенденције, које нису могле да се обуздају строгим административним мерама. Непрестани захтеви немачких власти за повећањем привредне производње остали без резултата, јер су се дубока жаришта неефикасности привреде, због последица разбијања јединственог привредног организма Југославије, још више продубила у условима рата.

Због потреба немачке ратне привреде, извршена је прерасподела производних материјалних добара, у корист немачких оружаних снага на штету цивилних потреба друштва. Велики део друштвеног производа трошен је на подмиривање ратних потреба окупатора, тако да је знатно умањено издвајање из националног дохода за све три категорије коначне потрошње: индивидуалну и општу потрошњу и инвестиције. Енормно нарастање непродуктивне материјалне потрошње изазвано плаћањем контрибуција и издржавањем окупационих јединица, оптерећивало је привредни потенцијал земље, не пружајући при томе никакву економску противвредност, што је изазвало дубоке поремећаје у привредном систему. То је најпре утицало на пад личног и друштвеног стандарда, а услед дужег трајања таквог стања и на привредно сиромашење земље.

1.2.4. Привредни развој 1945-1990.

Крај рата 1945. Југославија је дочекала с великим људским и материјалним губицима. Непосредно или као цивили, страдало је око 1,7 милиона људи, око 3,5 од укупно 15 милиона остало је без кућа, а скоро две петине прерађивачке индустрије је уништено или озбиљно оштећено (Horvat 1970). У обнову земље кренуло се централизацијом људских и материјалних средстава, одакле је и проистекла административна контрола практично свих робних и новчаних токова. Основна перформанса привредно-системских решења је директивно и централистичко планирање производње, односно целокупне репродукције, званично започето доношењем петогодишњег плана 1947–1951.

У првим деценијама Југославија је забележила импресиван привредни раст, иако он није био равномеран ни у времену, ни грански ни територијално посматрано. По оствареним стопама раста у појединим периодима се налазила у самом врху светске лествице. Захваљујући брзом повећању производње она је за релативно кратко време превладала економску заосталост и ушла у круг средње развијених земаља. Њен друштвени производ по становнику је достигао

светски просек у периоду 1960–1970. Међутим, после тог периода темпо економског раста се успорио, да би почетком осме деценије СФРЈ запао у кризу економског раста.

За један од приоритетних задатака нове власти су сматрале довршење аграрне реформе, започете након Великог рата, али недовршене у међуратном периоду. После Другог светског рата законом је од земљорадника-поседника одузета обрадива површина преко 35, односно 25 хектара, а од неземљорадника преко 3 хектара. Ова земља је подељена сиромашним сељацима, који су добили око половине укупне земље, као и задругама и државним добрима. Нешто касније, земљишни максимум у приватном власништву је даље смањен на 10–15 хектара.

Затим је током 1946. национализован приватни капитал у индустрији, рударству, саобраћају, банкарству и трговини на велико. Национализација је 1948. фактички проширена на трговину на мало и угоститељство. Тиме је завршено формирање тадашње власничке структуре у југословенској привреди, у којој је државни сектор преузео све кључне позиције.

Ради ефикасне манипулације централизованим факторима производње, било је нужно конституисање система централизованог управљања привредом, односно планирања. Први петогодишњи план, донет 1947, био је врло амбициозан. Он је предвиђао скоро удвостручење друштвеног производа и народног дохотка у односу на 1939. (индекси 180 и 193), велико повећање индустријске производње (индекс 494), а у оквиру ње посебно велики раст металне, хемијске, електроиндустрије и индустрије грађевинског материјала (6,8 до 10 пута), повећање производње електричне енергије за четири пута и др. Ради остварења плана рачунало се на интензивну сарадњу са СССР-ом и другим источно-европским земљама, али не и додатна конвертибилна средства са Запада, о чему сведочи и чињеница, да у петогодишњем плану није посебно разрађен систем економских односа с иностранством (Буквић и Хинић 1993).

Привреда је готово потпуно моделирана по совјетском узор. Највећи део дохотка слива се у државни буџет, а привредом руководи државни апарат преко министарстава и дирекција. С обзиром на прихваћени модел и преовлађујућа схватања, привреда се почела развијати усмерена према тешким гранама индустрије.

Табела 3.4. Инострана помоћ Југославији 1945–1966 (у милионима долара)

Година	Укупно	Поклони	Пољопривредни вишкови
Укупно	1.650,1	743,7	906,4
1945–50.	318,0	318,0	-
1951/52.	107,0	107,0	-
1952/53.	124,0	124,0	-
1953/54.	65,0	65,0	-
1954/55.	142,5	43,5	99,0
1955/56.	78,2	29,0	49,2
1956/57.	120,6	13,5	107,1
1957/58.	73,5	8,0	65,5
1958/59.	102,9	7,7	95,2
1959/60.	21,8	3,0	18,8
1960/61.	89,0	25,0	64,0
1961/62.	92,0	-	92,0
1962/63.	124,4	-	124,4
1963/64.	64,3	-	64,3
1964/65.	40,5	-	40,5
1965/66.	86,4	-	86,4

Напомена: Подаци су дати у текућим вредностима долара.

Извор: *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, 1989, стр. 147.

Један од често истицаних извора раста, нарочито кад је цео послератни развој почео да се преиспитује, била је и инострана помоћ. За период до 1966. податке даје таб. 3.4. Укупна помоћ у дводеценијском периоду била је 1,65 милијарде долара, од тога 743,7 милиона у виду поклона и 906,4 милиона пољопривредних вишкова. Подаци таб. 3.4, „усклађени од 1952. године између Савезног министарства за финансије и Амбасаде Сједињених Америчких Држава у Београду”, били су предмет дискусија и полемика, с прецењивањем њиховог значаја, али је еминентни стручњак (Latifić 1997) дао њихову реалну процену: прерачунато на курс из 1986. укупан износ помоћи 1945–66 износио је 5.644,1 милион долара.

Изузетно брз привредни раст остварен је у најуспешнијем десетогодишту (1953–1964): 8,5% у ФНРЈ (9,0% у Србији, и чак 10,3 у Војводини) просечно годишње (Materijalni i

društveni... 1973). У том периоду су повећани основни производни фондови и запосленост, уз раст продуктивности рада и ефективности фиксног капитала. Проблеми су биле структурне диспропорције у индустрији, које су касније узроковале успоравање индустријског и укупног привредног раста. Оне се огледају у нескладу развоја базичних и прерађивачких грана, односно заостајања у производњи материјала за репродукцију за производњом финалних добара.

Главне промене у привредном систему извршене су 1951, када је распуштен апарат централног планирања, с министарствима, дирекцијама и административно утврђеним ценама. Закон о планском управљању народном привредом заменио је централно планирану производњу планирањем тзв. основних пропорција (обавезни минимум коришћења капацитета, стопа акумулације и фондова, расподела инвестиција и др.). Међу њима најважнија је била стопа акумулације и фондова, одређена као однос акумулације и друштвених фондова према потрошном фонду, којом је у основи била решена расподела дохотка између предузећа и државе. Стопе су у целини биле високе, јер је расподела народног дохотка била напрегнута у корист акумулације. Постојале су веома велике разлике у стопама између привредних области, грана и групација, као и народних република.

Планске пропорције, а пре свега стопа акумулације и фондова, оцењене су као велика новина у систему планирања, и мада су биле једноставне као административни инструмент, сматра се да су имале, уз одређену пословну самосталност предузећа, готово револуционарну улогу у повећању ефикасности привређивања (Horvat 1969). После две године, у 1954, прешло се на нови привредни систем и на нови систем планирања, заменом основних пропорција економским инструментима, међу којима су били камата на стална средства и на кредите за обртна средства, ренте, царине, порез на промет, доприноси и земљарина, који су представљали обавезе предузећа према заједници. Укинута је бескаматно финансирање изградње нових предузећа и основани су инвестициони фондови друштвено-политичких заједница, међу којим је најважнији био Општи инвестициони фонд.

Табела 3.5. Кретање основних развојних индикатора Југославије*

Година	I	II	III	IV	V	VI	VII
1952	167	3.557	928	2.299	2,1	69,9	-
1955	204	4.629	1.163	2.601	1,7	66,5	58,2
1960	264	6.428	1.975	3.580	4,1	74,6	68,5
1965	307	8.473	2.577	4.796	6,3	92,4	84,8
1970	300	11.274	3.411	6.257	6,3	129,6	68,4
1975	351	14.415	4.315	7.766	6,8	153,7	52,9
1980	401	17.835	5.412	9.294	6,1	180,1	59,5
1985	433	17.608	3.499	8.539	5,5	191,6	87,3
1989	447	16.820	3.176	8.410	4,9	202,5	89,8
1989/1952	267,7	472,9	342,2	365,8	233,3	289,7	-

Извор: Статистички годишњак Југославије, разна годишта

* I Радници на 1.000 становника радног узраста; II Друштвени производ у сталним ценама по становнику, у динарима; III Инвестиције у сталним ценама по становнику, у динарима; IV Лична потрошња у сталним ценама по становнику, у динарима; V Изграђени станови на 1.000 становника; VI Основна средства друштвеног сектора привреде у сталним ценама по запосленом у друштвеном сектору; VII Покривеност увоза извозом, у %.

Кретање основних одабраних индикатора развоја за југословенску привреду, за период после 1952. приказано је у Табели 3.5. Сви индикатори су вишеструко повећани, највише друштвени производ у сталним ценама, чији индекс 1989/1952 показује готово петоструко повећање (472,9). Иако већи једино од индекса за показатељ V, индекс раста броја радника (I), свакако има највећи значај, будући да показује остваривање (уставног) права на рад као и (услове за) квалитет живота. Најзад, треба истаћи да се код већине индикатора запажа успоравање, па и назадовање у последњем петогодишту, што је врло илустративан пример (економске и друштвене) кризе која је захватила југословенско друштво и привреду током 1980-их, стално се појачавајући и наговештавајући, заједно с осталим показатељима и факторима, распад земље. Све то веома сликовито показују и подаци из табеле 3.6, као и табеле 3.7, у којој су дате просечне стопе основних показатеља привредних кретања у СФРЈ.

Три радикалне реформе из 1961. усмерене су на отварање привреде светским утицајима, на реконструкцију целокупног финансијског система и на укидање контролне улоге синдиката

у области плата. Интенције су да либерализацијом расподеле подстакну радне колективе на рационалније пословање, повећање продуктивности и сл., да се утврђивањем новог девизног курса смање распоне у индивидуалним курсевима у спољној трговини и да оријентацијом на царине и смањење субвенција допринесе елиминисању вишеструких курсева. Настојало се и да се ограничењем кредита на покривање краткорочних потреба у обртним средствима, подстакну предузећа на веће коришћење сопствених средстава за инвестирање у основне фондове, а да се недостајућа средства подмирују зајмовима из инвестиционих фондова (Буквић и Хинић 1993).

Реформе, међутим нису биле добро припремљене и међусобно усклађене, и реакција привреде је била врло изражена: стопа раста индустријске производње је била смањена на половину нивоа из 1960, увоз је нагло порастао а извоз стагнирао и плате су расле брже од продуктивности. Да се зауставе негативне тенденције извршено је пребијање међусобних дуговања, а експанзијом кредита, форсирањем извоза и смиривањем правно-организационих промена, привреда је брзо враћена на стање које је било пре предузимања реформи.

Стопа раста друштвеног производа се осетно смањује средином 1960-их. У периоду 1965–1979 (где је 1964. базна) она износи 5,6% (5,5% у Србији) просечно годишње (Devetaković et al. 2009). Тада се и квалитет привредног раста битно погоршава. Опада ефективност основних производних фондова, успорава се раст запослености у условима великог прилива радне снаге, продубљују се структурне неусклађености у индустрији и шири дефицит у робној размени с иностранством. Југославија у 1970-им обилато користи иностране кредите и повећава задуженост, при чему не решава битно нарасле проблеме па привреда улази у кризу.

Реформа привредног система 1965. требало је да омогући прелазак с „екстензивне” на „интензивну” привреду. Она је у теоријском смислу заснована на интенцијама Устава из 1963, који је прокламовао деетатизацију вишка рада, акумулације и проширене репродукције. Ова одређења су разрађена у Резолуцији о основним смерницама за даљи развој привредног система, у којој доминирају проблеми проширене репродукције. Резолуција је јасно истакла захтев да радне организације у привреди и друштвеним делатностима треба да постану и основни носиоци проширене репродукције (Буквић и Хинић 1993).

Табела 3.6. Просечне годишње стопе раста основних развојних индикатора*** по периодима у Југославији

Период	I	II	III	IV	V	VI	VII
1952-65.	4,8	6,9	8,2	5,8	8,9	2,2	5,0
1965-71.	0,3	6,2	5,4	5,9	-0,4	6,6	-6,7
1971-76.	2,8	3,8	5,5	3,3	2,6	3,4	3,5
1976-83.	2,4	2,5	-1,8	1,5	-1,8	2,6	3,1
1983-90.	0,2	-1,9	-6,5	-0,8*	-4,3	0,8*	-1,0
1952-90.	2,53	3,92	2,69	3,57*	2,07	2,92	1,32**

Напомена: *- период 1983–1989. и 1952–1989; ** - период 1953–1990; *** - као у табели 3.5.

Извор: Статистички годишњак Југославије, разна годишта

Реформа је форсирала јачање елемената тржишног привређивања, уз административно исправљање нереалних односа цена између екстрактивних и прерађивачких грана. Интенцијама и предузетим мерама први пут је у раздобљу после Другог светског рата тржиште ослобођено великог броја ограничења, тако да су створени услови да привредна предузећа постану самостални робни произвођачи. Уместо инвестиционих фондова афирмишу се пословне банке, које без институционалних ограничења послују на подручју целе земље, као самосталне финансијске организације. На макро плану једно од кључних одређења било је прерасподељивање дохотка у корист личне потрошње, а на рачун акумулације (Madžar 1981).

Период од 1971. одликује се постепеним надомештањем тржишних принципа елементима самоуправног споразумевања и договарања, инаугурисаним, на основу Уставних амандмана и Устава из 1974, усвајањем тзв. системских закона, којима је до краја 1976. (усвајањем Закона о раду) заокружен систем тзв. договорне економије. Принципи засновани на свеобухватном споразумевању и договарању проширени су и ван привреде, на друштвене делатности. Самоуправни споразуми и друштвени договори су испочетка дочекани од стране стручне јавности доста благонаклоно. Сматрало се да ће они испуњавати четири значајне друштвене функције: информативну (пружањем тачних економских анализа постојећег стања и будућих трендова ради оптимизације одлука привредних субјеката), координирајућу (претходним усклађивањем њихових важнијих одлука), усмеравајућу (одабирањем циљева и

путева развоја и усвајањем одговарајуће стратегије) и корективну (исправљањем грешака и лоших резултата тржишта помоћу мера економске политике). Протеком времена, према споразумевању и договарању је све више расло неповерење, упоредо са западањем привреде и друштва у све већу кризу (Рјанић 1983).

У наведеним документима је била присутна тежња владајућих слојева да у правним актима (законима, одлукама и сл.) пропишу све могуће обрасце понашања и одлучивања, да практично „укалупе” цео привредни и друштвени живот у одговарајуће норме и прописе. Тиме је још више поспешена системски генерисана нефлексибилност привреде која је аморфност показала после „нафтног шока” – привредна структура се показала крајње неефикасном у анулирању спољних (негативних) утицаја. Релативно повољни производни резултати су, пре свега, остваривани захваљујући апсорпцији иностраних финансијских вишкова – штедње.

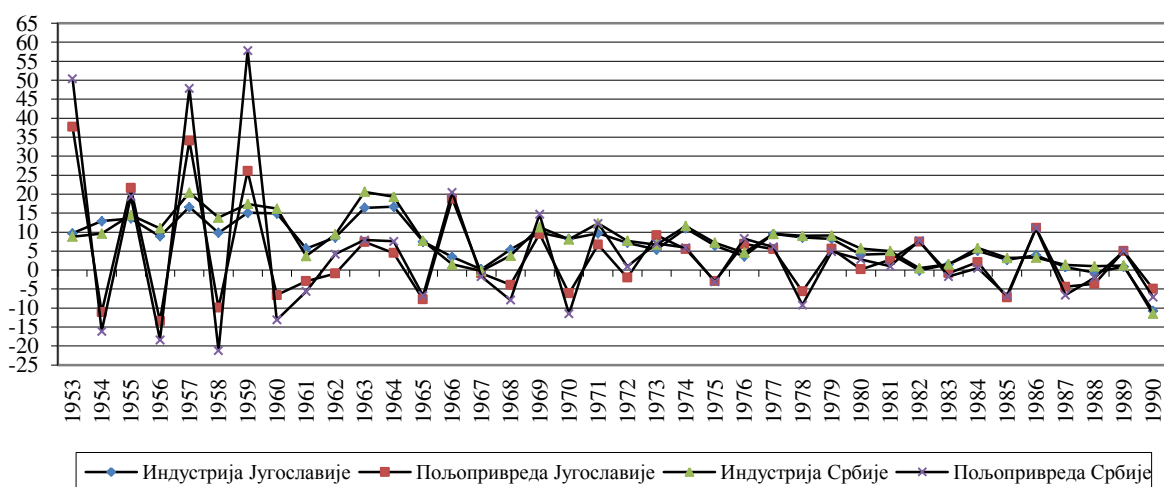
У оквиру изградње привредног и друштвеног система на основама Устава из 1974. започео је процес изградње „националних” економија југословенских република а тиме суштински и процес разградње Југославије и елиминисања јединственог југословенског тржишта, које је замењено аутаркичним, мање или више затвореним тржиштима република и покрајина (Буквић и Хинић 1993).

Табела 3.7. Основни показатељи привредних кретања у СФРЈ
просечне годишње (континуелне) стопе раста, у %

	1953-64. 1952=100	1965-79. 1964=100	1980-89. 1979= 100	1953-89. 1952=100
Друштвени производ Укупно	8,3	5,6	0,7	5,1
Друштвени сектор	9,4	6,1	0,7	5,7
Индустрија	11,6	6,7	2,2	7,1
Пољопривреда	5,7	2,3	1,1	3,1
Запосленост у друштвеној привреди	6,3	2,9	1,6	3,7
Продуктивност рада у привреди	3,1	3,2	-0,9	2,0
Основни фондови друштв. привреде	8,0	7,7	3,3	6,6
Ефективност основних фондова привреде	1,3	-1,5	-2,6	-0,9

Извор: Статистички годишњак Југославије, 1991.

Период 1980–1989. обележава драстично успоравање привредне динамике. Просечна годишња стопа раста друштвеног производа је свега 0,7% (у Србији 0,9%). Пошто се у истој мери повећавало и становништво, друштвени производ по становнику је непромењен. Основни производни фондови и запосленост осетно спорије расту, продуктивност рада се смањује као и ефективност фиксног капитала. Инвестициона активност замире а инфлација се захуктава. Позитиван помак је начињен у спољноекономским односима, дошло је до раста извоза и ограничавања увоза. Међутим, ограничење увоза се негативно одразило на производњу, а преко ње и на друге агрегатне величине (запосленост, потрошња, инвестиције и сл.).

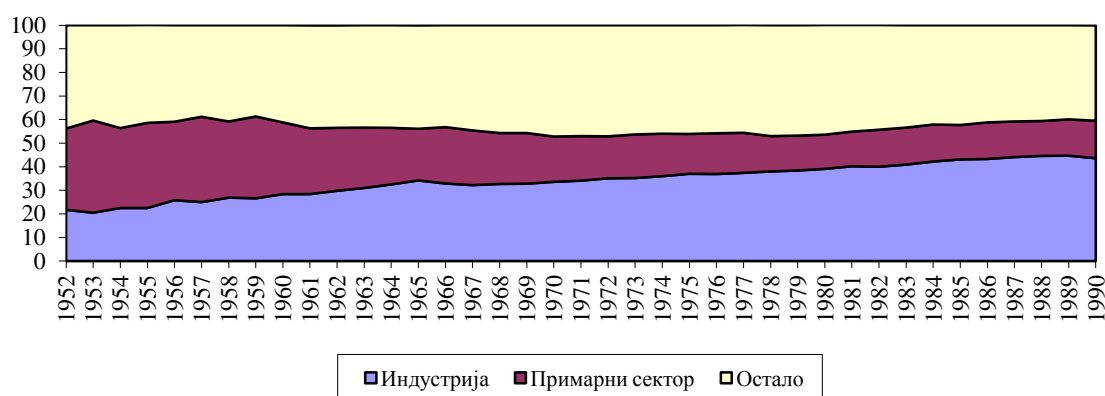

Слика 3.3. Стопе раста друштвеног производа индустрије и пољопривреде Југославије и Србије 1953–1990
Извор: Прерачунато на основу података из статистичких годишњака Југославије и Србије, разна годишшта

У 1982. започело је усвајање Дугорочног програма економске стабилизације, који је требало да ревитализује тржишне принципе и допринесе стабилизацији југословенске привреде. Међутим, поједини документи овог програма су били међусобно неусклађени и противречни. Пре свега нису довољно сагледали некомпатибилност економских законитости и тржишних принципа и постојећег економског и политичког система. Имајући у виду изразите структурне неусклађености и снагу отпора унутар владајуће структуре, релативно радикални реформски захвати које је предвидео Дугорочни програм економске стабилизације, замењени су најпре реформизмом еволуционог карактера, а потом и сасвим напуштени.

Крајем 1980-их, ради превазилажења тешког економског стања, приступа се радикалним променама у привредном систему, усмереним на афирмацију тржишта и напуштање начина привређивања заснованог на друштвеној својини над средствима за производњу. Међутим, очекивани резултати су изостали, а 1990. долази до распада југословенског тржишта и прекида готово свих облика економске сарадње међу републикама.

Структура друштвеног производа 1945-1990. У периоду после Другог светског рата, од 1947. до 1989. друштвени производ југословенске привреде растао је по просечној стопи од 4,9% годишње, достигавши индекс 748. У истом периоду друштвени производ по становнику је упетостручен (индекс 500), с просечном стопом раста од 3,9%. Према међународно упоредивом исказу крајем 1980-их, друштвени производ по становнику износио је по званичном курсу за целу Југославију 2.520 долара, а по куповној снази динара 5.550 долара (СГЈ 1992).

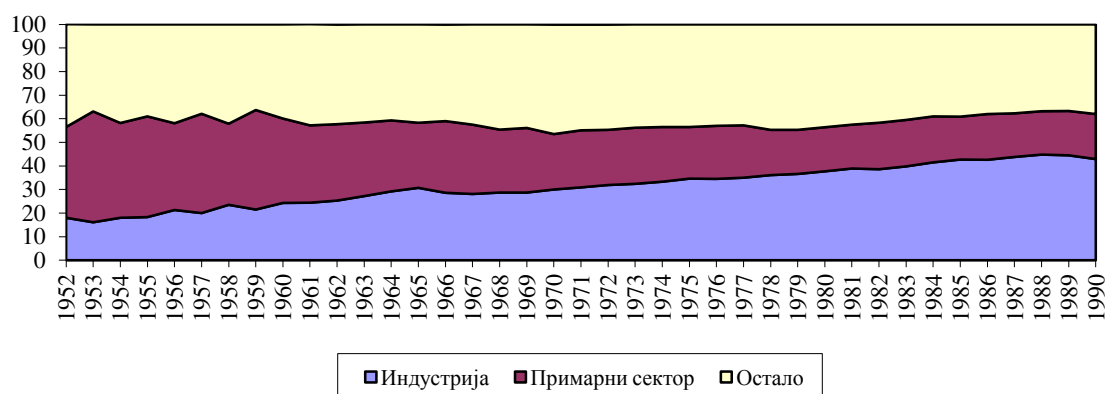

Слика 3.4. Структура друштвеног производа Југославије (сталне цене 1972)

Извор: Статистички годишњак Југославије и Статистички годишњак Србије, разна годишта

Остварена динамика наведених агрегата укупне привреде произашла је као резултат различитих стопа раста у њеним појединим деловима – елементима укупне структуре (вид. сл. 3.3). Тако се по брзом расту истиче друштвени сектор, чија се производња увећала за преко десет пута, док је истовремено у индивидуалном сектору друштвени производ порастао за око 2,6 пута. Посматрано по секторима, најбржи раст је остварила индустрија, те је њен друштвени производ био скоро осамнаест пута већи од створеног 1947. Пољопривредна производња од 1952. до 1989. расла је по стопи од 3,1%, тако да је у 1980-им била око три пута већа него на почетку педесетих година (Devetaković et al. 2009).

С обзиром на наведене, као и остале разлике у динамици, дошло је и до значајних промена у економској структури (сл. 3.4. и 3.5), које имају потпуно другачији карактер и значај у односу на практично неизмењену привредну структуру у периоду Краљевине СХС/Југославије (сл. 3.2). Ту је, пре свега, непрекидан и брз раст учешћа индустрије, мада уз не мале разлике по појединим средњорочним периодима. Индустрија је крајем 1980-их учествовала у стварању друштвеног производа више од било које делатности узете појединачно или само нешто мање од примарних и терцијарних заједно исказаних. Највеће смањење удела имале су примарне делатности, које су на почетку учествовале скоро са 45%, а крајем 1980-их њихов допринос се свео на око 15%. У томе је релативно највеће смањење доживело шумарство, са 4,9% на око 0,8%, а апсолутно највећи пад је имала пољопривреда, од 39% на 14% у структури извора друштвеног производа.

Слика 3.5. Структура друштвеног производа Србије (сталне цене 1972)

Извор: Статистички годишњак Југославије и Статистички годишњак Србије, разна годишта

Табела 3.8. Структура друштвеног производа СФР Југославије (у %)

Групе/Сектори	1947.	1965.	1980.	1989.
Примарни сектор	4,6	1,7	4,5	5,4
Пољопривреда	39,2	20,2	13,4	14,3
Водопривреда	0,5	0,3	0,3	0,3
Шумарство	4,9	1,2	0,8	0,8
Секундарни сектор	7,6	7,6	3,2	4,6
Индустрија	18,3	34,2	39,1	44,7
Грађевинарство	13,3	10,3	11,0	6,7
Занатство	6,0	3,1	3,1	3,2
Терцијарни сектор	7,8	0,7	2,3	9,9
Саобраћај	5,0	8,0	8,4	9,4
Трговина и угоститељство	12,8	10,9	20,4	16,8
Остале делатности	-	3,7	3,5	3,7

Извори: СГЈ 1991, стр. 103; Југославија 1945-1985, Статистички приказ, 1986, стр.75.

Из Табеле 3.8. произилази да су најбрже промене у структури привреде биле до половине 1960-их, односно у периоду који се одликује убрзаним напретком привреде и целог друштва у чијем је средишту била индустрија. Почетком 1960-их изједначили су се доприноси индустрије и пољопривреде, да би се потом, уз апсолутни пораст производње у оба сектора, разлика у динамици и даље испољавала у корист индустрије. Поред примарног, смањење удела у структури извора друштвеног производа карактерисало је, изузев индустрије и секундарне секторе посматране појединачно и то: грађевинарства (са 13,3% на 6,7%) и занатства (са 6% на нешто више од 3%). Терцијарни сектори посматрани као целина, остварили су раст удела с око 18% на око 32% почетком 1980-их, да би на крају деценије имали мањи удео. Раст учешћа забележиле су појединачно посматрано и терцијарне делатности, али не равномерно, већ уз снажније узлете и мање падове током посматраног раздобља.

Карактеристике привредног развоја 1945-1990. После Другог светског рата пошло се од индустријализације као основног метода развоја, што је значило да се одмах по извршеној обнови ратом оштећених капацитета учини велики заокрет у структури инвестиција. Акценат је стављен на развој индустрије, а посебно њеног првог одељка – производње средстава за производњу. Унутар тога, по избору приоритета, посебан нагласак ставља се на енергетику, машинску индустрију и базичне капацитете за прераду домаћих сировина већ током првог средњорочног планског периода.

Усмерена индустријализација остваривана је увозом најпре свих, а затим великог дела средстава за рад. Тако су постигнути брзи резултати у ширењу производних капацитета, а изабране гране су у кратком року подизане на виши технолошки ниво. Отпочињањем производње, освајањем поступака и производа отвара се процес дифузије савремених средстава за рад и предмета рада, значајних за подизање технолошког нивоа индустрије, а тиме и укупне привреде. Пошто су изграђени и активирани капацитети у приоритетним индустријским гранама, током друге половине 1950-их извршено је преусмеравање индустријских инвестиција

на гране којима ће се успоставити тржишна равнотежа потпунијим активирањем раније изграђених капацитета на општем, вишем нивоу производње.

Табела 3.9. Учешће индустрије и пољопривреде у друштвеном производу и бруто инвестицијама у основне фондове за период 1952–1989, у процентима, цене 1972.

Година	Индустрија				Пољопривреда			
	Југославија		Србија		Југославија		Србија	
1952	21,69	60,21	17,95	58,56	30,42	9,29	37,06	14,87
1955	22,47	45,63	18,32	46,01	33,37	8,42	41,75	9,60
1960	28,43	27,85	24,33	23,27	28,18	13,86	34,87	18,35
1965	34,23	30,24	30,72	32,24	20,18	7,65	26,64	10,11
1970	33,61	31,16	30,04	33,47	17,76	5,53	22,78	6,89
1975	36,96	39,07	34,62	38,38	15,62	6,94	21,16	9,09
1980	39,07	37,55	37,72	39,15	13,40	5,96	18,04	6,42
1985	43,13	36,01	42,74	41,19	13,43	8,65	17,54	11,31
1989	44,72	27,98	44,48	30,05	14,27	7,07	18,17	7,92

Извор: Статистички годишњак Југославије и Статистички годишњак Србије, разна годишта

Индустријализација као метод развоја. Афирмација овог система значајно је зависила од масовности радничке класе, а управо то се постизало убрзањем развоја индустрије и убрзаним запошљавањем у овој области. Врло је изражена потреба да се изврши промена у привредној структури, а посебно преображај у наслеђеној структури индустрије, најпре у правцу развоја првог одељка, односно унутар њега производње средстава за рад. На тај начин се јачају подстицаји за њено сопствено брже напредовање и разграновање, и секундарно подстицајно деловање индустрије на остале привредне области.

Табела 3.10. Радници у индустрији и укупно, у периоду 1952–1990

Година	Југославија			Србија		
	Индустрија	Укупно	Учешће, у %	Индустрија	Укупно	Учешће, у %
1952.	655.885	1.733.805	37,8	218.693	602.280	36,3
1965.	1.374.555	3.661.793	37,5	500.827	1.372.421	36,5
1971.	1.511.779	4.033.694	37,5	563.653	1.552.589	36,3
1976.	1.873.886	4.925.451	38,0	689.163	1.869.392	36,9
1983.	2.374.084	6.222.491	38,2	882.829	2.348.494	37,6
1990.	2.661.526	6.669.205	39,9	1.011.511	2.543.188	39,8

Извор: Подаци Савезног завода за статистику

Као етапа убрзане индустријализације може се издвојити период од 1947–1964. с два карактеристична подпериода: етапа почетне индустријализације 1947–1952 и етапа „изузетних једанаест година” 1953–1964 (Gnjatović 1985). Цео период после Другог светског рата може се поделити на два подпериода и то: период убрзане индустријализације (1945–1965) и период средишне индустријализације, после 1965. (Marsenić 1986).

Технолошке и тржишне везе индустрије су најразгранатије, па њен брзи напредак унапређује међугранску размену, с једне, и делује на подизање интегрисаности економских процеса у националној економији као целини, с друге стране. Убрзан развој индустрије омогућава снажније укључивање привреде у међународну размену, затим побољшање структуре и односа размене с иностранством. То значи постепено мењање неповољног положаја националне економије као претежног извозника хране и сировина, односно увозника индустријских производа намењених финалној потрошњи.

Давање приоритета индустрији не значи занемаривање развоја пољопривреде и осталих сектора. Пољопривредна производња треба да обезбеди довољне количине сировина аграрног порекла за прерађивачку индустрију и одржавање достигнутог стандарда када се ради о становништву у порасту, односно повећану тражњу, чији су носиоци новозапослени у индустрији и осталим непољопривредним делатностима. Остале привредне активности треба да прате индустрију и пољопривреду, како би се омогућило складно напредовање.

Укупан раст производње и одговарајуће увећање запослености у индустрији остварени су захваљујући динамичном инвестирању, односно високом уделу индустријских инвестиција у укупним фиксним инвестицијама. Може се запазити да је у Србији ова једностраност била

нешто мања од просека за целину СФРЈ током читавог раздобља, те да удео индустријских инвестиција показује тенденцију постепеног опадања све до почетка 1990-их.

Током раздобља од 1955. до 1990. остварени су брз раст и развој, о чему сведочи пораст индустријске производње за више од једанаест и по пута (индекс 1154). У циљу прегледнијег праћења, све индустријске области су сврстане у три групације (Devetaković et al. 2009), узимајући као критеријум раздвајања динамику друштвеног производа у односу на просек индустрије (таб. 3.11): 1. динамичне; 2. умерено динамичне, и 3. спорорастуће области.

Производња у индустрији увећавала се брзо у земљи као целини и сваком њеном региону. На територији Србије она је повећана преко двадесет и један пут у односу на 1947. и тиме по уделу готово достигла просек земље и постала водећи сектор. Осим тога, као резултат укупно живе инвестиционе активности током целог раздобља, брзо су се увећавала основна средства индустрије у свим регионима, чиме је у свим регионима створен снажан производни, посебно индустријски потенцијал, односно материјалне претпоставке за њихов даљи раст, као и развој укупне привреде.

Табела 3.11. Раст и односи у индустријској производњи Србије 1955–1990.

	Индекси 1990/1955	Стопа раста 1956-1990.	Удео 1955.	Удео 1990.
Производња хемијских производа и влакана	4775	11	2,2	9,2
Производња саобраћајних средстава	3931	10,5	3	10,1
Производња целулозе, прерада папира	3000	9,7	0,4	1
Производи од гуме и пластике	2500	9,2	0,7	1,6
Електрична енергија, гас и вода	2310	9	5,6	11,2
Производња одевних предмета и крзна	2148	8,8	3,9	7,3
Динамичне области	2948	9,7	15,8	40,4
Производња електричних и оптичких уређаја	1663	8	3	4,3
Производња основних метала	1444	7,6	3	3,7
Производња осталих машина и уређаја	1439	7,6	5,2	6,5
Умерено динамичне области	1500	7,7	11,2	14,5
Спорорастуће области	599	5,1	73	45,1

Извор: СГЈ 1992, стр 87.

Друштвени производ по становнику на простору Србије увећавао се спорије од просека националне привреде. Стога, упркос остварених доста високих стопа раста, долази до заостајања за целином СФРЈ, односно повећава се разлика према развијенијим деловима земље. С друге стране, нешто је било повољније кретање основних средстава укупне друштвене привреде по становнику на територији Србије, осим на Косову и Метохији, где је због изразито брзог раста становништва, неутралисан ефекат натпросечног увећавања основних средстава друштвене привреде.

Оцена развоја осталих сектора током периода 1945–1990. може се дати двојако (Devetaković et al. 2009) у поређењу с наслеђеним стањем после Другог светског рата, и 2) са становишта развоја укупне привреде, њеног места и улоге у националној економији.

Значајна карактеристика у развоју пољопривреде била је стварање и паралелан развој двају сектора – приватног и друштвеног. Друштвени је створен својинским променама у целој економији, да би се она ускладила с обрасцем „социјалистичког начина привређивања”, а особеност пољопривреде је да релативно велики део пољопривредних површина (више од четири петине) опстаје као приватна својина и услов постојања приватног сектора.

Развој ових двају сектора својине битно се разликовао, па се може говорити о дуалном карактеру пољопривреде. На једној страни формирао се модеран, друштвени сектор, а на другој се остваривао знатно спорији раст и развој приватног сектора. За добар део таквог кретања најзначајнија је разлика у обиму и стопи инвестиција, што се потом одразило и на различиту техничку опремљеност у друштвеној и приватној пољопривреди. У друштвеном сектору вредност основних средстава по запосленом током седамдесетих и осамдесетих година прошлог века била, је готово изједначена с одговарајућом опремљеношћу у индустрији, док је у приватном значајно заостајала. Осим тога, знатно је повољнија квалификациона структура запослених у друштвеном сектору, што се такође одражава на разлике у продуктивности рада.

Као најзначајније узроке споријег развоја пољопривреде треба издвојити: трајно неповољне услове привређивања, а пре свега сталне диспаритете цена на штету пољопривреде

(што посебно погађа приватни сектор); непостојање и недоследност у формулисању и спровођењу концепта развоја ове делатности; дуго времена примењивана ограничења првенствено према приватном сектору; занемаривање делатности у економској политици, честе промене и нагли заокрети у аграрној политици; недостатак доследне земљишне политике; уситњавање ионако малих индивидуалних поседа и исцепканост обрадивих пољопривредних површина и њихово споро обухватање наводњавањем и мелиорацијом.

Општи напредак привреде, посебно од почетка убрзане индустријализације земље и на томе заснован раст стандарда, представља оквир у коме се развијао саобраћај у СФРЈ, па и у Србији. Уопште узев, може се оценити да је током овог раздобља остварен брз раст и развитак ове делатности као целине. То се види у повећању њеног удела у стварању друштвеног производа, затим у повећаном обиму превоза робе почетком деведесетих за готово 21,5 пута према половини педесетих година, односно укупном превозу путника за више од 5,7 пута.

У јавном саобраћају, највећи раст извршеног превоза до почетка деведесетих је у поморском превозу терета. То је постигнуто захваљујући малом почетном обиму превезене робе половином педесетих, али и доприносом новоизграђених лучких капацитета за поморски саобраћај и повезивањем са залеђем. При томе се запажа да је у другој половини осамдесетих година убрзан раст превоза робе поморским саобраћајем, што је проистекло из преоријентације привреде на територији Србије, да послује с иностранством преко лука на свом простору и лука Црне Горе. Овај раст је прекинут међународном блокадом 1992, која је довела до потпуног прекида поморског превоза терета.

Насупрот поморском, за железнички саобраћај је видљив непромењен обим превезених путника и најспорији раст превезеног терета у овој грани саобраћаја. По обиму извршеног превоза и оствареном расту издваја се друмски саобраћај, посебно у превезеној роби до почетка деведесетих. У том домену остварено је безмало устостручење броја тонских километара, те више од удвастостручења броја путничких километара, велики скок је остварен и у превозу путника ваздушним саобраћајем, нешто мање од седамдесет пута.

Оцена оствареног развоја саобраћаја може почети констатацијом да су извршене велике и нагле структурне промене, али су оне великим делом резултат спонтаности, односно није постојала стратегија, јединствен приступ и развитак у правцу формирања рационалног саобраћајног система, као целине или неког његовог дела. Нису утврђени основни правци развоја, место и улога сваке гране у превозу путника и терета у складу с њеним техничким, технолошким и економским карактеристикама. Није извршено повезивање појединих грана у јединствен саобраћајни систем, па је развој умногоме био одређен односима у примарној расподели, односима цена, а они су за све гране саобраћаја, изузев друмског, били углавном неповољни, што се нарочито односи на цене на железници. Такви, у основи неусклађени (диспаритетни) односи на штету саобраћаја, посебно железничког, уз остале услове привређивања, отварају су бројне проблеме у развоју саобраћаја, финансирању проширене репродукције, односно модернизацији и прилагођавању потребама привреде и друштва.

Удео транспортних трошкова у вредности робе је и апсолутно и релативно висок, крајем 1980-их је износио 15–17%, а почетком 1960-их око 10%. У развијеним земљама, где је саобраћај развијенији и рационалније организован, то учешће је од 6% до 10%. То потврђује закључак да у Србији саобраћај није организован и развијен као интегрални транспорт чија је сврха минимизирање укупних трошкова и убрзање токова робе (Devetaković et al. 2009).

Место и улога трговине у процесу друштвене репродукције били су у почетку веома ограничени. Улога трговине сводила се на преузимање и расподелу ограничених количина робе, она је углавном обављала техничке функције повезивања произвође и потрошње, пошто се већи део робе расподељивао путем инструмената за снабдевање (бонови, тачкице и сл.), што указује на затворени облик робног промета. Заокрет у односу према трговини и другим привредним активностима извршен је преласком на изградњу самоуправног економског система. Она се осамостаљује и послује на принципима привредног рачуна. Истовремено је текао и процес осавремењавања трговине увођењем савремене организације рада и опремањем складишног простора и других капацитета. Трговина од половине педесетих година највећим делом свој раст и развој финансира из сопствене акумулације, за разлику од производних делатности, које ће још читаву деценију користити добар део средстава за репродукцију из инвестиционих фондова, на свим нивоима државног организовања.

Осим раста главних показатеља (броја продавница, запослених и обима промета), у овој области карактеристичне су и структурне промене, најпре у трговини на мало, где се преко три деценије смањивало учешће највише прехранбених производа, као и текстила, коже и обуће уз истовремени пораст удела електротехничких и металних продуката, грађевинског материјала, течних горива и мазива. Дакле, смањивало се учешће добара намењених егзистенцијалној потрошњи, а у структури промета су расли удели добара карактеристичних за виши ниво стандарда. У периодима кризе одиграва се супротан процес.

Осим наведених (индустрија, пољопривреда, саобраћај и трговина) и остали сектори су у послератном периоду до 1990-их остварили значајан раст и структурне промене. Најспорији раст је био у сектору шумарства, чији се производ само нешто више него удвостручио, док је просек за целу привреду уседмостручење у односу на почетак педесетих.

Инвестициона политика. Инвестиције су неопходне за привредни раст, па обезбеђење инвестиционих средстава у циљу модернизације постојећих и изградње нових производних капацитета има прворазредни значај. То претпоставља стварање повољних услова за раст домаће штедње и инвестиција, као и за привлачење страног капитала путем заштите приватне својине, обезбеђивање тржишне конкуренције, формирање поузданих финансијских институција, омогућавање слободног протока робе, рада и капитала, вођење одговорне буџетске и монетарне политике итд.

После Другог светског рата улагани су огромни напори за превазилажење економске заосталости, а инвестиције су биле главни покретач привредног развоја. Већ на почетку периода (1948–1952) инвестиције у основне фондове чине више од једне четвртине (26,1%) друштвеног производа, а њихов привредни удео близу једне петине (19,5%). У односу на период између два светска рата, када је стопа инвестиција била 6–8%, ово је био велики развојни скок (Devetaković et al. 2009). Удео фиксних инвестиција у друштвеном производу остаје веома висок све до краја 1970-их. Од 1953. до 1979. стопа фиксних инвестиција износи чак 31,5% (на подручју Србије 30,2%), од чега на привредне инвестиције отпада $\frac{2}{3}$, а на непривредне $\frac{1}{3}$.

Табела 3.12. Удео фиксних инвестиција у друштвеном производу СФРЈ (%)

	1953-1979.	1980-1989.	1953-1989.
Укупне инвестиције	31,5	23,0	27,8
Привредне инвестиције	21,5	16,3	19,2
Непривредне инвестиције	10,0	6,7	8,6

Извор: Израчунато на бази СГЈ 1991.

Током осамдесетих година привреда запада у велике тешкоће. Инвестиције у основне фондове се смањују, због успоравања привредног развоја, доспелих обавеза за отплату раније узетих кредита од других земаља и отежаног даљег задуживања у иностранству. Удео фиксних инвестиција у друштвеном производу пада на 23%, а у Србији износи 23,4%.

Основна карактеристика инвестиционе политике у СФРЈ је снажна усмереност на развој индустрије. Од 1953. до 1989. индустријске инвестиције чине око половине укупних фиксних инвестиција у привреди, а на почетку периода (1947–1952) њихово учешће је било још значајније, чак 54,3%. Друго место по заступљености привредних фиксних инвестиција заузима саобраћај, коме у периоду од 1953. до 1989. припада 18,5%, а у Србији 17%. Тако су индустрија и саобраћај у овом периоду били заступљени са око 70% у структури привредних фиксних инвестиција, све друге привредне области су учествовале с преосталих 30%. Велики пропуст у инвестиционој политици су мала улагања у пољопривреду, која у читавом раздобљу од 1953. до 1989. чине свега 11,4% укупних инвестиција у основне фондове привреде, а у Србији 13,2%.

Економска ефективност инвестиција је била знатно већа до пред крај 1970-их од ефективности у периоду 1979–1989. На њено опадање утицао је велики број фактора, како материјалних (структурне диспропорције у привреди, недостаци у извођењу инвестиционих радова итд.) тако и институционални (слабости у привредном систему и економској политици).

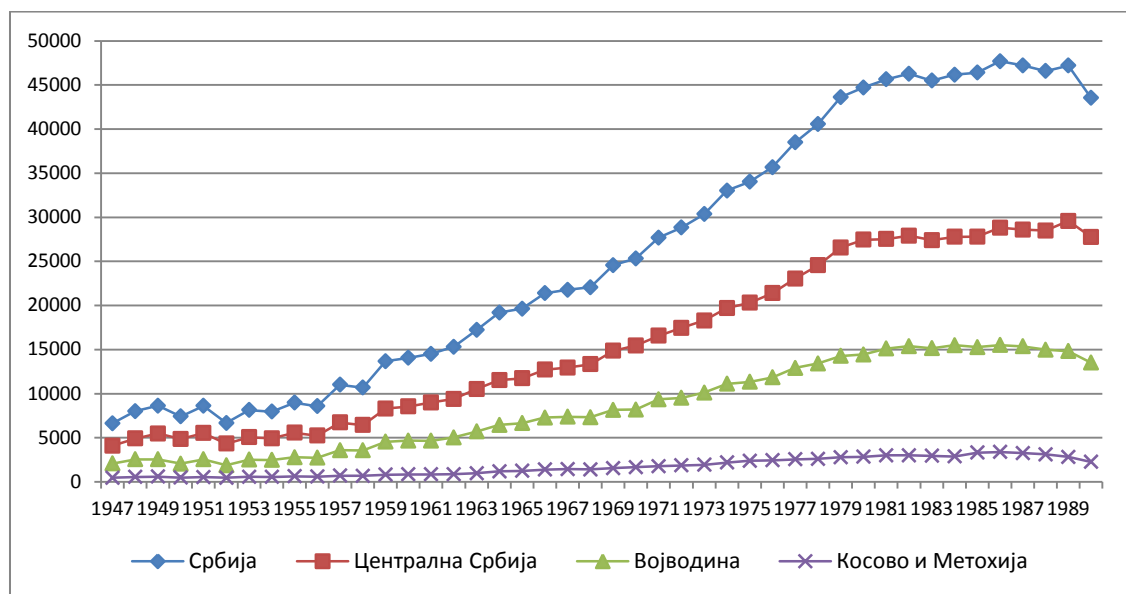
Регионални аспект развоја. Регионални развој обухвата разматрање напретка привреде као материјалне основе осталим сегментима друштва у свим подручјима (регионима) једне земље (Михаиловић 1981). Претпоставке за остваривање равномерног регионалног развоја приликом стварања Југославије 1918. нису постојале, провинције које су ушле у њен

састав биле су на ниском општем нивоу развијености, али и међусобно веома различите, при томе не само у привредном погледу.

У периоду између два рата изостале су значајније промене не само у гранском, већ и у територијалном распореду индустријског капитала/запослености. Северозападни крајеви земље у основи су задржали предности с којима су ушли у нову државну творевину, а слаб развој индустрије није давао подршку нужним гранским и територијалним променама. После Другог светског рата па до почетка 1990-их привреда Југославије је од изразито аграрне прерасла у средње развијену индустријску, извршене су релативно велике промене у укупној структури, односима између делатности и грана унутар њих. Промене у регионалној структури, међутим, нису пратиле ове гранске. Привреда Србије доживела је такође велике промене, али је истовремено релативно заостајала за просеком СФРЈ као целине. Значајан удео пољопривреде, неповољан економски положај (отворене „маказе цена” на штету пољопривредних производа) и оптерећење прирастом радне снаге, која није могла да нађе запослење ван ове делатности, деловали су на умањење остварених резултата. Од економских чинилаца који су деловали на заостајање Србије за целином земље треба посебно истаћи неповољније услове размене за делатности и гране унутар њих, које су заступљеније у структури привреде на њеном простору. У истом смеру, подржавајући „маказе”/диспаритете цена, деловала је и царинска заштита, спровођена упоредо с територијализацијом акумулације/укупне реализоване новостворене вредности, па се могло очекивати да делује подстичуће у просторима који су били развијенији. У периоду 1918–1941 то се догађало спонтано, одлукама предузетника/власника капитала.

До половине 1960-их вршена је централизација акумулације, и по том основу она је могла бити територијално мобилна али су и тада акумулирана средства углавном коришћена тамо где су и формирана. Изузетак су тзв. гарантоване инвестиције из Општег инвестиционог фонда, као најважнијег механизма подстицања развоја неразвијених. Средином 1960-их акумулација и инвестиције су децентрализовани, што је значило њихово аутоматско територијализовање, а само се мали део (испод 2% друштвеног производа) сливао у Фонд федерације за подстицање развоја неразвијених република и покрајине Косово и Метохија.

У званичним државним и партијским документима, почев од устава, преко средњорочних планова развоја, регионална проблематика, првенствено дефинисана као потреба за бржим развојем неразвијених ради достизања развијенијих, константно је била присутна. Из многобројних разлога, ово основно стратешко опредељење је углавном било редуковано, тако да је пракса у доброј мери одступала од званичног третмана регионалних проблема.

Слика 3.6. Друштвени производ Србије и аутономних покрајина, цене 1994, милиони динара
Извор: Два века развоја Србије.

У таб. 3.13. дат је преглед циљева у средњорочним, односно дугорочном плану развоја Југославије, и у оквиру тога место циљева из регионалне проблематике. Бројке у табели означавају ранг приоритетности циљева, према редоследу којим су наведени у плановима: као што се види складнији регионални развој имао је истакнуто место у свим плановима.

Табела 3.13. Ранг основних циљева и задатака у плановима развоја Југославије 1947–1990.

	ПЛАН							
	1947 1951	1957 1961	1961 1965	1966 1970	1971 1975	1976 1980	1981 1985	1986 1990
Изградња социјалистичког друштва, економских односа и привредног система	3	5	6	2	1	1	2	1
Економски развој и ефикасност привређивања	1,2	1	1,5	5	2	2	3	2
Раст личне потрошње, животног и друштвеног стандарда	4	3	2	1	3	-	-	(2)
Складнији регионални развој и развој неразвијених подручја	6	4	4	3	4	4	5	5,6
Раст запослености и промене економске структуре становништва	-	-	-	-	5	-	-	4
Јачање одбрамбене способности земље	2	-	-	-	6	5	6	8
Изградња кадрова, развој образовања и науке, примена научних и техничких достигнућа	5	-	-	7	-	-	-	(2)
Економски односи са иностранством	-	2	3	6	-	3	4	3
Стабилизација привреде	-	-	-	4	2	2	1	-
Унапређивање и заштита животне средине	-	-	-	-	-	-	-	7

Извор: Џ. Осић (red.), Regionalni razvoj Jugoslavije i pravci promena u regionalnoj politici 1988.

Укупан развитак република и покрајина, посматран и оцењен као развој економских региона, није дао резултате који су могли бити постигнути с обзиром на расположиве економске потенцијале и њихов размештај. С друге стране, постојеће регионалне разлике могу се узети као основа за оцену да фактори производње, пре свега радно способно становништво, нису активирани сагласно њиховој расположивости, тако да се са становишта целе земље и дугорочно гледано за све делове територије обезбеде што бољи развојни резултати. То значи да нису избегнути негативни ефекти мултипликовања капацитета за производњу истих или сличних производа, субоптималних по величини, односно ограничених могућностима реализације на домаћем тржишту или извозом, те из тога произашли вишим јединичним трошковима производње. Такође, вршена је спонтана територијална концентрација привредних активности и становништва у развијеним подручјима, већим градовима или локалним центрима, уз високе друштвене трошкове и нерационално коришћење дела друштвеног богатства и постојећих економских потенцијала.

Негативне тенденције испољавале су се у затварању региона. У њиховим привредним структурама види се да се сваки оријентисао на врло широку лепезу производа, ретки су они који се у некој републици/покрајини нису производили, а то су производи чија је производња условљена коришћењем природних ресурса или услова који на датој територији не постоје.

Регионална проблематика и одговарајућа регионална политика схватана је сужено и практично је изједначавана с проблемима неразвијених подручја. Такав је приступ и обрада ових питања у срењорочним и другим планским документима, где је укупан регионални развој изједначен с проблемима развоја неразвијених република и покрајине Косово и Метохија. Тек 1980-их проблему регионалног развоја се даје шири приступ, који је оријентисан на обухватање развоја свих региона у земљи, али се и даље посебно издвајају полазне основе, циљеви и систем подстицаја бржег развоја неразвијених региона. Ни тада није формулисан целовит концепт развоја ових територија, нити свих заједно, а ни појединачно.

Није се посвећивала пажња привредном развоју свих региона, променама унутар њихових структура и одговарајућим међурегионалним односима и подстицању територијалне поделе рада на основу расположивих чинилаца и створених услова. Због тога су током развоја све јаче долазиле до изражаја аутаркичне тенденције република и покрајина које су угрожавале јединствено тржиште.

Економска политика и животни стандард. Привредни систем изграђен после Другог светског рата квалитативно се разликовао од претходног. Промене својинске структуре омогућиле су стварање државно-партијског монопола над привредним животом у целини. Успостављен је државно-власнички, централистички, административно-плански економски систем, у којем уместо тржишта и конкуренције привредом и свешћу као основним чиниоцем мотивације управља тандем држава-партија. Као основне карактеристике привредног система могу се навести друштвена својина над средствима за производњу, самоуправљање и расподела према раду. Ипак, привредни систем доживљава честе промене: извршено је петнаест његових реформи, по једна реформа на сваке три године. Не може се тврдити да су сви наведени реформски подухвати били на прогресивном правцу. На развојном путу привредног система може се уочити много различитих политичких, економских, социјалних, институционалних и организационих облика трансформисања једне релативно неразвијене привреде, почев од примене претежно централистичких, етатистичких, антитржишних метода управљања у правцу отворене социјалистичке привредне солуције, која шири простор деловању робне привреде и тржишног механизма.

Већ 1950-их Југославија је била први у свету креатор и протагониста социјалистичких самоуправних тржишних решења. Привредном реформом из средине 1960-их учињен је помак у правцу већег уважавања тржишта у привредном систему. Неуспешан привредно-системски захват у 1970-им заснован на социјалистичкој колективистичкој и солидаристичкој солуцији значио је велики корак назад и негирање тржишта и робне привреде. Почетком 1980-их доноси се Дугорочни програм економске стабилизације, којим се претходни привредни систем излаже оштрој критици и најављује афирмација робног привређивања.

Неспровођењем овог програма и даљим заоштравањем економске кризе изнуђена је радикална привредна реформа, започета крајем 1980-их и настављена током 1990-их. Реформа задире у основе социјализма уопште, и самоуправног посебно, те се и привредни систем који она успоставља не може више сматрати социјалистичким у марксистичком поимању. Увођењем својинског плурализма и равноправности свих власничких облика и тзв. интегралног тржишта (које обухвата, поред робе, и капитал и радну снагу), као и укидањем СКЈ и увођењем вишестраначког политичког система, учињене су далекосежне измене у друштвено-економском систему. Такође, развија се све јаче уверење о неизбежности напуштања друштвеног власништва и развијања убрзаног процеса приватизације друштвеног капитала. Укидањем СКЈ као државне партије, укида се и партијска држава и отвара се пут вишестраначком политичком систему, владавини права и правној држави. Међутим, почетком 1990-их кулминира криза, те се радикална реформа привредног система одвија у околностима које јој нису наклоњене.

Поменута привредносистемска реформа представљала је прву комплетнију промоцију тржишних решења, након њиховог готово полувековног изостајања и игнорисања. Она је подразумевала увођење тржишта фактора производње. Прелазак на тржишну привреду је претпостављао отварање процеса приватизације друштвеног капитала, јер интегрално тржиште не може бити засновано на доминацији друштвеног (или државног) власништва. Увођење интегралног тржишта и почетак приватизације друштвеног капитала означавају истовремено и измену организационе структуре привреде. Наиме, предузеће постаје основна организациона јединка привреде с профитом као мотивационим покретачем његове пословне активности. Намера је била да се предузеће ослободи обавезе социјалног збрињавања људи, те да социјалну бригу о незапосленима преузме држава, као и да се напусти пракса покривања губитака неуспешних преузећа. Предвиђено је и отварање широког простора за настајање и развој малих и средњих предузећа способних за брзо прилагођавање захтевима тржишта.

Системска реформа с краја 1989. је у целини била прожета либералним начелима и дерегулацијом, односно филозофијом приватне својине и тржишних односа. Таквим опредељењима је требало да се приклони и понашање државе. Интенција је била да Народна банка постане независна и одговорна за стабилност домаће валуте, као и да се комерцијалне банке преведу на нови образац пословања. Једно од кључних реформских опредељења је била и либерализација спољнотрговинских (увозно-извозних) токова. Наведени привредносистемски захват био је покушај да се тадашња југословенска федерација економски и социјално ојача, али после вишестраначких избора у републикама и конституисања нових власти не постиже се политички договор о будућим односима у југословенској заједници.

После Другог светског рата, до увођења самоуправљања и тржишних односа међу учесницима друштвене репродукције (1950–1953), економска политика је представљала скуп дозвола, забрана и директива без слободе економског одлучивања. Мада признавање тржишта и увођење самоуправљања пружају прилику економској политици да користи и комбинује инструменте ради достизања постављених циљева, до реформе из 1965. држава остаје главни субјект у доношењу одлука о акумулацији и инвестицијама, односно држи под својом контролом цене и девизни курс, те квотама и дозволама ограничава увоз. Само у краткотрајном реформском раздобљу (1965–1970) афирмише се тржишно привређивање. Међутим, почетком 1970-их ступа на сцену концепт односа удруженог рада, који економску политику лишава неопходне ефикасности услед разградње и обезвређивања тржишта и напуштања тржишних веза међу привредним субјектима, њиховом заменом споразумним и договорним односима.

Табела 3.14. Просечна годишња (континуелна) стопа раста издатака за личну потрошњу у СФРЈ (%)

1953-1964. (1952=100)	1965-1979. (1964=100)	1980-1989. (1979=100)	1953-1989. (1952=100)
6,9	5,4	0,1	4,4

Извор: СГЈ 1980; СГЈ 1991.

У анализи животног стандарда после Другог светског рата, имамо у виду његово уже значење – личну и заједничку потрошњу. Динамичан раст производње ширио је материјалну основу за подмиривање разноврсних потреба становништва (таб. 3.14). У првим годинама напори су били усмерени на убрзање привредног развоја, висока издвајања за акумулацију и инвестиције нису остављала простор за повећање личне потрошње. Од 1952. лична потрошња почиње да расте умереним темпом (до 1956) а затим веома брзо. У целом периоду она се повећала за 5,2 пута, уз просечну годишњу стопу раста од 4,4%. До драстичног успоравања долази у 1980-им, када лична потрошња бележи незнатан раст (0,1% просечно годишње).

Значајне су и промене у структури личне потрошње. Све до 1979. оне су следиле уобичајен образац Енгелових закона – смањивања релативног учешћа издатака за исхрану, одећу, обућу, пиће и дуван. Тим променама ослобођен је простор за потпуније задовољење других потреба, својствених вишем нивоу привредног и друштвеног развоја. С избијањем економске кризе 1980-их, долазе до изражаја неповољна кретања у структури личне потрошње: учешће издатака за исхрану расте, а удео трошкова за задовољење потреба трајних потрошних добара, намештаја, опреме за домаћинство и сл. смањује се.

Значајни резултати остварени су и у области заједничке потрошње. Карактер друштвених односа обавезивао је на релативно висока издвајања за ове сврхе (таб. 3.15). Издаци за образовање и здравствену заштиту учествују с највећим процентом у друштвеном производу. О несумњивом напретку образовања сведоче многи показатељи: знатно је повећан број школа, проширен наставни кадар и побољшана његова квалификациона структура, а развој школства је утицао на подизање образовног нивоа становништва. Несумњиви резултати су постигнути и у здравственој заштити и побољшању здравственог стања становништва, а повећани су капацитети здравствених организација и број стручних кадрова.

Табела 3.15. Удео заједничке потрошње у друштвеном производу СФРЈ у % (на основу текућих цена)

	1964.	1979.	1989.
Укупно	10,3	13,1	12,3
Образовање	3,5	4,7	3,7
Научно-истраживачка делатност	0,9	1,3	1,2
Култура и уметност	0,9	1,4	1,2
Здравствена заштита	4,0	4,7	5,0
Социјална заштита	1,0	1,0	1,2

Извор: Jugoslavija 1918-1988 1989; СГЈ 1991.

Научно-истраживачка делатност је такође напредовала. Постигнути развој више потврђују подаци о повећању научно-истраживачког кадра и ширењу мреже научних установа, него о стварној заснованости нове производње и технологије на сопственим проналасцима. Треба имати у виду да се наука, пре свега, јавља као важан чинилац привредног развоја, а тек индиректно као елеменат животног стандарда. Наравно, већ поменута дешавања почетком 1990-их утицала су негативно и на животне услове и стандард становништва.

Технолошки напредак и продуктивност рада. Процес индустријализације пре формирања јединствене државе, започет је само у северним и западним деловима, док су у јужним до Првог светског рата створени само ембриони, из којих ће се развити будућа индустрија и рударство (Mirković 1968). Предузећа у индустрији и рударству настајала су углавном на основу приватних инвестиција, иностраних и домаћих субјеката.

Стварањем јединствене државе ситуација се мења у смислу ширења унутрашњег тржишта, а карактерише се обиљем радне снаге, широм природном основом, што све даје подстицај домаћем и страном капиталу за производна улагања. Међутим, политичке и економско-политичке мере, у целини сагласне с владајућом доктрином, сводиле су се на слободну делатност домаћег и страног капитала, општу заштиту, заштиту индустријског капитала путем царина, мерама посредне подршке, а пре свега железничком тарифом, пореским системом и државним набавкама. Све то има за резултат скроман напредак у самој индустрији, није се битније увећало ни њено учешће у стварању народног дохотка, расле су регионалне разлике и вршила даља концентрација индустријских предузећа у развијеним деловима земље.

Промене у погледу политике и праваца индустријализације уследиле су након Другог светског рата. Убрзаним развојем индустрије промењена је економска и социјална структура. Извршен је избор приоритета и у њему се посебан нагласак ставља на развој енергетике, машинске индустрије и базичних капацитета за прераду домаћих сировина – активности које би потом снажно деловале као основа развоја осталих индустријских грана и других привредних области, стварале материјалне елементе акумулације. Оријентација на енергетику и производњу средстава рада је била оправдана, оне су веома мало заступљене у међуратном периоду. Увозом доброг дела средстава за рад и новом производњом, отвара се процес дифузије средстава за рад на одговарајућој технолошкој висини, првенствено кроз производе машиноградње и осталих грана тешке индустрије.

Од средине педесетих година није вршен ригорозан избор приоритета, ни области и грана унутар њих, па је остварено уједначеније кретање. Међутим, средином 1960-их није дошло до снажнијег заокрета у правцу осавремењавања индустријске производње како се очекивало. Изграђени су модерни објекти у једном делу индустрије, али су њихови капацитети вишеструко надмашили тражњу на унутрашњем тржишту, а рестриктивним клаузулама забрањен им је, отежан или ограничен извоз. Уведена су различита технолошка решења за исте или сличне производе, па не постоје могућности заједничког освајања, међусобне поделе рада, специјализације, кооперације и коришћења ефеката економије обима и одговарајућег развоја купљених технологија. У веома малом броју индустријских и предузећа из других области, створене су организационе јединице или групе стручњака, које су се бавиле истраживањима и развојем нових производа, поступака, организације и успостављањем сарадње са самосталним научно-истраживачким и развојним институцијама. То значи да је често недостајала једна значајна карика у ланцу, којим се реализује технолошки напредак, усавршава и модернизује постојећа, односно развија нова савремена производња.

Табела 3.16. Просечне годишње стопе раста у друштвеном сектору привреде Србије
(рачунате методом континуелних стопа у %)

Период	Друштвени производ ^a (Y)	Запосленост (L)	Продуктивност рада (P)	$\frac{L * 100}{Y}$	$\frac{P * 100}{Y}$
1953-65.	10,3	6,4	3,9	62	38
1966-75.	5,9	2,8	3,1	47	53
1976-80.	7,7	4,0	3,7	52	48
1953-80.	8,3	4,7	3,6	57	43
1981-85.	0,8	2,3	-1,6	307	-207
1986-90.	-1,8	0,5	-2,3	-30	130
1981-90.	-0,5	1,4	-1,9	-290	390

^a – На основу података за друштвени производ и продуктивност рада у сталним ценама 1994.

Извор: Jugoslavija 1945-1985 1986; CGJ 1992; CGJ 1994.

Може се у целини оценити да се улога индустријализације, као промотора економског развоја, остваривала уз различите укупне ефекте. У односу на наслеђено стање учињени су видни помаци. Међутим, у поређењу с променама које изазива технолошки прогрес у развијеним земљама, ти ефекти се не могу једнозначно позитивно оценити, пошто нису били

довољни да се трајно заустави даље продубљивање разлика. Ипак, издваја се раздобље до средине 1960-их, када је остварено релативно снажно позитивно дејство индустрије као промотора технолошког напретка националне економије. Оријентација на увоз технологија, врло диверзификован и без одговарајуће стратегије и њој сагласне политике, у ствари је водила успоравању технолошког развоја у односу на развијене земље. Индустрија се није тешње повезивала с домаћом научно-истраживачком и развојном основом, па су њени утицаји на бржи развој сопствене технологије, њену примену и дифузију ограничени.

У раздобљу 1953–1980. продуктивност рада је расла по просечној годишњој стопи од 3,6%, односно с више од 43% учествовала је у одговарајућој стопи раста производње друштвене привреде у Србији (Devetaković et al. 2009). Током 1980-их и 1990-их кретање продуктивности карактеришу негативне стопе раста (таб. 3.16).

Наведене осцилације у динамици продуктивности рада један су од значајних индикатора за оцену деловања технолошког прогреса. Половином шездесетих година се врши преоријентација у правцу интензивирања развоја, што је после привредне реформе привремено и остварено кроз брз раст продуктивности рада и веома динамично увећавање техничке опремљености. У другој половини седамдесетих, унеколико је убрзан раст продуктивности рада, али због значајнијег убрзања раста запослености, релативни допринос продуктивности расту друштвеног производа је мањи од половине (48%). Потпуни заокрет у кретању продуктивности догодио се током 1980-их, па њен допринос стопи раста друштвеног производа постаје негативан. Затим су забележена негативна кретања и у запошљавању, па је дошло до даљег смањења производње почетком 1990-их, чак за око једну трећину просечно годишње.

Табела 3.17. Неки показатељи учешћа Србије у укупним показатељима за Југославију

Индикатор	Година	Удео у %	Година	Удео у %
Становништво	1947.	41,2	1990.	41,5
Друштвени производ (цене 1972)	1947.	39,0	1990.	38,1
Пољопривредна површина	1953.	38,5	1990.	40,4
Производња електричне енергије	1952.	24,89	1990.	46,97
Инвестиције у основне фондове	1952.	30,0	1990.	38,6
Инвестиције, текуће цене	1947.	32,0	1990.	38,0

Извор: Статистички годишњак Југославије, разна годишта

1.2.5. Привредни развој после 1990.

После застоја током 1970-их, у наредној деценији све снажније су се испољавале кризне тенденције, чије признавање у тадашњем идеолошком окружењу није било препоручљиво. Ипак, оне нису могле бити игнорисане, с обзиром да се ниска стопа раста приближавала нултој (у 1983. је прешла у негативну), док су растућа задуженост и све већи дефицит у спољнотрговинском и платном билансу упозоравали на неодрживост даљег кретања под истим привредносистемским ограничењима и у основи, са истом економском и развојном политиком. Истовремено, расла је унутаррегионална затвореност привредних токова (у оквирима република, односно у Србији аутономних покрајина, али у одређеној мери и у оквиру нижих административно-територијалних јединица). Средином прве половине ове деценије учињен је један од до тада најсвеобухватнијих покушаја реформе, доношењем *Дугорочног програма економске стабилизације* (Комисија 1982–1983), са 17 докумената, у чијој изради је учествовало око 1.250 научних, јавних и стручних радника из великог броја научних и стручних институција, а који су усвајани током 1982. и 1983. Међутим, отпори у идеолошкој и политичкој сфери били су сувише јаки, и већ 1985, доношењем *Критичке анализе функционисања политичког система социјалистичког самоуправљања* (Savezni društveni savet 1985), по општеприхваћеном мишљењу, *Дугорочни програм* је суспендован, а да при томе није остварио готово никакав утицај на привредна и друштвена збивања у току те декаде.

Током наредних година, до краја деценије, противречности у економској и друштвеној сфери су нарастале, да би све очигледнија криза била разрешена хиперинфлацијом 1989. и привредном (и друштвеном) реформом, припремљеном у оквиру кабинета новог премијера

СФРЈ Анте Марковића.¹ Основне интенције реформе, започете с наступањем нове 1990. и спровођене током (непуне) две године, могу се приписати моделу неокласичне економије: либерализација цена и увоза, фиксирање курса динара (у односу 7 динара за једну немачку марку), након деноминације (1:10.000 у односу на до тада важећи динар) и девалвације (за 8,3% после већ извршене његове депресијације кроз инфлацију) и (интерна) конвертибилност динара, дерегулација, равноправност облика својине која је укључивала и приватизацију. Процес приватизације у привреди СФРЈ омогућен је Законом о друштвеном капиталу из 1989, на основу којег су у републикама усвојени прописи о приватизацији, по којима се у пракси спроводила својинска трансформација (у Србији Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине из 1991). Уз економских, предвиђене су и мере које су задрале у основе политичког и правног поретка, као што су демократизација политичког живота и увођење вишепартијског система и успостављање правне државе, укључујући и ширење људских права. У оквиру пакета реформи Скупштина СРФЈ усвојила је већи број закона и других прописа, при чему су одређени законски и други прописи „препуштени” републикама и покрајинама. Било је предвиђено да се после пола године (прва фаза реформе) размотре његови резултати и донесу мере за даље спровођење реформе (друга фаза).

Резултати реформи били су неједнозначни. У 1990, посебно у првом полугођу, била је стабилизована привреда, инфлација је смирена, курс динара је одржаван стабилним, девизна штедња је расла, као и девизне резерве. Снабдевеност тржишта била је добра. Дошло је и до експанзије новоформираних приватних предузећа. С друге стране, у првој половини године дошло је до великог смањења индустријске производње и до повећања каматних стопа, што је требало да буду упозоравајући елементи за корекције спровођења реформи у другој фази.

Док је у првој фази реформи основна полуга била конвертибилност динара, у другој фази то је била приватизација, као основа процеса реструктурирања предузећа. Ради тога основан је низ нових институција, са задацима да припреме реализацију политике структурног прилагођавања, отварање привреде и друштва и њихову интеграцију у међународно економско и политичко окружење и развој тржишта капитала и инвестиција. Сама приватизација била је заснована на моделу приватног акционарства и у почетној фази управо у Србији (и Црној Гори) дала је најбоље резултате². Упоредо с тим, предвиђене су и даље промене у политичком систему, чији је циљ била припрема вишестраначких избора, односно успостављање вишестраначког демократског система. Овај, други део пакета реформи усвојен је у јулу 1990.

И поред у основи позитивних резултата прве фазе, у другој половини године долази до успоравања, а затим и заустављања реформских процеса. Такви трендови заоштрени су у 1991, након вишестраначких избора по републикама. Нове републичке елите (или старе, али сада с изборним легитимитетом) наставиле су дезинтеграциону политику, којој федерација није могла да се супротстави, што због сопствених слабости, што због уставних и законских ограничења. У свим републикама су тако промењени устави и многи савезни закони стављени су ван снаге. Припремљена је дезинтеграција земље, која ће уследити након што су Словенија и Хрватска, потпомогнуте водећим европским земљама, половином 1991. прогласиле независност (као што ће се нешто касније поновити и са Босном и Херцеговином, учињено је то супротно сопственим уставима, по којима је српски народ један од конститутивних народа). То је довело најпре до краткотрајних сукоба у Словенији, а отпор српског народа који је живео на просторима авнојевске СР Хрватске намераваној (проглашеној) сецесији Хрватске, био је увод у дуготрајне ратне сукобе. Европске земље, на челу с Немачком, подржале су сецесију ових република, а затим половином 1992. увеле санкције остатку Југославије³ (фактички Србији и Црној Гори, пошто су у међувремену и Босна и Херцеговина и Македонија прогласиле независност, коју су исте државе одмах признале). Ратни сукоби су се затим проширили и на Босну и Херцеговину.

¹ Програм економске реформе и мере за његову реализацију у 1990, као први део целовитог програма трансформације југословенске привреде у нови систем, који је требало реализовати током пет година, усвојен је 18. децембра 1989. У изради програма реформи коришћене су и услуге институција Светске банке, Међународног монетарног фонда, као и појединих експерата, који су у то време имали светски реноме: Џефри Сакс, Милтон Фридман, Мајкл Бруно и др.

² Током 1990. и 1991. у Србији и Црној Гори око 1.500 предузећа започело је интерну приватизацију. Преовлађивао је модел докапитализације, који је одабрало око $\frac{2}{3}$ предузећа. Приватизација је обухватила највише предузећа у трговини (57%), индустрији (52%), саобраћају (37%) и угоститељству (36%) (Hadžić 1999).

³ Резолуција Савета безбедности УН бр. 757 од 30. маја 1992. (Resolution 757 1992).

У условима санкција, с ратом у окружењу, привреда и друштво Србије (у заједници с Црном Гором, с којом је половином 1992. проглашена Савезна Република Југославија) борила се током наредних година за преживљавање. Друштвени производ и индустријска производња забележили су драматичан пад, многа предузећа су остала без тржишта и практично доведена на руб опстанка, број фактички незапослених се енорно повећао (иако је доношењем прописа о немогућности отпуштања радника та чињеница формално „прикривена”). Легални облици пословања масовно су замењивани нелегалним или полулегалним, што се преносило и на свакодневни живот најширих слојева становништва (нпр. прибављање горива и прехранбених производа на улицама). У таквим условима дошло је до хиперинфлације, једне од најјачих и најдуготрајнијих у свеукупној привредној историји.⁴ Национална валута – динар, готово у потпуности је изгубила функције и фактички је замењена немачком марком.

Вишемесечна хиперинфлација и пратећи негативни процеси прекинути су јануара 1994, стартом програма припреманог неколико претходних месеци, уз учешће великог броја научних и стручних радника и експертске комисије, коју је предводио Драгослав Аврамовић. Без стране помоћи и подршке, уздајући се искључиво у сопствене снаге, сломљена је хиперинфлација и преокренуте су негативне тенденције у другим економским доменима. Инспирацију за кључни елемент Програма – увођење паралелне валуте, Аврамовић је пронашао (Avramović 1998) у искуству увођења двојне валуте у новчаној реформи 1922–24 у Совјетској Русији (Зверев 2012).

Предвиђено је да се Програм реализује у фазама – у првој је требало остварити циљеве реконструкције монетарног система и укинути дефицитно финансирање јавне потрошње, у другој предузимати мере за оживљавање производње, а у трећој покренути нове инвестиције и системску трансформацију (реструктурирање и санација привреде и банака, својинска трансформација и др.).

Спровођењем Програма у првој години остварени су завидни резултати (Bukvić et al. 1995) – инфлација је заустављена (раст цена у 1994. исказан у таб. 3.18. односи се готово у целини на јануар 1994), као и пад индустријске производње, док су просечне нето зараде након драматичног пада у 1993. доведене на подношљив ниво. Увођење новог динара (уз задржавање старог, и уз њихов паритет 1:13.000.000) носило је доста неизвесности и непознаница, али су резултати ове, кључне тачке Програма били врло повољни: поред заустављања инфлације, дошло је до нето прилива девиза и раста девизних резерви. Почетни курс новог динара (1:1 према немачкој марки) био је фиксиран и брањен монетарним одбором (емитовање новог динара везано је за злато и девизе), али је он половином године напуштен, што је уз врло рано отварање кредитних линија (већ у марту) према привреди, довело до нарушавања финансијске дисциплине, тј. чврстог буџетског ограничења: почетна сума новца, процењена на еквивалент од око 50 милиона динара, порасла је средином године на скоро 1,5 а до краја године на скоро 2,5 милијарди динара. Програм је дао задовољавајуће резултате и у другим доменима, пре свега у финансирању јавне потрошње, која је већ неколико година у целини финансирана из инфлаторних прихода, што је задржано и у почетној етапи спровођења Програма. После 24. јула, када је монетарни одбор званично напуштен (фактички, то је учињено у јуну, кад је Народна банка почела преко пословних банака с исплатама старе девизне штедње из примарне емисије), дефицитно финансирање јавних расхода у целини је напуштено. Било је то омогућено пре свега по основу опоравка привредне активности, што је омогућило и опоравак изворних прихода јавних финансија. То је с друге стране, омогућило одржавање јавне потрошње у предвиђеним оквирима (чак и њено смањење с предвиђених 52% на 41% друштвеног производа средином године), као и одржавање равнотеже савезног и републичких буџета.

Ради оживљавања производње банке су брзо почеле да одобравају кредите привреди. При томе је већ средином фебруара напуштена њихова обавеза да за своје пласмане у новим динарима полажу девизно покриће код Народне банке Југославије. Када је затим напуштен принцип монетарног одбора, суспендована је интерна конвертибилност новог динара и дошло је до обнављања црног девизног тржишта. Појаве ненаменског трошења узетих кредита и финансијске недисциплине, које се масовније испољавају по истеку првог рока за враћање

⁴ Хиперинфлација је започела у јануару 1992, а окончана је у јануару 1994, када је стартовао Програм монетарне реконструкције (Аврамовићев програм). Током тог периода у 20 месеци раст цена био је већи од 50%, што је формални критеријум хиперинфлације.

кредита, средином 1994, нису на време и енергично пресечене, што додатно дестабилизује динар и тржиште. Као резултат, тенденција кретања цена је преокренута и оне су од септембра почеле да расту, а тај тренд задржан је и 1995, с темпом који је углавном убрзаван.

Табела 3.18. Основна кретања у привреди 1991–1995. (претходна година = 100)*

	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.
Индустрија и рударство	84,1	78,6	62,7	101,3	103,8
Шумарство	96	88	83	106	115
Грађевинарство	91	83,8	74,7	85,3	97,3
Саобраћај	69	(64)	(36)	(60)	(127)
Трговина на мало	98	55	51,8	151,4	182,1
Туризам (број ноћења)	69	84	82,7	116,7	104,7
Угоститељство	75	66	88,8	167,2	191,8
Цене на мало	221	9337	116,5 x 10 ¹²	72 x 10 ⁹	174,1
Запосленост	92	95	96,5	96,7	97,4
Незапосленост	108	105	98,8	98,3	106,8
Просечне нето плате	210	4627	38,9	310	208,1

* Подаци у загради процењени у Савезном заводу за статистику.

Извор: Подаци Савезног завода за статистику, преузети из (Bukvić, Hadžić i Pinkulj 1996).

Трећа фаза Програма практично није ни започета, и поред одређених покушаја њеног осмишљавања и иницирања. Доношење прописа којима се процес приватизације враћа уназад (ревидирање свих спроведених поступака приватизације)⁵, означило је практично завршетак спровођења Програма. У другој половини 1995. приступа се његовом иновирању, што је окончано доношењем тзв. Програма II, који ступа на снагу крајем 1995. И његови позитивни ефекти испољили су се превасходно у финансијској сфери. У условима недовршених реформи (у спољнотрговинској и пореској области) и девалвацију динара (од односа 1:1 на 1:3,3 према немачкој марки), фактички су напуштена одређења Програма.

Иако на тај начин недоречен, Програм је значајно преокренуо привредна кретања. Дејтонским миром 1995. завршени су ратови у окружењу, а затим и суспендоване санкције СБ УН (Резолуција 1022 од 22. новембра 1995), да би формално биле укинуте Резолуцијом СБ УН 1074 од 2. октобра 1996. Створени су тако релативно повољни услови за привредни опоравак, иако су многа ограничења остала, и то како унутрашња – недостатак обртних средстава за финансирање производње, низак ниво девизних средстава и домаће акумулације, недовољне девизне резерве, ограничене могућности раста извоза и девизног прилива, неодговарајућа својинска и секторска структура привреде и др., тако и спољашња – нерегулисани односи с међународним финансијским, трговинским и другим организацијама, споро нормализовање односа са УН и ЕУ, блокиране финансијске трансакције с иностранством и немобилност финансијских средстава на рачунима у иностранству. Ради убрзања трансформације привреде, у 1997. измењен је законски оквир приватизације, који модел интерног акционарства трансформише у модел с карактеристикама ваучерског приступа (иако техника ваучера није коришћена). Предвиђена је бесплатна подела акција (запосленима и раније запосленима у друштвеном и државном сектору, као и земљорадницима) у износу од 60% капитала, продаја са и без попушта 30%, док се осталих 10% преноси Фонду за пензијско-инвалидско осигурање. Укупни капитал за приватизацију процењен је на 100 милијарди немачких марака. Иако необавезна, приватизација је током 1998. и на почетку 1999. значајно убрзана: захтеве за процену вредности, закључно са 24. мартom 1999, предало је 1.635 предузећа (23% од укупно око 7.000 државних и друштвених предузећа, које је требало приватизовати).

Иако је опоравак привреде Србије након завршетка ратова у бившим југословенским републикама и укидања санкција текао споро, он је ипак био евидентан, уз сва ограничења која су га пратила. Поред економских, врло изражена су била и друга ограничења, пре свега велики прилив избеглица из ратом захваћених подручја. Према попису избеглица из 1996, у Србији је насељено 537.937 избеглица (са званичним статусом избеглица, чему треба додати још 79.791

⁵ Закон о изменама и допунама Закона о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине из 1994. До тада је око 43% укупног капитала привреде Србије приватизовано (Hadžić 1999). Званично образложење било је да је потребно да држава захвати хиперинфлаторну добит, коју су акционари остварили у условима хиперинфлације 1992–93. После ревизије, учешће трансформисаног у укупном капиталу сведен је на 3–5%.

избегло лице без тог статуса), а у потоњим годинама њима се придружило још око 200.000 избеглица са Косова и Метохије.⁶ Пред крај деценије интензивирани су сукоби на територији Косова и Метохије између регуларних снага СР Југославије и тзв. Ослободилачке армије Косова, коју су САД испрва третирали као терористичку организацију, да би је затим признале као ослободилачку. Тај преокрет довео је до најтеже кризе од разбијања СФР Југославије.

Табела 3.19. Процена укупне економске штете због НАТО-бомбардовања

Област	Штета (мил. \$)
А Инфраструктура	805,4
Б Привредни објекти	2.884,2
В Непривредни цивилни објекти	373,3
Г Уништено природно богатство	-
Д Губитак националног богатства (А+Б+В+Г)	4.062,9
Ђ Губитак људског капитала	2.300,0
Е Изгубљени друштвени производ који није резултат деструкције капитала	23.245,6
Ж Укупна економска штета (Д+Ђ+Е)	29.608,5

Извор: (Dinkić 1999)

Након притисака и ултиматума западних земаља, и наводних преговора, водеће земље НАТО-пакта предузеле су у пролеће 1999. војну акцију против СР Југославије, игноришући међународно право и УН. Током једанаест недеља бомбардовања (24. март – 9. јун) земљи је нанета огромна штета, неколико хиљада убијених, међу којима и значајан број цивила⁷, порушени инфраструктурни, индустријски и други привредни и непривредни објекти, и неостварени доходак, због престанка привредних активности у току бомбардовања и немогућности обнављања производње због уништених објеката и опреме.

За квантитативно процењивање штете као одређени оријентир може се узети процена коју је дала Група Г17ПЛУС непосредно након завршетка агресије (таб. 3.19), тим пре што је та група због свог односа према актуелним властима, пре била склона да потцени или бар не прецени штету. Свакако треба у том смислу истаћи, да је било и процена које су се кретале ка (знатно) већим износима штете (у основи између 30 и 100 милијарди долара).

Преостали део године и већи део 2000. протекли су у припремама за обнову земље, као и у сталним активностима страних сила и њихових агентура у земљи усмереним на рушење постојећег режима. Ове активности резултирале су, најзад, превратом од 5. октобра 2000, који је од страних сила и од значајног дела домаће јавности оцењен као демократски преображај. Одмах након промене, нове власти приступиле су привредним реформама, чији је циљ био промена и прилагођавање привредног система земљама ЕУ и припрема за пројектовано укључивање Србије (СР Југославије) овој интеграцији. И поред тешке опште економске и друштвене ситуације, могућности за опорављање привреде и друштва ипак су биле релативно повољне. СР Југославија је призната од међународне заједнице (пријем у УН и у Пакт за стабилност југоисточне Европе, обнављање чланства у ОЕБС-у, регулисање чланства у ММФ и Европској банци за обнову и развој), отпочео је процес укидања међународних санкција. Као важан реформски потез треба истаћи и либерализацију цена, коју је у циљу политичке дестабилизације извршила одлазећа влада, док је ситуација на тржишту девиза након краткотрајне турбуленције у данима преврата, стабилизована врло брзо. Тиме су створене претпоставке за реформе којима се приступило у 2001.

Примењене мере (реформе) проистекле су из Вашингтонског договора, према термину Џ. Вилијамсона из 1989. (Williamson 1990). Изворно, мере (политике) Договора конципиране су за латиноамеричке земље: представници десет земаља Латинске Америке, суочених с проблемима дугова, присуствовали су конференцији, покушавајући да реше своју тренутну ситуацију. С падом Берлинског зида и колапсом СССР-а, бивше социјалистичке земље, такође су направиле искорак ка тржишној привреди, као и земље субсахарске Африке, а препоруке Договора прихваћене су као „опште знање за политике развоја и раста” (Marangos 2009). Реформатори у тим земљама, као и њихови саветодавци, истицали су, у духу неокласичних

⁶ Подаци преузети из (Matković i Vujnović 1997). Такође: (Bela knjiga 2000).

⁷ Број убијених није утврђен. Процене су између 3.300, од тога 1.500 цивила (званичне изјаве југословенских власти након агресије), до 5.000 припадника југословенских снага безбедности (извори из НАТО-пакта) (Dinkić 1999).

поставки, да ће прелаз на тржишну привреду донети привремену кризу, а да ће се затим, врло брзо, привреде опоравити и да ће њихова нова својинска структура обезбедити брзо надокнађивање пада, а затим и брзи раст и приближавање развијеним земљама.

Циљ реформи био је конкурентни капитализам, методологија неокласична економија, а идеолошка основа – сопствени интерес. Индивидуални услови појединачних земаља нису узимани у обзир. Дебата о транзицији била је ограничена на брзину реформи: једино питање било је да ли привреде земаља у транзицији треба одмах либерализовати, стабилизovati и приватизовати, што би захтевало приступ тзв. шок-терапије или треба применити градуалистичке неокласичне политике, са споријим приступом (градуалистички приступ). Међутим, и у Србији дебата о два приступа у суштини је била безначајна: оба су прихватила, уз мања колебања и одступања, комбинацију шок-терапије и градуалистичке стратегије, иако је овде процес транзиције имао више специфичности, као резултат догађаја током 1990-их. Уз остало, и стога се у многим разматрањима као почетак транзиције у Србији узима октобар 2000.

Примењени модел реформи претпостављао је да ће тржишне институције спонтано довести до капитализма, чим се власништво приватизује, цене ослободе, валуте стабилизују и успостави слободно конкурентно тржиште, што ће после краткотрајног кризног периода, довести до обнове производње и економског раста. Спровођењем реформи институционални амбијент у овим земљама радикално је промењен: за већи део цена уведен је, углавном врло брзо, систем слободних цена, спољна трговина је либерализована, субвенције су укинute, валуте су девалвиране и учињене конвертибилним, уведена је рестриктивна кредитна политика, отворене су границе за страни капитал а највећи део државних предузећа је приватизован. У много случајева, све то учињено је „шок-терапијом” (све, одмах, истовремено).

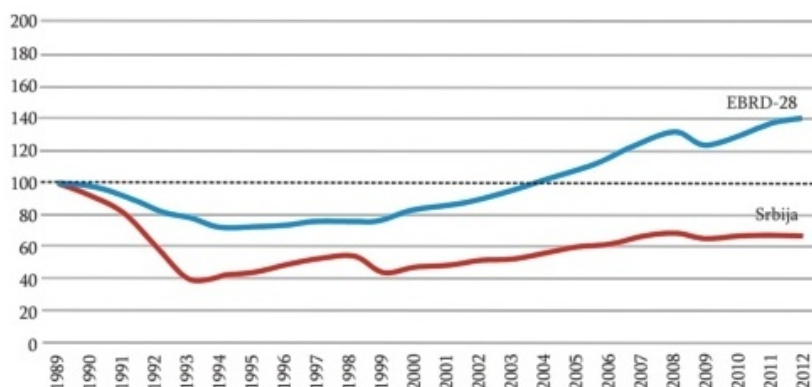
У 2001. најзначајније активности су на укључивању СРЈ у међународну заједницу: она постаје пуноправни члан Међународне банке за обнову и развој, Међународног удружења за развој и Међународне финансијске корпорације, а примљена је и у новонастале институције – у Иницијативу за сарадњу са југоисточном Европом (SECI), Средњоевропску иницијативу и Јадранско-Јонску иницијативу. Те активности створиле су повољне могућности обезбеђења додатних страних извора финансирања под повољним условима, што је уз изворе с донаторске конференције и повољне резултата преговора с Лондонским и Париским клубом, значајно финансијски растеретило земљу. (Савезни секретаријат за развој и науку 2002)

Аранжманом с ММФ-ом обезбеђен је *stand by* кредит и дефинисан стабилизациони програм. Његове политике усмерене су на снижавање инфлације, уз заштиту најугроженијих слојева и неифлаторну подршку опоравку производње. Кредитна и фискална политика одвојене су од непосредне монетарне подршке. Структурне политике односе се на смањење диспаритета цена и елиминисање других фактора који ограничавају раст, а структурне реформе садржале су знатну либерализацију цена, као и девизног и спољнотрговинског режима, реформу јавних финансија, реструктурирање и ревитализацију банкарског сектора и реструктурирање предузећа, с приватизацијом као кључном компонентом процеса. Извршене промене у 2001. оцењене су повољно, према Европској банци за обнову и развој (EBRD) по успешности спроведених реформи СР Југославија је прва међу 27 земаља источне Европе. Најлошије је оцењена приватизација, иако је средином године донет нови закон, којим је приватизација постала обавезна и орочена на четири године, и којим је предвиђена продаја капитала (јавним тендером или јавном аукцијом) као основни модел, уз пренос капитала без накнаде (преносом акција запосленима и грађанима), али овај други не као засебан, већ у комбинацији с моделом продаје. Продаја се у већини земаља у транзицији показала бољим методом.

Наведене промене, међутим, нису биле праћене и одговарајућим кретањима у реалној сфери. Основни резултати који су у овом сегменту постигнути готово недвосмислено указују на неуспех: уместо обећаног просперитета, већина транзиционих земаља забележила је велики и дуготрајни пад БДП, индустријске производње и животног стандарда. Резултати, наравно, нису исти у свим земљама, али је тенденција била општа, укључујући и развијене земље⁸.

⁸ Карактеристичне су разлике у оквиру развијених земаља. Тако А. Тарнер, цитат у (Horvat 2004: 292), наводи да је „јапански модел доживотне запослености у раздобљу 1950–2000. омогућавао 5.2 постотни просечни раст, европски модел социјалног партнерства 3.3 док је у, такође педесетогодишњем раздобљу, привредни раст у САД био само 1.7 процената”. Ипак, модел „чисте” тржишне привреде САД проглашен је за најуспешнији и најпожељнији, укључујући и наведене развијене земље.

Бивше југословенске републике нису изузетак, као ни Србија. Она је чак у најтежој позицији, с падом БДП-а од око 30% од његове вредности у 1989. (вид. сл. 3.7), слична Украјини и Молдавији, чији је пад између 40% и 50%. Како се види, бруто домаћи производ имао је у након 2000. умерени раст – просечно годишње у целом периоду 3%. При томе, после 2008. уочљиво је заустављање раста. Овај макроагрегат (БДП) на крају 2012. налази на нивоу од око 63% према 1989.

Слика 3.7. Кретање бруто домаћег производа Србије и земаља у транзицији 1989–2012
Извор: (NSPO 2013)

Највећи губици, не само у Србији, остварени су у индустрији: индустријска производња у 2012. налази се на нивоу од нешто испод 40% у односу на 1989. (вид. у Секундарни сектор) и још увек није достигла ниво из 1998. (пре бомбардовања). Многе гране драстично су смањиле производњу, а неки сектори практично су угашени. Посебно је неповољно обнављање производње после 2000. Од 2000. до 2012. индустријска производња забележила је годишњи раст од свега 0,4%. Пошто је индустрија носилац техничког прогреса, покретач привредног раста и стваралац синергијских ефеката у укупној привреди, као што је то описао још 1613. италијански меркантилист А. Сера (Serra 1952), овакав њен „развој” изразито је негативно утицао на целу привреду.

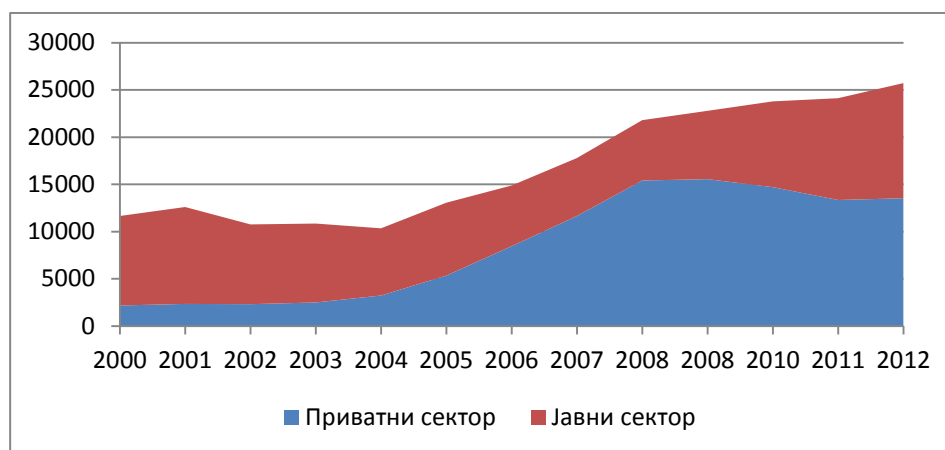
Слика 3.8. Показатељи екстерне задужености Србије 2001–2012 (%)⁹
Извор: [Народна банка Србије 2010; 2011; 2012]

У већини транзиционих земаља економска криза била је праћена и другим негативним последицама, као што је велика демографска криза – опадање броја становника, ширење болести, опадање фертилитета, пораст морталитета. Тако је УНИЦЕФ још за непотпуну прву деценију транзиције (1990–1999) проценио 3.256.000 „сувишних“ смрти у земљама у транзицији (и то без Босне и Херцеговине за цео период, Грузије за 1993, Таџикистана за

⁹ У септембру 2010. измењена је методологија екстерног дуга, тако да податак за 2010. и касније за индикатор „Спољни дуг/извоз роба и услуга” није упоредив с претходним годинама.

период 1996–1999, и СР Југославије за 1999) (UNICEF 2001: 49). Међутим, као и код привредног раста, и овде је реч о општој тенденцији.

Интензитет, али и последице демографске кризе у транзиционим земљама вероватно најбоље илуструје појава названа *Руски крст*, први пут регистрована у 1992. у Русији: криве динамике рађања и смртности пресеке су се. Исто се десило и у Србији, где тенденција каснијег приближавања и поновног пресецања ових кривих није тако јасна. Као што, међутим, показују резултати пописа из 2011, чак и о најави неког преокрета за сада се не може говорити.

Слика 3.9. Кретање и структура спољног дуга Србије 2000–2012 (мил. €)
Извор: (Народна банка Србије 2010; 2011; 2012)

Транзиција је као резултат имала велике социјалне трошкове – повећано сиромаштво, повећана незапосленост, повећана неједнакост, погоршање јавних услуга и поларизација њиховог пружања, криминал, пораст корупције и оружани конфликти. Најзад, значајно је и огромно задуживање земаља у транзицији, иако то није случај само с њима. Као што се може видети (Слика 3.8), осим у 2001. Србија се по показатељу „Спољни дуг/БДП“ налази у групи средње задужених земаља, иако на самом крају периода прелази у групу високо задужених. По другом показатељу („Спољни дуг/Извоз“) пак, изузев периода 2006–2008 и у последње две године, она знатно прелази горњу границу и припада групи високо задужених.¹⁰

Наравно, при разматрању висине задужености потребно је имати у виду структуру, односно учешће јавног и приватног сектора¹¹ у укупном дугу. Према званичним подацима (слика 3.9), приватни сектор је више задужен, а до 2008. његово учешће се повећавало. То се неретко истиче као (релативно) повољна околност у ситуацији (доста) високе задужености. Упозорава међутим чињеница да се после 2008. ситуација мења. Ипак, и независно од тенденције у последњим годинама, остаје питање – ко може да гарантује да на крају држава (тј. порески обвезници) неће враћати и дуг који није њен и за који није дала гаранцију? Тешко да би досадашња искуства могла да овакво питање учине излишним.

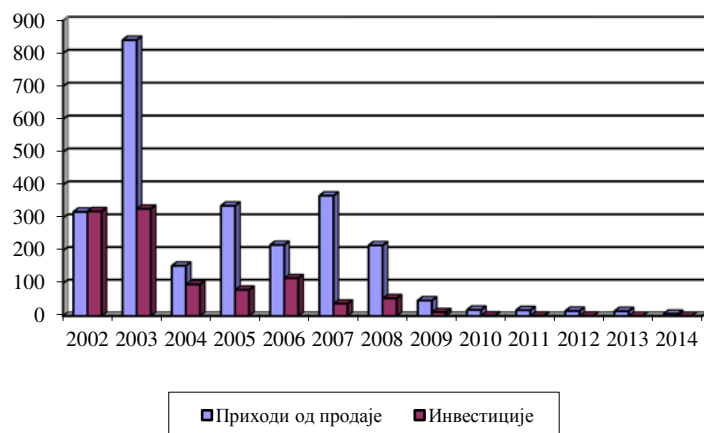
До високе задужености је дошло и поред великих прихода остварених приватизацијом, чему треба додати и велики трансфер дознака из иностранства. Процене прилива по свим основима (приватизација, директне стране инвестиције, иностране дознаке) разликују се и крећу се од неколико десетина, најчешће од 30, па чак до 70 милијарди долара и то за период од 2000. Погледајмо колико се ове процене могу проверити на основу расположивих података.

Према подацима Агенције за приватизацију, у периоду 2000–2014. продајом предузећа (тендери и аукције), преко инвестиција у продатим предузећима и социјалног програма, држава је остварила приход од око 3,895 милијарди евра (2.572,8; 1.045,9 односно 276,7 милиона респективно), при чему су урачунати и приходи од тржишта капитала који обухватају продају државног пакета акција приватизованих предузећа (сл. 3.10). Највећи ефекти остварени су у 2002. и 2003, након чега је приватизација, уз мање осцилације, почела да јењава, праћена

¹⁰ Према критеријумима Светске банке, по показатељу Спољни дуг/БДП границе високе, средње и ниске задужености су 80% и 48%, а по показатељу Спољни дуг/Извоз 220% и 132%.

¹¹ Спољни дуг јавног сектора обухвата дуг државе и локалних самоуправа, као и државно гарантовани дуг, а приватног дуг привреде за који није издата државна гаранција.

неретким поништавањем приватизација. Укупно је у овом периоду продато 2.360 предузећа, са 333.016 запослених и 2.572,8 милиона евра прихода од саме продаје.

Слика 3.10. Приходи од приватизације у периоду 2002–2014 (мил €)
Извор: Билтен јавних финансија, № 124, 2014.

Оријентација на стране директне инвестиције, као могућег покретача обнове привреде и привредних активности, била је врло изражена управо после 2000. Како показују подаци табеле 3.20, по том основу у периоду од 11 година, остварен је укупан приход од скоро 15 милијарди евра, од тога далеко највише у 2006. Међутим, секторска структура ових инвестиција није била повољна: највише је улагано у финансијско посредовање и трговину, а тек затим у прерађивачку индустрију. У целини, у сектору услуга реализовано је око 66% свих СДИ.

Табела 3.20. Стране директне инвестиције (нето)* 2001–2011

Године	У мил ЕУР	% од БДП	По становнику (у ЕУР)
2001-2011	14.929	-	-
2001.	184	1,4	25
2002.	500	3,1	67
2003.	1.194	6,9	160
2004.	774	4,1	104
2005.	1.250	6,2	168
2006.	3.323	14,3	448
2007.	1.821	6,4	247
2008.	1.824	5,6	248
2009.	1.372	4,8	187
2010.	860	2,9	118
2011.	1.827	5,5	251

* Одузете инвестиције и одливи по основу повлачења инвестиција нерезидената у иностранство и улагања домаћег капитала у иностранство

Извор: Израчунато на основу података Народне банке Србије о СДИ www.nbs.rs/platni_bilans/fdi_delatnosti_arhiva) и података о ГДП, Министарство финансија републике Србије, www.mfin.gov.rs/Osnovni_makroekonomski_indikatori. 21. 3, 2012.) Преузето из: (Kovačević 2012)

У раздобљу 2001–2005, стране директне инвестиције износиле су око 3,1 милијарде евра, од чега је највећи део инвестиран у процесу приватизације предузећа из профитабилних делатности (цементаре, индустрија дувана, пиваре, и неке групације прехранбене индустрије и прераде метала) и у аквизиције банака. Удео нових, гринфилд инвестиција био је веома мали и односио се углавном на трговину и некретнине. У наредном периоду, 2006–2008, (нето) стране директне инвестиције достигле су износ од око 6,3 милијарде евра, али ни сада није било већих гринфилд инвестиција, нити инвестиција у секторе разменљивих добара. Највећи обим СДИ остварен је у 2006. (3,3 млрд. ЕУР), када је продајом оператора мобилне телефоније (Мобтел) норвешком Теленору, реализована највећа трансакција у историји СДИ у Србији у износу

већем од 1,5 милијарди евра. Период рекордних страних директних инвестиција у Србији поклапа се с рекордним растом и највећим нивоом СДИ у свету. Најзад, у периоду кризе, 2009–2011, СДИ су биле више него двоструко мање, него у претходном трогодишњем периоду, али су зато сада повећане гринфилд инвестиције у прерађивачку индустрију, пре свега у машине и опрему за производњу у аутомобилској индустрији. У овом периоду СДИ су износиле нешто више од 4 милијарде евра, чему је највише допринео белгијски тровински ланац Делез у 2011, куповином највећег српског трговинског ланца Делта-Макси за 933 милиона евра.

Табела 3.21. Секторска структура СДИ 2004–2011 (нето)* у %

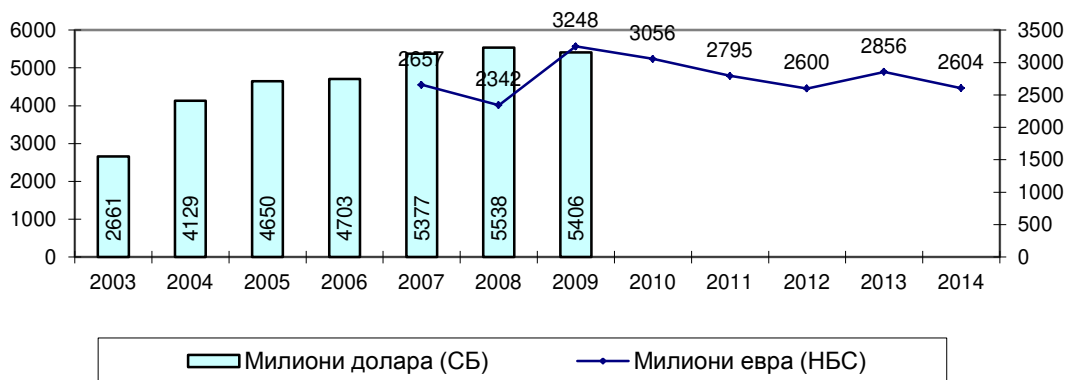
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Укупно, сви сектори	100	100	100	100	100	100	100	100
Прерађивачка индустрија	30,4	18,9	18,4	14,1	17,2	29,4	39,3	24,1
Трговина на велико и мало	35,9	22,0	8,6	7,7	12,2	12,3	22,4	48,2
Саобраћај, складиште и везе	1,5	0,7	28,8	19,5	7,5	6,5	8,7	1,7
Финансијско посредовање	10,6	37,6	36,5	31,7	38,2	8,6	33,0	22,2
Послови с некретностима	13,9	13,2	6,6	16,0	18,1	13,2	20,5	7,8
Пет највећих сектора, укупно	92,3	90,2	96,9	89,0	92,4	71,0	94,0	94,3

* За ранији период не постоје подаци по делатностима и гранама

Подаци: Израчунато на основу података Народне банке Србије. (www.nbs.rs/платни_биланс/фди_делатности_архива) Преузето из: (Kovačević 2012)

На први поглед делује парадоксално да гринфилд инвестиције бележе највећи раст у периоду кризе. То је резултат пре свега, финансијских подстицаја из буџета и доласка коопераната италијанског Фијата, који у аранжману с државом гради фабрику аутомобила у слободној зони у Крагујевцу. Ту се подижу и погони његових коопераната. Тако су у 2011. од око 2,2 милијарде евра СДИ (брuto) више од 50% биле гринфилд инвестиције, знатно више него у целом периоду 2001–2010.

Поред наведених, као још један извор који је играо значајну улогу у периоду после 2000. истичу се и дознаке наших радника из иностранства. Без упуштања у методолошке проблеме прикупљања ових података, приказаћемо податке Светске банке (World Bank 2011) и Народне банке Србије (сл. 3.11). По подацима СБ прилив износи око 5,5 милијарди УС\$ годишње, или 34 милијарди УС\$ у периоду 2003–2009. Према НБС годишњи прилив је око 2–3 милијарде € годишње, или око 22 милијарде € у периоду 2007–2014.

Слика 3.11. Иностране дознаке у Србију 2003–2013

Извор: Подаци Светске банке (2003–2009) и Народне банке Србије (2007–2014)

Тај огромни прилив средстава (по свим наведеним основима) међутим, није искоришћен производно, чак углавном не ни за побољшање заостале инфраструктуре, већ се прелио у потрошњу, наравно из увоза, или је пак изнет ван земље. Разматрања узрока зашто је до тога дошло излази ван оквира овог рада.¹²

¹² О томе је доста писано у нашој литератури, али углавном површно и без скрупулозних емпиријских анализа. У раду (Bukvić 2011) дата је аргументација зашто тако често навођени кривац (наводно, апресирани курс динара) не може бити главни кривац за такво стање. Релевантну емпиријску анализу дали су (Tasić i Zdravković 2008).

При оцењивању Вашингтонског договора треба имати у виду да су у пракси „реформе биле неједнаке и да су остале непотпуне“, како је у једном извештају истицао ММФ¹³ и како су често истицале његове присталице код нас, што је свакако тачно иако је закључак („Према ауторима извештаја, проблем није био у оријентацији ка реформама, већ у томе што она није била довољно дубока и далекосежна.“) који се из тога извлачи упитан. С овог становишта, неуспех реформи треба приписати недовољном обиму предузетих реформи, које је Вашингтон прописивао све време, а не природи самих реформи. Отуда следи и једноставна препорука: предузмите још више истих реформи и учините то како треба. Ипак, оно што је стручњацима постало јасније током спровођења Договора, јесте да стандардна политика реформи не продукује дуготрајне ефекте ако су институционални услови недовољни: исправне мере морале су бити подржане снажним институцијама. Оригинални Вашингтонски консензус допуњен је дугим листом тзв. реформи друге генерације, које су најпре институционалног карактера, као и другим мерама и политикама, које су заправо иницијални Договор учиниле непрепознатљивим.

После свега, може се констатовати да је Вашингтонски договор постигао циљ – омогућио је неолибералној глобалној капиталистичкој „влади“ да оствари хегемонију над трећим светом (Sheppard & Leitner 2010), укључујући и бивше социјалистичке земље. С друге стране, управо зато и није чудно што је у земљама које су примењивале његове препоруке остао „пејзаж после битака“ (Ананџин и др. 2010). И то подједнако важи за земље Латинске Америке и за земље бившег социјалистичког света. Само донекле, изузетком се могу сматрати неке од њих, које су имале снаге да се одупру наметнутим политикама и које су тражиле сопствене путеве трансформације, као што је рецимо био случај са Словенијом.

После изгубљене две деценије, земље источне и југоисточне Европе, међу њима и Србија, налазе се опет пред избором стратегије развоја, пред избором економске и развојне политике, које треба да омогуће излазак из дугогодишње кризе и кретање ка просперитету. Искуство са применом неолибералних политика заснованих на неокласичним економским постулатима показало се потпуно неадекватним. Нужно је, очигледно, тражити друге политике и друга решења.

Таква решења сигурно постоје, потребно је само ослободити се владајуће, неокласичне економске парадигме. Тако је Џ. Марангос, полазећи од политекономског критичког разматрања примене неокласичног модела (Marangos 2002, 2005), развио пет алтернативних путева, односно модела транзиције: шок-терапија, неокласични градуализам, пост-кејнзијанизам, плуралистички тржишни социјализам и неплуралистички тржишни социјализам. Они се разликују по примарним (економска анализа, брзина и политичка структура), као и секундарним елементима (либерализација цена, стабилизација, приватизација, институције, монетарна политика и финансијски систем, фискална политика, међународна трговина и спољна помоћ, и социјална политика). Сваки од модела препоручује одговарајуће политике у односу на секундарне елементе и захтева одговарајуће институције. Показује се да је приступ шок-терапије најмање захтеван, и због те једноставности, уз примамљив циљ – „поставити правилне цене“ – он је нажалост, био углавном примењиван, барем у почетној фази транзиције.

С обзиром да је процес транзиције далеко одмакао, и да је највећим делом карактер реформи учињен неповратним (или су бар такве биле интенције реформатора), могло би се учинити да ова анализа има више историјски значај и карактер. Ипак, резултати који су остварени спровођењем прихваћених стратегија, упозоравају да то не би смело бити тако, и да је у наредном избору стратегије нужно уважавати и ту анализу.

Корак даље у анализама транзиционог процеса учинили су економисти, који своје позиције заснивају на поставкама Другог канона, чији је однос према Вашингтонском договору дат детаљније у (Bukvić 2010c). Полазећи од тих поставки, сматрамо да је за будући развој Србије неопходно бирати стратегију која ће користити средства националног економског развоја, која су користиле успешне земље, а која су касније била забрањена од стране Светске банке и ММФ (Reinert 2006):

- свесна државна политика која брани и штити националне произвођаче и која је усмерена на раст производне активности и механизацију производње;

¹³ A. Singh et al. 2005. “Stabilization and Reform in Latin America: A Macroeconomic Perspective of the Experience since the 1990s.” IMF Occasional Paper 238. Наведено према (Rodrik 2006).

- индустријализација / реиндустријализација која повећава додатну вредност, повећава запосленост и плате, која смењује дефицит платног биланса;
- стварање привременог монопола помоћу патената и царинске заштите;
- стимулисање напора који омогућавају разноврсност и поделу рада, што ствара синергетске ефекте;
- привлачење компетентних специјалиста из иностранства (што је важније од привлачења капитала);
- пореске олакшице за оне економске делатности које је пожељно развијати; јефтини кредити за такве делатности;
- подршка извоза у интересу таквих делатности;
- свестрана помоћ пољопривреди, иако смо дужни да јасно схватамо да та грана сама по себи није у стању да изведе земљу из кризе;
- јасан акценат у државној политици на развој образовања и стицање знања; патентна заштита нових проналазака;
- извозне царине и ограничење извоза сировина како би иностранна индустрија осетила значајно поскупљење сировина.

Потреба промене оријентације развоја и реиндустријализације чини се неспорном. Земље у транзицији, међу њима и Србија, морају да почну да траже (и то се заправо већ чини) нове путеве развоја и обнове својих привреда. Да би та трагања дала одговарајуће резултате, потребно је да се у основи стратегије развоја налазе ставови алтернативне економске теорије (Другог канона), који уважавају наведена средства и инструменте. Те мере (средства и инструменти) на располагању су економским политикама земаља од времена Хенрика VII, и успешно су примењиване пре свега у данас развијеним земљама. Развој индустрије, као основе за развој целе привреде и друштва, с њеним синергијским и системским ефектима, не може се замислити без коришћења наведених мера и поставки. У тим разматрањима, као што је већ констатовано (Bukvić 2010b), посебно је поучан пример примене Моргентауовог плана и његове брзе замене Маршаловим планом у Немачкој, после Другог светског рата.

Процес транзиције у бившим социјалистичким земљама, с малим изузецима, одвијао се у знаку неокласичне економске теорије и неолибералне идеологије, као битним карактеристикама процеса глобализације. Примена неокласичних поставки довела је до успоравања раста и других негативних последица чак и у развијеним земљама, док је у земљама трећег света, укључив и земље у транзицији имала изузетно лоше, заправо несагледиве последице, доведши до њихове деиндустријализације и зависности од развијених земаља. У таквим условима, пред ове земље се поново поставља проблема избора стратегије развоја. Овог пута тај избор мора да буде заснован на другачијим поставкама, при чему се он мора засновати на постулатима и ставовима алтернативне, данас већ скоро заборављене економске теорије – Другог канона. При томе, потребно је темељно промишљати и имплементирати мере које су на располагању више стотина година, почев од економске политике Хенрика VII, и које су користиле многе, пре свега данас развијене земље, у време када су развијале своју индустрију, као основу целокупног привредног развоја.

2. ПРИМАРНИ СЕКТОР

Привреда се традиционално, на основу облика произведене продукције, дели на три сектора: примарни, секундарни и терцијарни (у последње време њима се прикључује и четврти – квартарни). Оваква подела, први пут употребљена 1930-их у радовима новозеландског економисте Алана Г. Б. Фишера (1935, 1939), условљена претходном рудиментарном поделом из 16. и 17. века на сељацима, занатлијама и трговцима, заснива се на два критеријума: на степену удаљености од примарне поделе рада у којој је земљиште основни фактор производње и на основним обележјима активности и њихових резултата. Примарни сектор се карактерише тиме што је земљиште основни фактор производње, тако да се у њега убрајају пољопривреда, рибарство, шумарство, лов, рударство и сл. Он је првобитни облик привређивања првобитног човека (сакупљање и лов). До индустријске револуције имао је најзначајније место у светској економији, а у оквиру њега водеће место припадало је пољопривреди.

Примарни сектор, односно пољопривреда, као његова најзначајнија грана, има вишеструку функцију. Прва и најважнија њена функција је производња хране. Тенденција у оквиру сваке, а посебно у развијеним земљама, јесте да се обезбеди што виши степен самодовољности у подмирењу потреба за храном из сопствене производње. Међутим, обезбеђење довољне количине хране, а посебно њена адекватна структура, не остварује се увек у потпуности, при томе не само у оквиру поједине земље, већ и посматрано у светским размерама. У таквим условима, храна је уз енергију, и у новије време воду, већ одавно стекла статус производа од прворазредног стратешког значаја. Пољопривреда, поред тога, производи сировине за многе гране индустрије, а с друге стране, она развија тржиште за потрошњу индустријских производа. Посебно је значајно што се неке делатности, као што су туризам и угоститељство, лов и риболов, шумарство, развијају у тесној вези с пољопривредом. Поред наведених, могу се истаћи и друге функције пољопривреде, односно примарног сектора: задовољавање основних луксузних потреба (свеће, дукан), спортских потреба (узгајање тркачких коња), потреба побољшања градске и сеоске животне средине (паркови и друге зелене површине), и др. Најзад, велику функцију и значај има пољопривреда у ванредним условима, у случају елементарних непогода и рата.

Историјски увод

Србија је у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца 1918. ушла као претежно пољопривредна. Пољопривредно становништво чинило је око 66% укупног становништва, а у Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији преко 80%. Пољопривреда је била оптерећена, између осталог, наслеђеним феудалним односима, који су били у различитој мери присутни у многим деловима земље.¹⁴ Они су, са своје стране, захтевали и иницирали спровођење аграрне реформе, комплексног скупа мера аграрне политике, које се предузимају ради промене поседовних односа, права својине на земљу и поседовне структуре. Као узор узета је Србија, у којој је реформа први пут спроведена још 1880, тако да је Србија имала релативно уједначену величину земљишног поседа, а ситан сељачки посед био је у доброј мери очуван и Уредбом о окућњу из 1836, јединственим прописом у светским размерама, по којој се сељаку, ради намирања обавеза, није могла продати кућа, двориште и земљиште, које се могло обрадити паром волова.¹⁵ Припреме за реформу¹⁶ започеле су почетком 1919, али су прилике у земљи онемогућавале доношење одговарајућег закона, тако да је преко једне деценије протекло у њеном спровођењу привременим мерама (владине уредбе и подзаконски акти). Тек 1931. донет је Закон о ликвидацији и аграрној реформи, који је омогућио регуларније услове за спровођење реформе. Све то утицало је да се укидање феудалних односа и стварање слободног сељачког поседа, као основни циљ, одужи све до 1939. Процењује се да је у реформи подељено око 1.700.000 ха, при чему су додељене површине ретко прелазиле износ од 5 ха. Како је у Југославији било 1.092.650 ха обрадивих површина (43,9% укупне површине) и 7.684.240 ха шума (30,9%), може се стећи слика о величини захвата у реформи. Овим њеним аспектом најинтензивније су обухваћене Јужна Србија (Македонија), северни делови земље (Словенија, Хрватска, Славонија и посебно Војводина) и Босна и Херцеговина. Предност у додели земље давана је добровољцима (тек 1930. утврђено је да овај статус имају учесници ратова од 1875. до 1918, који су рођени до 1860. и живели до 30. марта 1924), а затим онима који нису имали

¹⁴ Разни облици кметства, познатији као чифчијски односи, били су доминантни продукциони однос на великом делу територије Босне и Херцеговине, Старе Србије, Македоније и Новопазарског Санцака, док у Далмацији преовлађује колонатски тип производних односа (Живков 1976). На северозападу и северу (Словенија, Хрватска, Славонија, Војводина) кметство је формално укинато, али су ослобођени кметови тешко отплаћивали земљу, која је и даље остајала у власништву крупних поседника, а како су међу овима преовлађивали власници с мађарским и аустријским држављанством, пољопривреда тих крајева била је полуколонијална (Митровић 1999).

¹⁵ Уредба је обновљена 1861, с истим ефектима. У 1897. у данашњем делу Централне Србије доминирала су ситна газдинства (до 2 ха 21,1%, односно до 5 ха 54,8% свих газдинстава), док су поседе веће од 50 ха имала свега 0,1% од укупног броја газдинстава. Тих 0,1% газдинстава укупно су поседовала више него 21,1% газдинстава с најмањим поседима. (Марковић и Бабовић 1999).

¹⁶ Аграрна реформа је један од важнијих и перманентних, али и незавршених задатака у Краљевини Југославији. Њену неопходност истакла је српска влада још пре краја Великог рата, такође и неки од важнијих докумената нове државе непосредно по његовом окончању. Приказ реформе дат је према (Мијатовић и Милошевић 2010).

земљу или су је имали недовољно. Право на доделу земље имало је око 530.000 интересената, а добило ју је око 520.000. Други циљ реформе била је колонизација домаћег становништва у крајеве са знатном или доминантном страном етничком већином, пре свега у Јужној Србији, на Косову и Метохији и у Црној Гори. Процењује се да је ту насељено око 20.000 породица, са око 87.000 чланова. На просторе Војводине, Хрватске, Славоније и Словеније, земљу је до 1941. добило око 220.000 интересената, од чега око 25.000 добровољаца. У Босни и Херцеговини земљу је добило око 170.000 интересената, претежно локалних, пошто је колонизација овде била далеко мање изражена него у јужним и северним крајевима.

Ситан посед (таб. 3.1. и 3.2) и неразвијена индустрија двоструко су спречавали интензивнији развој како укупне привреде, тако и саме пољопривреде. Индустријализација је захватила у нешто већој мери Словенију и Хрватску, док је у крајевима јужно од Саве и Дунава почетне кораке направила једино Србија, захваљујући ранијем ослобођењу од турске власти. Територија северно од Саве и Дунава, са око 28,5% укупне површине и 37% становништва Југославије, поседовала је око 64% индустрије, 65% банкарског капитала и преко 67% укупне пољопривредне производње.

Историјске околности и традиције, релативно кратко међуратно мирнодопско време, пресечено економском кризом 1929–33, низак ниво инвестиција и превласт страног капитала у низу грана¹⁷, као и унутрашње политичке, економске, културне и друге противречности, утицали су, између осталог, и на врло спор процес индустријског развоја до Другог светског рата. Привредна структура се у међуратном периоду мењала споро, при томе без јасних тенденција (сл. 3.2).

Пољопривреда је била основна привредна грана, од укупно око 14 милиона становника (1931) око 76,4% живело је од пољопривреде. У структури укупне привреде преовлађивала је пољопривреда, с уделом од око 45%, при чему је он до пред крај 1920-их благо опадао, а затим се релативно значајно повећао и растао (до чак 50,2% у 1937) и у последњим годинама стабилизовао на око 46%. Од укупне површине од 24.754.000 ха обрађивано је 11.099.370 ха, или 44,8%, што значи да је на једног пољопривредника долазило 1,03 ха обрадиве површине (Veselinov 1987). То указује на преовладавање ситно-парцелног власништва, иако је постојао и значајан крупни посед (56.271 крупно газдинство поседовало је скоро исту површину као и 1.348.149 ситних газдинстава), као и на велику аграрну пренасељеност.

Укупна површина обрадивог земљишта била је 1920. 6.029.466 ха, од чега под житарицама 72,63%, кртоласто биље је заузимао 4,02%, крмно биље и биље за производњу пића 3,71%, махунасто 1,37%, индустријско 1,33%, баштенско 1,18%, док је на угару било 15,76% (Статистички годишњак Краљевине Југославије, књига 1, за 1929. годину, 1930). Површине обрадивог (зиратног) земљишта стално су се повећавале, тако да су у 1940. достигле износ од 7.614.120 ха (Лазих 1999). Повећавање су интензивно и површине под пашњацима и ливадама. У Србији у ратарској производњи преовлађивали су пшеница и кукуруз – површине под овим културама кретале су се од 467 и 331 хиљада ха у 1920. до 670 и 551 у 1939. (Два века развоја Србије 2008). Техничка опремљеност је била слаба, примена ђубрива мала и ограничена на стајњак, тако да је угарење било основни начин обнављања плодности земљишта. Све је то условљавало претежно натурални карактер пољопривреде, с малим уделом ситне робне производње, и ниским приносима, који су знатно заостајали за приносима у развијеним европским земљама. Одговарајући подаци о воћарству и виноградарству су процењивани и прилично су непоуздани, али процене говоре да је Србија у оквиру Југославије у периоду 1920–1922. учествовала код: шљиве са 60,0% (површине) и 64,0% (производња), јабуке 25,7% и 26,2%, крушке 31,0% и 17,0% и грожђе 18,5% и 18,5% (Два века развоја Србије 2008). Сточарство је имало изражен пашњачки карактер, иако је Југославија имала значајан сточни фонд (12. у Европи по броју говеда, а 11. по броју запрежне стоке у односу на пољопривредне површине). Најраспрострањеније је било овчарство, док је говедарство било у опадању.

¹⁷ Пласирање страног капитала у привреду Србије започело је средином 1859. Мајданпек је први пут уступљен Французима, а Прва српска банка основана је 1869. с учешћем аустријског капитала. Овај процес се појачао почетком 20. века, а у међуратном периоду пласман страног капитала у привреду Југославије попримио је огромне размере. Читаве привредне гране, међу њима индустрија шећера, шибница, цемента, електричне енергије итд. биле су скоро у целини у страним рукама. Најпотпунију студију величине и значаја страног капитала у привреди међуратне Југославије дао је С. Димитријевић (Dimitrijević 1958).

Висок је био и удео шумарства у структури националног дохотка: 8,1% у првим двама годинама, да би затим благо опадао, и у последњој години чак пао на испод 5%.¹⁸ Структура и квалитет шума били су врло различити у појединим деловима земље. Најквалитетније шуме по структури (однос четинара и листопада), узгоју (однос ниских и високих шума) и старосној структури (однос младих шума – до 40 година и шума старијих од 40 година) биле су у Словенији, а затим у Босни, која је била прва по огромним комплексима и по висини стицаоног дохотка од шума, док је најмање шума, при томе најлошијег квалитета, имала Војводина (Лазивић 1999). У Србији, према процењеним подацима¹⁹, под шумама је било 1.938.501 ха (1929), 2.009.402 ха (1932), односно 1.890.588 ха (1938) (Два века развоја Србије 2008).

Примарни сектор, дакле, у привреди међуратне Југославије чинио је око 55% реалног националног дохотка, при томе без значајнијих промена у току целог посматраног периода.

Осврт на претпоставке развоја пољопривреде у периоду 1945–1990

Велика разарања, уз велике људске губитке, довела су привреду Србије, као и највећег дела Југославије, до још теже полазне позиције за развој комплексне привредне структуре, између осталог и за индустријализацију. Ипак, после рата нове власти су, извршивши национализацију и централизацију средстава за производњу, као и довршивши аграрну реформу, створиле услове за свестранији и равномернији секторски и регионални развој привреде и целе земље, иако треба истаћи да се развој није увек одвијао на најбољи начин.

Завршетак рата 1945. Југославија је дочекала с великим људским и материјалним губицима. У рату, непосредно или као цивили, страдало је око 1,7 милиона људи, око 3,5 од укупно 15 милиона остало је без кућа, скоро две петине прерађивачке индустрије је уништено, или озбиљно оштећено, а укупни губитак националног богатства износио је око 17% укупне ратне штете коју је претрпело осамнаест земаља заступљених на Париској конференцији о репарацијама 1945.²⁰ Велика разарања претрпела је и пољопривреда: потпуно је уништено 289.000 фарми, 295.000 ха шума и расадника је опустошено а 175.000 претворено у камењар, упропашћено је око 24% укупних сетвених површина. Велики су били и губици у механизацији, као и у инфраструктурним објектима (између осталог, потпуно је спаљено свих тридесет института Београдског факултета за пољопривреду и шумарство).

У обнову земље нова власт је кренула централизацијом расположивих људских и материјалних средстава, одакле је и проистекла административна контрола практично свих робних и новчаних токова. Основна одлика привредно-системских решења било је директивно и централистичко планирање производње уопште, односно детаљистичко планирање производње, размене, расподеле и потрошње, које је званично започело доношењем првог петогодишњег плана развоја привреде. Управо тај моменат понекад служи и за раздвајање овог периода на два дела: период обнове, који обухвата 1945. и 1946, и период петогодишњег плана

¹⁸ Међуратна Југославија убрајала се у земље најбогатије шумама. У 1938. под шумама је било 7.248.000 ха, односно око 0,55 ха по становнику, што је Југославију сврставало у водеће земље Европе, одмах иза Шведске, Норвешке, Финске и СССР-а. При томе годишњи шумски прираштај (2,20 м³/ха) био је већи него у наведеним земљама (1,99 у Шведској, 1,80 у Финској, 1,50 у СССР-у, 1,33 у Норвешкој). То је чинило добру основу за развој шумске индустрије – Југославија је била један од највећих светских извозника дрвета (1937. 13% светског извоза огревног дрвета, 18% тврдих трупца, 8,5% железничких прагова, 12% тврде резане грађе, 3,5% меке резане грађе, 1,5% меких трупца, 3% полупрерађеног дрвета), али и за прилив страног капитала, који свакако није имао дугорочну перспективу развоја ове гране. Наведени подаци преузети из (Dimitrijević 1958).

¹⁹ Постојећи подаци по бановинама које су биле у саставу садашњих граница Србије (Дринска, Зетска, Вардарска, Дунавска, Моравска) збројени су, али сразмерно процентуалном учешћу ових бановина у садашњим границама Србије, осим за Моравску, која је у целини припадала том простору.

²⁰ Подаци су наведени према (Hogvat 1970). Постоје и други подаци о штети у рату. Тако, рецимо, по Министарству индустрије ФНРЈ од укупно 4.257 индустријских предузећа у Југославији 1939. у рату је оштећено или потпуно уништено 973, или 22,86%, док је укупни износ ратне штете на самој супстанци индустрије износио око 2,9 милијарди тадашњих динара, односно око 26% предратне вредности, чему треба додати и вредност опљачканих и уништених залиха сировина и готове робе – око 9,9 милијарди, и губитак народног дохотка – око 10,8 милијарди (Filipović 1946). По Репарационој комисији у рату је уништено 36,5% индустрије, разорено или оштећено 223 рудника. При томе је хемијска индустрија уништена за 57,2%, текстилна за 53,4%, метална за 49,8%, електрична за 30,2%, прехранбена за 22%, грађевинска за 17,5% (Кидрич 1948). Наравно, питање исцрпности и поузданости ових података, као по себи сложен проблем, ван је оквира овог рада.

(1947–1951). Свој *raison d'être* систем изводио је из неопходности обнове и изградње основних инфраструктурних и индустријских објеката. Сматрало се да брза и правовремена „манипулација” производним факторима и резултатима захтева потпуну колективизацију, и то како пољопривреде тако и других привредних делатности.

Једна од крупнијих, не само економских, последица окупације и распада Краљевине Југославије било је и поништавање великог дела ефеката и тековина међуратне аграрне реформе, пре свега у јужним крајевима земље. Под притиском терора окупатора и домаћег, несрпског становништва, с простора Старе и Јужне Србије иселило се око 20.000 српских породица, при томе не само међуратних колониста већ и староседелача.²¹ Поништавања реформе, исељавањем колониста и враћањем феудалних права, било је и на територији коју је окупирала Мађарска, као и у Босни и Херцеговини. Стога се по ослобођењу поновно поставило питање аграрне реформе. Током 1945. у прилично хаотичним условима, уз произвољности и арбитрарности и уз привремену меру о забрани повратка колониста на добијена имања, коју је 6. марта донео НКОЈ (Национални комитет ослобођења Југославије)²², радило се на дефинисању критеријума за дозволу повратка и на доношењу одговарајућег закона. У августу је донет Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Македонији и у Косовско-метохијској области²³, као и Закон о аграрној реформи и колонизацији од 23. августа 1945, а потом и низ пратећих прописа. Законом о аграрној реформи и колонизацији од земљорадника-поседника одузета је обрадива земља изнад 45 ха (у брдско-планинским), односно 25–35 ха (у равничарским крајевима), а од неземљорадника изнад 3 ха, која је подељена сиромашним сељацима, који су добили око половине укупне земље, као и задругама и државним добрима. Нешто касније, 1953, земљишни максимум у приватном власништву је даље смањен на 10–15 ха²⁴, што се сматра другом аграрном реформом после Другог светског рата.²⁵ Откупом земљишта изнад новоустановљеног максимума добијено је 275.900 ха (у Србији 193.700 ха), које је за разлику од реформе 1945. додељено у целини пољопривредним организацијама (пољопривредна добра, сељачке радне задруге и земљорадничке задруге) (Југославија 1945–1964 1965: 109). На тај начин, у основи је формирана власничка структура у пољопривреди Југославије (и Србије). Пошто је 1953. извршена и реорганизација сељачких радних задруга, даље промене власништва над пољопривредним земљиштем, омогућене Законом о слободном промету земљишта и зграда из 1954, нису биле тако кардиналне, и у основи су пратиле процесе деаграризације и урбанизације. Надаље постојали су тзв. друштвени и приватни сектор, уз могућност добровољног удруживања у земљорадничке задруге, а почев од средине 1950-их омогућена је и стимулисана кооперација општих земљорадничких задруга и индивидуалних газдинстава, која се одвијала кроз три главна облика: сервис (услуга), кредитирање и контрахирање производње, и заједничка производња и расподела.²⁶

²¹ У односу на друге окупиране делове земље, удео домаћег становништва у оружаним јединицама које су се бориле против Југославије био је далеко најбројнији на Косову и Метохији. Деловао је већи број оружаних формација: вулнетари, жандармерија у немачкој зони, жандармерија и карабињерија у италијанској зони, албанска фашистичка милиција М.Ф.А. „Црне кошуље”, контрачете и бројне групе у бугарској зони, „Регимент Косова” (Косовски пук). По оснивању, септембра 1943, Друга призренска лига основала је своју војску, коју су чинили вулнетари, добровољци-омладинци, као и позната 21. брдска СС дивизија „Скендербег”. Касније су припадници свих тих формација названи „балисти”, по организацији Бали Комбтар, основаној још 1939. у Албанији. Нема поузданих података колико је било припадника ових оружаних формација, одређене процене говоре да је само вулнетара било око 30.000. (Пелевић 2005).

²² На основу ове одлуке забрањен је повратак на Косово и Метохију око 100.000 Срба и Црногораца, протераних за време рата; ипак вратило се око 40.000, док су се остали населили претежно у Војводини, а мањи део у Црној Гори.

²³ Овим законом било је обухваћено 11.168 случајева, што је отприлике број оних који су се по ослобођењу вратили на Косово и Метохију. Од тог броја, за 4.829 породица признато је право на целокупну додељену земљу и они су могли да остану, тако да је на крају од око 100.000 прогнаних Срба враћено само око 20.000 (Пелевић 2005).

²⁴ Закон о пољопривредном земљишном фонду општенодрожне имовине и додељивању земље пољопривредним организацијама, *Службени лист ФНРЈ*, 1953, № 22.

²⁵ У поређењу с другим земљама у којима је успостављен социјалистички режим, Југославија заједно с Албанијом и Бугарском спада у земље у којима је извршена најрадикалнија експропријација великопоседника.

²⁶ Кооперација као форма преображаја и развијања пољопривреде афирмисана је и стимулисана почев од 1957, доношењем Резолуције о перспективном развоју пољопривреде и задругарства, иако се њени зачеци налазе у условима створеним Одлуком о реорганизацији сељачких радних задруга 1953. и Уредбом о земљорадничким задругама 1954.

У оквиру сектора државне, тј. касније друштвене својине, акценат је стављен на развој агроиндустријског комплекса, односно на пољопривредна добра. Пре 1945. у Југославији је постојало осам пољопривредних добара, а затим су њихово оснивање и развој подстицани законским и другим прописима и мерама аграрне политике, која им је дала улогу основног сектора пољопривреде, у којем ће се, применом савремених метода рада и научно-техничких достигнућа, реализовати крупна робна производња. Закон о пољопривредним добрима из 1946. и аграрна реформа из 1945. и 1953. дали су снажан подстицај развоју пољопривредних добара, којих је почетком 1950-их већ било скоро хиљаду, а у њиховом власништву је била готово трећина укупних пољопривредних површина. Временом пољопривредна добра освојила су прераду пољопривредних производа, као и њихов промет и тако прерасла у пољопривредно-индустријске, односно агроиндустријске комбинате, као својеврсне претече данас популарних и пропульзивних пољопривредних кластера (Рагаушић и Свијановић 2014). Званично, агрокомбинати су почели да се формирају од 1953, када је држава конфисковала или на други начин стекла земљу, при томе као „друштвена предузећа”. Најкрупнији и најпознатији међу овим системима био је ПКБ²⁷, који је у свом зениту запошљавао преко 40.000 радника и користио преко 50.000 ха обрадивог земљишта. Вертикална повезаност и (кластерска) умреженост агроиндустријских комбината заснивала се на јединственој и подстицајној аграрној политици и стимулативној политици финансирања – комбинатима су биле доступне бројне мере аграрне политике, као што су премије, регреси и др., као и повољни извори кредитирања. Каснија судбина комбината пратила је судбину и токове у целој привреди: до почетка 1970-их њихов број се смањивао, под утицајем интеграционих процеса, а потом повећавао све до друге половине 1980-их. Најзад, током последње деценије прошлог века, после разбијања СФРЈ, у условима приватизације и (макар и делимичне) реституције, комбинати су прошли кроз процесе власничке трансформације и реструктурирања, током којих су драстично смањени по свим критеријумима и дезинтегрисани, тако да су данас у највећем броју случајева угашени, или су пак сведени само на примарну пољопривредну производњу.²⁸ Наравно, не треба заборавити ни улогу коју је у уништавању агроиндустријских комбината, као и целе привреде, имало НАТО бомбардовање 1999. Од бомбардовања страдало је и најстарије пољопривредно добро Добричево, формално основано 1921, када је заправо наследило „Државни сточарски завод у Добричеву”.

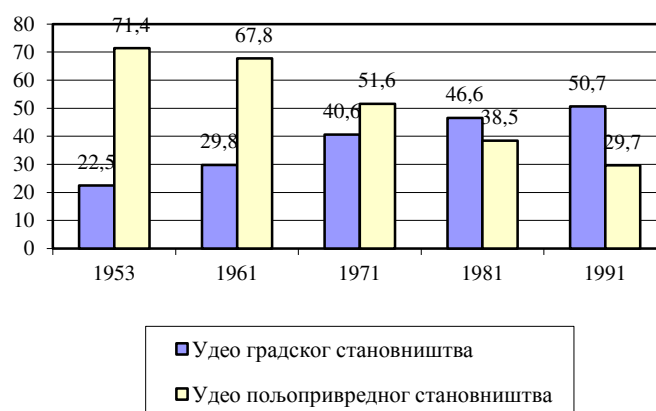
У склопу аграрне реформе, током 1946. решавана су питања колониста на Космету и у Македонији, и то тако што је око 4.100 колонистичких породица пресељено у Војводину. Аграрна реформа завршена је 1948. Од укупног земљишног фонда (1.561.000 ха) обрадиво је било 1.066.000 ха, а сељацима је подељено око 810.000 ха. Земљу је добило око 315.000 сељачких породица, од којих је око 65.000 колонизовано док је 250.000 породица аграрних интересената добило око 432.000 ха, углавном као допунску земљу. Поред земљишта, додељиваног са зградама и инвентаром, реформа је обухватила и пољопривредни алат.

Као следећи корак предузета је током 1946. национализација приватног капитала у индустрији, рударству, саобраћају, банкарству и у трговини на велико. Национализација је

²⁷ ПКБ (Пољопривредни комбинат Београд) основан је, као државно предузеће, 27. децембра 1945, са задатком да снабдева Београд основним производима исхране. Од скромних почетака израстао је у највећи систем агробизниса у СФРЈ. Његову основу чинила је примарна пољопривредна производња, ратарство и сточарство, на основу које су изграђени прерадни капацитети на основним производним линијама: прерада млека, прерада mesa, производња концентроване сточне хране, прерада воћа и поврћа, прерада житарица и других производа. Упоредо, развијена је мрежа трговинских и туристичко угоститељских објеката чиме је заокружен систем производње, прераде и пласмана производа исхране из програма ПКБ-а. Финансијска функција интегрисана је кроз ПКБ Интерну банку, тако да су профитни центри у знатној мери кредитирали сезонске потребе примарне производње обртним средствима. Интензиван развој створио је потребу да се формирају организације носиоци развоја: Институт ПКБ Агроекономик и ПКБ Агроинжењеринг које су, поред реализације развојних програма, биле носиоци консалтинг и инжењеринг услуга пружаних у земљи и у низу земаља у развоју у Африци, на Блиском Истоку, у Јужној Америци, у СССР-у. Законским пројектима у предтранзиционом периоду наметнуто је сегментирање технолошких целина на појединим линијама производње и њихово организовање у посебне правне субјекте. То је довело до дезинтеграције ПКБ-а и једностраног изласка из система профитабилних центара прехранбене индустрије, трговине и финансијске функције, тако да данашња ПКБ Корпорација, као правни наследник некадашњег Комбината, представља Друштво примарне пољопривредне производње с развијеном и стручном логистиком. (<http://www.pkb.rs/istorija.htm>)

²⁸ ПКБ је власнички трансформисан 2011, власник је 99% његовог капитала постао је град. Данас корпорација има око 2.500 радника и користи око 22.000 ха обрадиве земље. Зависна предузећа су: ПКБ Агроекономик ДОО, ЕКО-ЛАБ ДОО, Ветеринарска станица ПКБ Д.О.О., Пољопривредна Авијација ПКБ-ДОО, ПКБ Зелена енергија д.о.о.

1948. фактички проширена на трговину на мало и угоститељство²⁹. На тај начин било је завршено формирање тадашње власничке структуре у југословенској привреди, у којој је државни сектор преузео све кључне позиције.

Слика 3.12. Удео градског у укупном и удео пољопривредног* у укупном активном становништву Србије

* Напомена: Обухваћени пољопривреда, лов, рибарство и шумарство, а за 1981. и водопривреда

Извор: Два века развоја Србије – статистички преглед 2008.

После рата покренута је убрзана индустријализација, праћена брзим процесом урбанизације и деаграризације, у коме је током непуних 30 година (1953–1981, резултати одговарајућих пописа становништва) удео пољопривредног у укупном активном становништву скоро преполовљен, а удео градског више него удвостручен (сл. 3.12)³⁰. Подаци за 1991, приказани на истој слици упоредиви су условно, због непотпуности и непоузданости резултата пописа. Брзина процеса деаграризације и урбанизације у Југославији током послератних три и по деценије (од 1948. до 1981. удео пољопривредног становништва смањен је са 73% на 19%), нема премца у свету: за такво смањење у САД и Шведској било је потребно 90 година, у Јапану 73, а у другим земљама и много више.

У оквиру процеса индустријализације форсиран је превасходно развој тешке индустрије, као основ за развој целе привреде, док је била запостављена лака индустрија, и знатно више пољопривреда, којој је била додељена улога материјалног извора тзв. првобитне социјалистичке акумулације. Индустријализација је довела до суштинских промена у структури друштвеног производа (слике 3.4 и 3.5), где је удео пољопривреде, односно примарног сектора више него преполовљен (са 34,5% у 1952. на 15,9% у 1990. у Југославији, односно са 38,5% на 19,1% у Србији), док је удео индустрије више него удвостручен (са 21,7% на 43,6% у Југославији, односно са 18,0% на 42,9% у Србији). Удео примарног сектора у Србији остао је током целог периода нешто виши него у Југославији у целини, што је разумљиво имајући у виду природне, али и неке друге околности.

И у домену урбанизације, тј. деаграризације и у домену индустријализације одређени степен волунтаризма, уз неке непотребне и скупе експерименте (обавезан откуп пољопривредних производа, као и насилно оснивање сељачких радних задруга, таб. 3.22) негативно је утицао на укупни развој, посебно на развој пољопривреде. А он се у почетку заснивао на деколективизацији пољопривредних површина (аграрна реформа). Како се то сукобљавало с идејом о развоју напредне, крупне пољопривреде, између осталог и насилним

²⁹ Основни закон о приватним трговачким радњама од 5. маја 1948. имао је ефекте као и национализација, јер је предвидео да се трговином на мало, односно угоститељском делатношћу могу да баве приватна лица само ако је то било неопходно за извршење плана трговинске, односно угоститељске мреже. Пошто је било оцењено да план у целини може да изврши државна и задружна мрежа, већем броју лица нису биле обновљене дозволе за рад, а пописана имовина је, уз накнаду, прешла у власништво државе.

³⁰ Економисти и демографи под процесом урбанизације подразумевају повећање удела градског у укупном становништву, док се у социологији он разматра као ширење утицаја градског начина живота и његове материјалне културе у сеоска подручја. Иако наизглед јасан, критеријум удела градског у укупном становништву не омогућује лако праћење процеса, јер се ослања на дефиницију градског становништва, односно на дефиницију града, а она је арбитрарна и променљива, чак и код дефиниција званичних (статистичких) органа који су је често мењали.

методима форсирано је, посебно од 1948, колективизовање ситних приватних поседника, оснивањем задруга, и повећавањем броја задругара и површина обухваћених задругама. Број сељачких радних задруга од 1948. нагло се повећавао, а затим је, пошто је реорганизовањем задруга 1953, на основу Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга, омогућено слободно ступање и иступање из задруга, одједном почео да пада. Број задругара у 1953. је готово десетоструко смањен, а број задруга смањен на скоро четвртину, да би се већ у 1954. спустио на испод 1.000 (таб. 3.22). Паралелно, укинут је обавезан откуп пољопривредних производа, и то у три фазе: стоке (1951), житарица (1952) и осталих пољопривредних производа (1953). Тиме су створени минимални услови за почетак обнове пољопривреде, чији се ниво производње спустио испод нивоа непосредно после рата и далеко испод предратних просека. С друге стране, поменута друга аграрна реформа даље је смањила земљишни максимум (на 10 ха, односно у планинским крајевима на 15 ха), што је имало супротне ефекте у односу на наведене.³¹

Табела 3.22. Сељачке радне задруге у ФНР Југославији

Година	Број задруга	Број задругара	Површина у ха
1945.	14	3.604	96.000
1946.	280	75.640	121.518
1947.	638	175.485	210.986
1948.	1.217	287.432	323.984
1949.	6.238	1.717.028	1.838.513
1950.	6.913	2.133.048	2.190.400
1951.	6.804	2.012.020	2.074.049
1952.	4.225	1.504.878	1.664.912
1953.	1.165	193.639	329.013
1954.	898	116.402	281.424
1955.	688	77.082	233.177
1956.	561	86.868	212.996
1957.	507	72.994	215.783
1958.	384	56.136	206.320
1959.	232	39.660	182.787
1960.	147	28.606	131.736
1961.	127	18.980	125.822
1962.	66	10.087	93.993
1963.	39	3.830	54.950
1964.	16	1.287	29.564
1965.	10	750	23.560

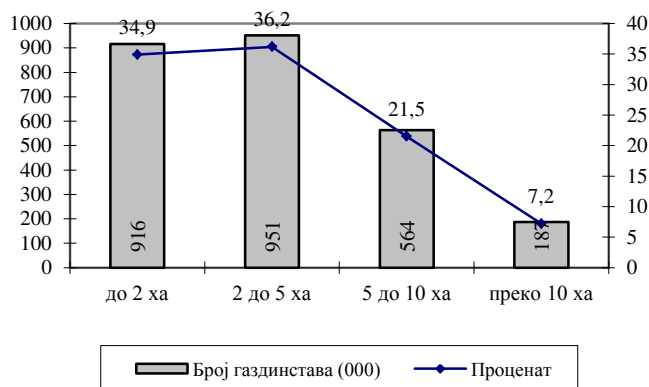
Извор: *Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, 1989.

Средином 1950-их, након спроведене аграрне реформе, створена је, тако, основна власничка структура југословенске (и српске) пољопривреде, која је опстала до краја друге Југославије (слика 3.12), иако се површина у друштвеном сектору и даље повећавала (куповином и закупом, комасацијом, преузимањем напуштеног земљишта итд.). На крају периода кооперације 1970, друштвена газдинства поседовала су 1.489.000 ха, или 14,6% обрадивих површина, док је кооперацијом било обухваћено још око 1,5 милиона ха. У оквиру те поседовне структуре остављено је место и (уситњеном) приватном газдинству, али оно затим није мерама државе значајније стимулирано. Уместо тога, приватна газдинства су Резолуцијом Савезне Народне Скупштине о перспективном развоју пољопривредне и задругарства, упућивана на „кооперацију са социјалистичким сектором пољопривреде”, затим од 1961. на „социјалистичко задругарство”, а од средине 1970-их на „самоуправно удруживање”³². У том „кооперативном односу” сељаштво је било неравноправно, а његов положај био је такав и у односу на друге приватнике (занатлије). Тако је сељаштву тек 1967. омогућено да набављају

³¹ Проблем економске (па и политичке) оправданости земљишног максимума био је један од показатеља како су временом и ригидни идеолошки и политички ставови довођени у питање, иако до краја постојања друге Југославије, званичан став према њему није промењен. Додуше, Устав из 1974. дозволио је неограничени закуп земљишта од стране сељачког (приватног) газдинства, чиме је наведени став практично знатно ублажен.

³² Концепт „самоуправног удруживања земљорадника”, заснован на Уставу из 1974, Закону о удруженом раду из 1976, и низу системских и пратећих закона, у Србији је операционализован Законом о удруживању земљорадника.

крупну пољопривредну механизацију (тракторе и комбајне)³³, основно здравствено осигурање омогућено им је 1965, а пуно здравствено, пензионо и инвалидско осигурање 1979.

Слика 3.13. Поседовна структура приватног сектора у пољопривреди Југославије у 1960.
Извор: (Симоновић и Ђекић 1998)

Општи резултати развоја и промене привредне структуре после 1945. године

Економски и социјални развој Југославије до почетка последње деценије 20. века био је у целини изузетан, иако и веома неравномеран. Ова неравномерност дошла је до изражаја не само у временском следу, где се издвајају два изразито различита периода (до и после претпоследње деценије 20. века), већ и у секторском и регионалном погледу. Посматрано у целини, остварени су задовољавајући резултати. Друштвени производ повећан је 6,8 пута или просечно годишње 4,5% (таб. 3.23). При томе, стопе раста веће од просека или на нивоу просека остварене су у иначе развијенијим деловима земље (Словенија, Хрватска, и у оквиру Србије Војводина и тзв. уже подручје Србије) и у Македонији, док су остали делови (Босна и Херцеговина, Црна Гора, Косово и Метохија) имали исподпросечан раст. Раст друштвеног производа Србије био је, у целини, углавном на нивоу просека Југославије.

Табела 3.23. Просечне годишње стопе раста друштвеног производа

Период	СФРЈ	БиХ	Цго	Хрв	Мак	Сло	Срб	ЦСр	КиМ	Вој
1948–60	6,5	6,0	5,9	6,7	5,8	6,6	6,5	5,8	5,7	8,5
1961–70	6,3	5,4	8,4	6,3	7,9	6,9	6,1	6,1	7,0	5,8
1971–80	5,7	5,5	6,1	5,4	5,8	6,1	5,9	5,9	5,5	5,8
1981–90	-0,4	0,2	-1,1	-0,8	-0,3	-0,7	-0,3	-0,2	-1,3	-0,3
1948–90	4,5	4,3	4,2	4,5	4,8	4,8	4,5	4,5	4,0	4,5

Извор: (Миљковић и Николић 1996)

Највећи допринос укупном развоју (табела 3.24) дала је индустрија, с просечном годишњом стопом раста од 6,7% (у Србији 7,0), чиме је њен удео у укупном друштвеном производу повећан са 18% у 1947. на 44% у 1990. (у Србији са 15 на 43). Истовремено, друштвени производ пољопривреде растао је по просечној годишњој стопи од 2,2% (у Србији 2,3%), тако да је њен удео у укупном друштвеном производу опао са 39% на 15% (у Србији са 46% на 18%). При томе, до почетка деценије 1960-их пољопривреда је показивала изразиту нестабилност, где су се смењивале врло високе позитивне и негативне стопе раста (сл. 3.7). Изразите структурне промене, као потпуна супротност међуратној Југославији, захватиле су и друге привредне области и гране, као и друге сегменте друштва.

Иако је значај шумарства у оквиру структурних промена смањен, површине под шумама су непрестано повећаване, тако да је у 1990. под шумама у Југославији било 9.474.000

³³ Основни закон о стицању права својине на пољопривредна оруђа и о коришћењу пољопривредних оруђа од стране грађана, *Службени лист СФРЈ*, 1967, № 7.

ха (у Србији 2.478.000), што је преко 2 милиона ха више него 1938³⁴. Удео шумске површине у укупним био је 36,7% (у Србији 27,9%), а у оквиру шумских површина однос друштвених и приватних био је 66,1:33,9. (Миљковић и Николић 1996).

Табела 3.24. Просечне годишње стопе раста и удео у укупном друштвеном производу индустрије и пољопривреде

	СФРЈ	БиХ	ЦГо	Хрв	Мак	Сло	Срб	ЦСр	КиМ	Вој
Индустрија	6,7	7,7	9,1	5,8	8,0	6,0	7,0	7,3	6,3	6,5
1947.	18,2	12,9	4,9	21,7	14,7	28,1	15,4	13,9	16,1	19,0
1990.	43,6	50,9	35,1	37,4	53,7	46,6	42,9	43,4	40,6	42,3
Пољопривреда	2,2	2,1	1,2	2,2	1,7	2,4	2,3	1,9	2,4	2,7
1947.	39,2	35,5	47,7	36,4	57,6	22,5	45,7	41,5	57,5	53,6
1990.	14,8	14,0	13,7	13,8	16,3	8,5	18,4	14,6	29,7	25,9

Извор: (Миљковић и Николић 1996)

Као што је већ речено, постојала су три основна организациона облика у пољопривреди: друштвени сектор су чиниле пољопривредне организације (предузећа), задружни сектор обухватао је сељачке радне задруге (које су од средине 1950-их почеле да се гасе) и опште земљорадничке задруге, док су приватни сектор чинила индивидуална пољопривредна газдинства. Број организација друштвеног сектора кретао се до максималних 1555 (у 1983), с пољопривредном површином до 1.120.072 ха (1990), а у задружном с изразитим опадајућим трендом после 1963. на нивоу од око 500 и укупном пољопривредном површином од око 50.000 ха (после 1976), уз мање осцилације. За приватни сектор податке даје таб. 3.26.

У првим послератним годинама развој пољопривреде није био задовољавајући, чак ни у односу на скромно постављене циљеве. Током реализације плана 1947–1951. остварен је пад производње пшенице од 15% у односу на предратни ниво, кукуруза од 23%, производња шећерне репе реализована је по плану (али уз три пута веће засејане површине), резултати у сточарству су значајно подбацили (број оваца је чак опао за 16%, а свиња за 23%). Овакви резултати свакако су, уз спољно-политичке околности, допринели одређеној промени односа према пољопривреди и сељаштву. Гашење сељачких радних задруга значајно је променило поседовну и власничку структуру (1957. у приватном власништву се налазило 10.967.000 ха, односно 90,3% пољопривредних површина), а у оквиру самог сељачког поседа омогућене су промене власништва када је 1953. укинута забрана промета земље у приватној својини. Ипак и после петогодишњег плана пољопривреда је остала извор акумулације за индустрију и друге делатности, што се види из основних инструмената који су затим коришћени – стопа акумулације и фондова.

Табела 3.26. Индивидуална пољопривредна газдинства у Србији по величини поседа, по пописима пољопривреде

	1960	1969	1991*
Србија Укупно	1.092.762	1.085.277	1.115.663
Преко 10 ха	77.276	63.407	49.926
Централна Србија Укупно	681.677	694.212	711.007
Преко 10 ха	60.997	54.777	36.942
Војводина Укупно	308.044	283.496	259.129
Преко 10 ха	9.038	3.953	7.597
Косово и Метохија Укупно	103.041	107.569	145.527
Преко 10 ха	7.241	4.677	5.387

* Напомена: Процењени подаци

Извор: Пољопривреда Србије 1947–1996.: 50 годишње серије статистичких података 1998.

Права промена односа према пољопривреди уследила је 1957, промовисањем оријентације на кооперацију. Иако теоријски недовољно фундиран, концепт кооперације се згодно уклопио у тежњу да се избегну ригидности недовољно ефикасног модела колективизоване пољопривреде у источној Европи (пре свега у СССР-у), као и последице крупне робне пољопривредне производње из западног света (могућности тзв. унутрашње капитализације сељака). У помињаној Резолуцији којом је кооперација инаугурисана, нови концепт је дефинисан на следећи начин: „Суштина наше политике, према томе, састоји се у

³⁴ Не сме се изгубити из вида да међуратна и послератна Југославија нису биле једнаке по површини. Краљевина СХС по уједињењу 1918. имала је 247.542 км².

постепеном подруштвљавању пољопривредне производње и процеса проширене репродукције у пољопривреди, путем развијања основних средстава за производњу у оквиру земљорадничких задруга, задружних економија, пословних савеза, пољопривредних добара, радних задруга и других облика који могу настати, а без насилног дирања у индивидуално власништво над земљом.” Очито је да је у основи концепта инвестирање у социјалистички сектор, а да се сељаштво за њега везује ненасилним методима.

Основни организациони облик реализације кооперација била је земљорадничка задруга општег типа, којој су прописима³⁵ дата права свих послова од интереса за сељаке, али поред економских (производња, прерада, услуге, транспорт, трговина, штедња) она је могла да се бави и другим пословима, у области културе, образовања, па чак и организацијом спортских активности. Задруге су осниване и организоване по правилима сличним правилима примењиваним у историји европског задружног покрета: чланство се стиче уношењем удела у задругу, имовина задруге стечена њеним пословањем сматрана је друштвеном и није се могла претворити у приватну, главни органи задруге били су скупштина, управни одбор и по правилу надзорни одбор, одговорност задругара била је солидарна, с гласањем по принципу један задругар – један глас. Задруге су могле да оснивају задружне савезе, и свака задруга морала је да буде члан бар једног основног савеза (републичког, односно покрајинског).

Кооперантски односи сељака са задругама одвијали су се кроз три облика: 1) пружање услуга (машинским парком задруге, стављањем на располагање стручних кадрова итд.), 2) контрахирање (сељаци сами организују производњу, а на кредит добијају репродукциони материјал уз уговорну обавезу да готове производе испоручују задрузи по ценама предвиђеним уговором), и 3) заједничка производња и расподела (задруга организује производњу и ангажује своју механизацију и стручњаке на земљи сељака, а сељак у производњи учествује својим радом и запрегом на пословима који нису механизовани). Најразвијенији је био први облик.

Почетак развоја кооперације обележило је значајно повећање инвестиција у пољопривреду – у 1957. удео пољопривреде у укупним бруто инвестицијама био је 10,4%, да би се у 1959. повећао на 16%. Кооперација се интензивно развијала до средине 1960-их, када је достигнут максималан број коопераната – 1.260.863 у 1964, иако је до тада број задруга опао на 2.096 са 5.472 у 1957, а удео пољопривреде у укупним инвестицијама смањен на 10,8% (Veselinov 1987: 58). У међувремену је, 1961, укинута солидарна одговорност задругара, чиме су задруге изгубиле једну од својих најбитнијих карактеристика.

За разлику од ратарства, у сточарству кооперација није дала задовољавајуће резултате.

Резултати индустријализације, односно подизања базичне индустрије, омогућили су по преласку на нови концепт аграрне политике, масовни продор пољопривредне технолошке револуције. Значајнија улагања у пољопривреду условила су усвајање модерних средстава за рад и савремених технологија. Сва та средства могла је да произведе домаћа индустрија, тако да је заправо она омогућила пољопривредну технолошку револуцију, која је донела дубоко орање уз помоћ машина, сортно семе, масовну употребу вештачких ђубрива и др. Све то довело је до драматичних промена на селу, како у домену производње, тако и у начину живота. Као резултат, пољопривредна производња на крају периода кооперације, 1970, достигла је у односу на 1955. индекс од 198, при чему је неупоредиво већи пораст остварен, захваљујући истакнутим моментима, у друштвеном (индекс 889) него у приватном сектору (157).

Од 1971. почиње нова етапа развоја пољопривреде у Југославији, означена као систем удруживања земљорадника и развоја агроиндустријског комплекса. Систем је инаугурисан уставним амандманима 1971, а затим регулисан Уставом из 1974. и пратећим законима. Основу система чини, као и у другим областима, тзв. друштвено договарање, сложени процес усклађивања различитих интереса који је требало да буде замена и плану и тржишту. Кровни је договор република и покрајина о утврђивању укупних потреба за храном и укупне производње хране (дакле, о билансу хране). Средњорочним друштвеним плановима и другим документима утврђено је да је (већа) производња хране један од три приоритета друштвено-економског развоја, уз већу производњу енергије и сировина. Стога је и развој агроиндустријског комплекса, репродукционе целине повезане с производњом хране (примарна пољопривредна

³⁵ Уредба о земљорадничким задругама, *Службени лист ФНРЈ*, 1954, № 5 и Уредба о измени и допуни Уредбе о земљорадничким задругама, *Службени лист ФНРЈ*, 1956, № 34.

производња, прерада и промет пољопривредних производа, производња репроматеријала и средстава за рад у пољопривреди, банкарске, стручне и научне организације), од примарног значаја за укупан друштвено-економски развој земље. Нови систем одређује и нови положај земљорадника, који су у основи изједначени с радницима ван пољопривреде, а то се изражава у њиховом здравственом, пензијском и социјалном осигурању, и у њиховом удруживању, било међусобно, било с организацијама удруженог рада.

По званичној идеологији, цео систем је био састављен флексибилно, што се огледало у (релативној) самосталности република и покрајина у законском регулисању друштвено-економских односа у агроиндустријском комплексу – свака република и покрајина доноси своје прописе о удруживању земљорадника, друштвене договоре и самоуправне споразуме о организовању и уређењу агроиндустријског комплекса. Требало је да то допринесе процесу рејонизације и специјализације мањих подручја у оквиру република и покрајина. На микро нивоу започео је процес уситњавања основних привредних субјеката, инициран Законом о удруженом раду, који није мимоишао ни друштвени сектор пољопривреде. Формално, осамостаљеним деловима до тада јединствених привредних субјеката (основним организацијама удруженог рада, ООУР) дата је могућност да остану („удружени“) у оквиру новоформираних организација удруженог рада, а не да се у потпуности издвоје, што је у пракси често и био случај. Ипак, технолошки процес био је и у таквим случајевима разбијан, а међу деловима некад јединствених привредних субјеката почео је развој робно-новчаних односа.

Све наведено утицало је да се током 1970-их у пољопривреди одвија врло интензиван процес уситњавања: повећан је број радних организација, при томе највише оних без земље или с поседом до 50 ха, тако да се у овој деценији величина обрадивог пољопривредног земљишта по газдинству смањила са 773 ха у 1970. на 516 ха у 1980. години (Radmanović 1986).

Процес транзиције у пољопривреди

Након што су, у оквиру реформе на крају деценије 1980-их, покренути процеси приватизације, започела је и у пољопривреди прерасподела својинских права. Она се заснивала на Закону о друштвеном капиталу из 1989, и Закону о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине из 1991, и пратећим прописима, којима је процес најпре покренут у другим областима, да би му се затим прикључила и пољопривреда³⁶. У то време око 84% обрадивог земљишта било је у приватном власништву, а око 16% у власништву пољопривредних предузећа и задруга. Посед породичних газдинстава био је изразито уситњен, око 58% газдинстава имало је до 3 ха, док је удео највећих газдинстава, са преко 20 ха, био само 0,5%. Просечан посед породичних газдинстава био је 3,5 ха обрадивог земљишта, или 4,4 ха пољопривредног земљишта. С друге стране, и величина поседа пољопривредних предузећа била је мала, код више од половине до 50 ха, а код само око 3% око 5.000 ха, а у земљорадничким задругама просечна величина поседа била је нешто више од 70 ха (Симоновић и Ђекић 1998: 232–233). Иако је значај пољопривреде у привредној структури још увек био велики (заједно с повезаним делатностима она остварује близу 50% друштвеног производа, а скоро половина укупног становништва Југославије још увек живи у сеоским насељима), пољопривреда је била оптерећена бројним проблемима и тешкоћама. Пољопривредне машине и опрема били су застарели, продуктивност рада је ниска, нарочито на породичним газдинствима, искоришћеност производних капацитета је недовољна, велика је зависност пољопривредне производње од природних услова, обим наводњаваних површина је изузетно мали – свега око 2%, потрошња минералних ђубрива почела је да се смањује, итд. У сточарству, проблеми су још израженији, тако да је сточарска производња 1991. била на нивоу производње из 1975.

У тим условима започео је процес враћања земље одузете после Другог светског рата, процес који је сам по себи водио даљем уситњавању поседа, и погоршању свих перформанси пољопривреде, без обзира што је започет прилично опрезно. Године 1991, уочи првих вишестранаких избора, донети су прописи којима се сељацима враћа земља одузета 1953.

³⁶ Закон о условима признавања права и враћању земљишта које је прешло у друштвену својину по основу пољопривредног земљишног фонда и конфискацијом због неизвршених обавеза из обавезног откупа пољопривредних производа, *Службени гласник РС*, 1991, № 18; 1992, № 20, 1998, № 42.

Практично, то је значило да се у Србији од 894.000 ха у социјалистичком сектору сељацима враћа 200.000 ха. Исте године усвојен је Закон о претварању друштвене својине на земљишту у друге облике својине, којим се један део земљишта третира као државна својина (око 274.000 ха, део који је раније национализован и додељен аграрном реформом социјалистичком сектору), а други део као друштвени капитал (око 420.000 ха у власништву агрокомбината, задруга и других пољопривредних организација).

Приватизација у пољопривреди, као и у целој привреди, реализована је уз доста проблема. Отпочела је 1989. поделом и продајом интерних акција, у наредној деценији, уз нова законска решења (1991, 1994. и 1997), она се у условима међународних санкција, ратова на просторима бивше Југославије, бујања сиве економије и криминализације друштва, најзад и НАТО бомбардовања 1999. одвијала неравномерно и успорено. При томе, почетком 1994. практично је била поништена до тада извршена приватизација, којом је у скоро 2.000 предузећа било приватизовано више од 40% укупног друштвеног капитала. Законом из 1997. омогућена је бесплатна подела акција запосленима у предузећу, бившим запосленима, као и осталим грађанима. Закон је дао нови замах приватизацији, иако су њиме била изузета јавна предузећа. Његовом применом приватизовано је 786 предузећа, чији је укупни капитал износио око 2,6 милијарди евра, а у пољопривреди 60 предузећа с капиталом од око 1,4 милијарди евра, при чему је после октобарских промена 2000. за само 100 дана у процес аутономне приватизације ушло укупно 348 предузећа (Kovačević 2003). Тада је 15. фебруара уследила суспензија права на аутономну приватизацију, а јула 2001. донет је нови Закон о приватизацији. Њиме је поново дат замах приватизацији, која је проглашена за обавезну и орочену. Новим моделом предвиђена је јавна продаја до 70% капитала/имовине предузећа с друштвеним и државним капиталом (јавним тендером или јавном аукцијом), и продаја мањинских пакета раније приватизованих предузећа. До тог закона приватизацијом је било обухваћено око 2.000 друштвених предузећа (око 40% укупног броја предузећа и 15% укупног друштвеног капитала у Србији).

У пољопривреди приватизација је убрзана законом из 2001, посебно 2002. напуштањем холандског типа аукције и спуштањем почетне цене на аукцијама на 20% књиговодствене вредности. Најзад, Стратегија развоја пољопривреде Србије из 2005. дала је дефинитиван суд о судбини тзв. друштвеног сектора пољопривреде.³⁷ Велики број приватизација, међутим, обављен је уз знатне нерегуларности, тако да је чак 100 извршених приватизација поништено. Тиме су десетине хиљада хектара враћене у државно власништво, али је при томе неповратно отуђена механизација. У државном власништву, како се процењује, сада је преостало између 400.000 и 600.000 ха, док је велики део пољопривредног земљишта отуђен приватизацијом, током које је без посла остало око 50.000 радника, а до великих поседа су, под доста нејасним и сумњивим околностима, дошли неки од познатих бизнисмена.³⁸ Кроз приватизацију цена хектара сведена је на 500 евра, тако да је у периоду 2001–2007. продато 110.000 ха друштвеног земљишта, а 139.000 ха државне земље дато је купцима тих комбината на коришћење, а још 70.000 ха прешло је у приватно власништво продавањем предузећа и кроз преузимање акција и стечајеве на лицитацијама (Вуковић и Гудац-Додић 2010).

³⁷ Стратегија је прогласила да „(к)ао део процеса транзиције, сви агрокомбинати треба да се приватизују, а конфисковано земљиште треба да се врати првобитним власницима или њиховим наследницима”. Према званичној статистици 2000. било је 411 пољопривредних агрокомбината, просечне величине од 1.600 ха (има их с више од 10.000 ха). Они су укупно обрађивали око 650.000 ха, или 15% од укупно обрадивог земљишта, а како су део ове земље користили приватни пољопривредници, површина коју су обрађивали агрокомбинати износила је приближно 500.000 ха, или 12% укупне обрадиве површине.

³⁸ По завршеном процесу приватизације (не узимајући у обзир ПКБ и поништене приватизације), створена је нова власничка структура пољопривреде, у којој нови велепоседници имају неупоредиво веће поседе него што су их пре Другог светског рата имали тадашњи – породице Дунђерски (4.900 ха), Котек (3.800 ха) и Фернбах (2.500 ха); четири највећа земљовласника имају данас око 95.500 ха (МК група 28.500 ха, Делта 25.000 ха, ИМ Матијевић 24.000 ха, Ирва инвестиције 18.000 ха), при чему су још одређено земљиште добили у закуп у приватизационом пакету или су га касније закупили (Gulan 2015). Приватизацијом (у пољопривреди) Србија се укључила у шири међународни процес „отимања земље” – land grabbing (Srećković 2013), у току којег су држава и друштво оштећени за милијарде евра, велике површине земљишта прешле су на разне начине у руке странаца (иако је законски то забрањено), а највећи део извршених приватизација може се окарактерисати као припрема за даљу његову продају страним корпорацијама, посебно пошто се Србија обавезала да ће странцима омогућити куповину пољопривредног земљишта четири године након ступања на снагу Споразума о стабилизацији и придруживању (ССП) са ЕУ (септембар 2013).

Савремено стање примарног сектора

Пољопривредна газдинства. По попису пољопривреде из 2012 (Пољопривреда у Републици Србији I 2013), у Србији без Косова и Метохије има 631.552 пољопривредних газдинстава³⁹, док је укупна површина пописаног пољопривредног земљишта 3.861.477 ха, од чега је у 2011/2012 коришћено 89%, односно 3.437.423 ха. Породичних газдинстава има 628.552 (99,5%), а газдинстава правних лица и предузетника 3.000 (0,5%), од тога правних лица 2.521 (друштва са ограниченом одговорношћу 1.018, акционарска друштва 191, јавна предузећа 86, задруга 386, установа 335, јединица локалне самоуправе 158 и други облици организовања 447) и предузетника 479. Породична пољопривредна газдинства претежно су лоцирана у регионима Централне Србије, јужно од Београда (71,4%), док је газдинстава правних лица и предузетника највише у Војводини (50,6%).

Табела 3.27. Структура пољопривредних газдинстава према типу пољопривредне производње, 2012

Група	Тип пољопривредне производње на газдинству	Број газдинстава	Удео, %
8	Мешовита газдинства за биљну и сточарску производњу	198.383	31,4
844	Остало (разни мешовити усеви и стока)	97.347	15,4
841	За ратарске усеви и узгој свиња и живине (комбиновано)	61.523	9,7
1	Специјализована газдинства за ратарство	128.901	20,4
151	За жита (осим пиринча), уљарице и протеинске усеви	98.073	15,5
7	Мешовита газдинства за сточарску производњу	84.340	13,3
73	За мешовиту сточарску производњу, претежно за гајење стоке на испашаи (говеда, овце, козе)	62.118	9,8
74	За мешовиту сточарску производњу, претежно узгој свиња и живине	22.222	3,5
6	Мешовита газдинства за биљну производњу	56.906	9,0
615	За мешовиту биљну производњу, претежно ратарство	17.680	2,8
614	За ратарске усеви и сталне засаде, комбиновано	16.885	2,7
5	Специјализована газдинства за узгој свиња и живине	55.562	8,8
51	За свињарство	28.777	4,6
52	За живинарство	9.998	1,6
4	Специјализована газдинства за узгој стоке на испашаи: говеда, овце, козе	52.905	8,4
48	За узгој оваца, коза и остале стоке на испашаи	25.397	4,0
45	За млекарство	18.071	2,9
47	За млекарство и тов говеда, комбиновано	7.963	1,3
46	За узгој и тов говеда	1.474	0,2
3	Специјализована газдинства са сталним засадима: винова лоза и воће	44.058	7,0
361	За воће (осим јужног, тропског и језграстог)	34.885	5,5
35	За виноградарство	1.740	0,3
2	Специјализовано газдинство за повртарство, цвећарство и остале хортикултуре	8.807	1,4
221	За поврће на отвореном	3.185	0,5
211	За поврће у заштићеном простору	2.081	0,3
9	Некласификована газдинства	1.690	0,3
	Укупно	631.552	100,0

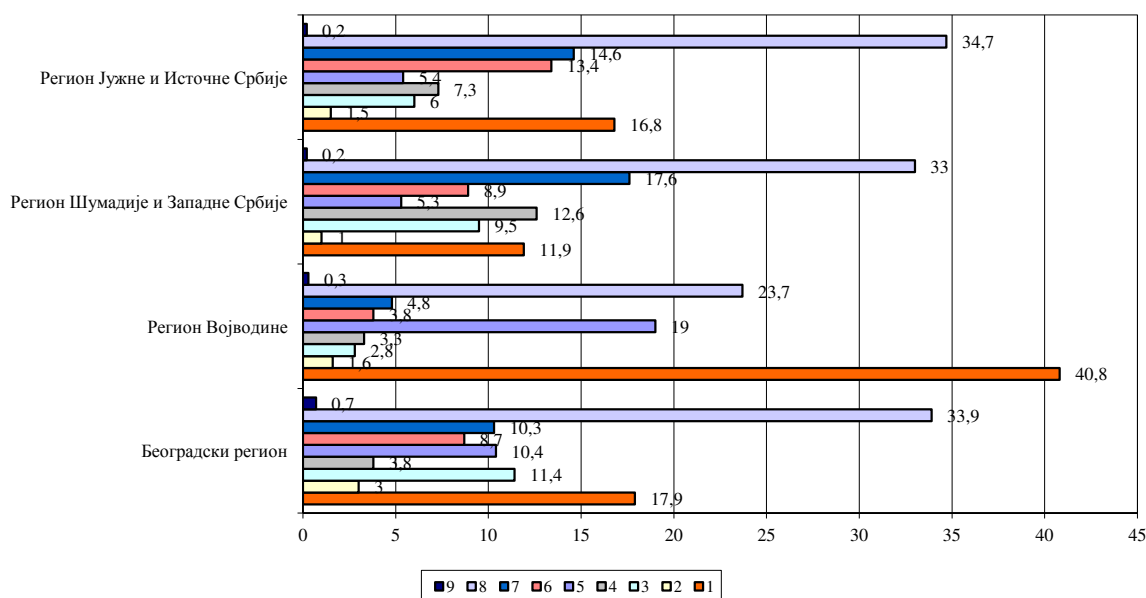
Извор: (Џвијановић и др. 2014)

Газдинства су класификована у групе на основу типа производње којом се баве (таб. 3.27), према релативном доприносу делатности стандардном аутпуту (СА) газдинства. Нешто више од половине укупног броја (339.629 или 53,7%) припада мешовитим газдинствима, и то: Група 8, за биљну и сточарску (198.383 или 31,4%), Група 7, за сточарску (84.340 или 13,3%) и Група 6, за биљну производњу (56.906 или 9,0%). Специјализованих газдинстава је 290.233 или 46,0% од укупног броја. Она припадају Групи 1, за ратарство (128.901 или 20,4%), Групи 5, за узгој свиња и живине (55.562 или 8,8%), Групи 4, за узгој стоке на испашаи: говеда, овце и козе (52.905 или 8,4%), Групи 3, са сталним засадима: винова лоза и воће (44.058 или 7,0%), и Групи 2, за повртарство, цвећарство и остале хортикултуре (8.807 или 1,4%). Најзад, 1.609 газдинстава (0,3%) није класификовано (то су газдинства која имају само окућницу, рибарске задруге и сл.).

³⁹ Пописом је евидентирано и 108.230 домаћинстава која располажу са 45.002 ха пољопривредног земљишта и имају одређен број стоке, али нису испунила услов за пољопривредно газдинство. Евидентирано је и 508 правних лица, регистрованих за обављање пољопривредне активности, али у пописној години без пољопривредне производње.

По регионима, структура газдинстава у оквиру наведених девет група, дата је на сл. 3.14. Разлике између региона су значајне: у Београдском региону, Региону Шумадије и Западне Србије и Региону Јужне и Источне Србије релативно су најбројнија мешовита газдинства, и то типа 8 (33,9%, 33,0% и 34,7% од укупног броја), док је у Региону Војводине највеће учешће (40,8%) газдинстава специјализованих у ратарској производњи. У свим регионима најмање је учешће газдинстава специјализованих за повртарску и цвећарску производњу (од 1 до 3%).

Земљиште. Типови и распрострањеност земљишта. Према Институту за земљиште⁴⁰ Србија располаже са 4.021.100 ха земљишта погодног за обраду, сврстаног у бонитетне класе I–IV. То је 45,5% од 8.836.100 ха, колика је укупна површина земљишта, укључујући Косово и Метохију. Најпродуктивнија земљишта, черноземи и гајњаче, из првог реда наведене ФАО класификације, захватају 17,9% површине и лоцирана су у равничарском подручју Војводине, Мачве и околине Београда и Стига (чернозем) и у Поморављу, Шумадији, Посавини, Мачви, Тимочној крајини (гајњаче). Они спадају у најбоља и најквалитетнија земљишта, па је то зона интензивне, монокултурне производње жита и уљарица, док су гајњаче (ограничене на висински појас од 100 до 500 м надморске висине) поред тога и одлично шумско земљиште. Међутим, због неадекватне агротехнике, пре свега недовољног уношења органског ђубрива и одношења жетвених остатака, значајно је смањен ниво органске материје у земљишту, првенствено у плодним ораницама Војводине.

Слика 3.14. Структура пољопривредних газдинстава према типу производње по регионима (у %), 2012

Извор: Према (Џвијановић и др. 2014)

Алувијална земљишта и, у мањем обиму, ливадско земљиште, ритске црнице и мочварна и минерално-барска земљишта, простиру се дуж речних токова (Дунав, Сава, Тиса; Велика, Јужна и Западна Морава, Тимок, Нишава, Дрина) на 11,4% површине Републике и захтевају хидромелиорације, у ком случају представљају такође високо продуктивна земљишта, првенствено намењена интензивној ратарској и повртарској производњи. Неизграђени, и неревитализовани и лоше одржавани, хидромелиорациони системи не доприносе адекватном искоришћавању високог производног потенцијала хидроморфних земљишта. Условно високо продуктивна земљишта на невезаним језерским седиментима неогена (смонице, лесивирани и еродирани земљишта, псеудоглеј) захватају 19,6% површине земљишта Републике – дна и ободне котлина Централне и Источне Србије и Косова и Метохије, као и Белоцркванску котлину у Војводини и Врањску и Гњиланску котлину. Због тешког механичког састава тих земљишта, за остваривање високих и стабилних приноса у ратарској, повртарској и ређе воћарско-

⁴⁰ Интерни материјали, Београд, 1995. Навод по: (Васиљевић и Поповић 2014). Видети и (Dinić 1997).

виноградарској производњи, неопходно је обезбедити интензивну и континуирану примену агро- и хидромелиоративних мера. У брдско-планинским подручјима Западне, Јужне и Источне Србије заступљена су земљишта на еруптивним и метаморфним стенама (22,8%), кречњацима и доломитима (11,5%), пешчарима и флишу (9,2%) и серпентину (3%), са средњим до знатним ограничењима за биљну производњу, али погодна за природне травњаке и шуме. Великим делом то су пољопривредна подручја високе природне вредности, где примат има заштита од ерозије и подршка очувању природних травњака у добрим агроеколошким условима.

Слика 3.15. Структура расположивог земљишта газдинстава 2012 (%)
Извор: Пољопривреда у Републици Србији I 2013.

Са 2.100.700 ха земљишта без значајнијих ограничења за интензивно обрађивање (бонитетне класе I–II), Србија се у аграрној политици може изборити с искључивањем маргиналних земљишта из процеса пољопривредне производње, утолико пре што ерозија угрожава знатне површине. С друге стране, нема економског, нити еколошког оправдања за остављање ван производње великих површине плодних ораница⁴¹, услед напуштања пољопривреде и села и неадекватних прописа о наслеђивању.

Табела 3.28. Просечне величине земљишта пољопривредних газдинстава (у ха)

	Сва газдинства	Приватна газдинства	Правна лица и предузетници
Расположиво земљишта	8,48	5,64	612,3
Пољопривредно земљиште	6,12	4,75	297,4
Коришћено пољопривредно земљиште	5,45	4,50	207,4
Некоришћено пољопривредно земљиште	0,67	0,25	90,0
Шумско земљиште	1,02	0,75	188,0
Остало	0,73	0,14	127,0

Извор: (Шеварлић 2015)

Према педогеографским условима Србија је подељена у четири рејона, специфичних карактеристика, не само у погледу земљишта, већ и различитих начина и степена његовог загађења и деградације (Ковачевић и др. 2014): 1) равничарски или житородни (Војводина, Посавина и Мачва), 2) слив Велике Мораве и већи део Косова, 3) западни, југоисточни и источни део Србије, укључујући део уз границу с Бугарском и део Косова, 4) планински део на западу, који се шири према југу и југоистоку.

Органска производња лековитог и ароматичног биља, у комбинацији са сакупљањем самониклог биља и шумских плодова, може бити значајан правац развоја за многа мала породична газдинства у брдско планинским крајевима. У многим деловима ових региона постоје значајне површине земљишта које се нису користиле дуги низ година. На оваквим парцелама, као и на тек разораним планинским ливадама, постоје реалне могућности да

⁴¹ Према званичној статистици (Статистички годишњак Републике Србије 2014) у 2013. било је 242 хиљада ха угара и необрађених ораница, док процене Привредне коморе Србије говоре о 400 до 600 хиљада ха.

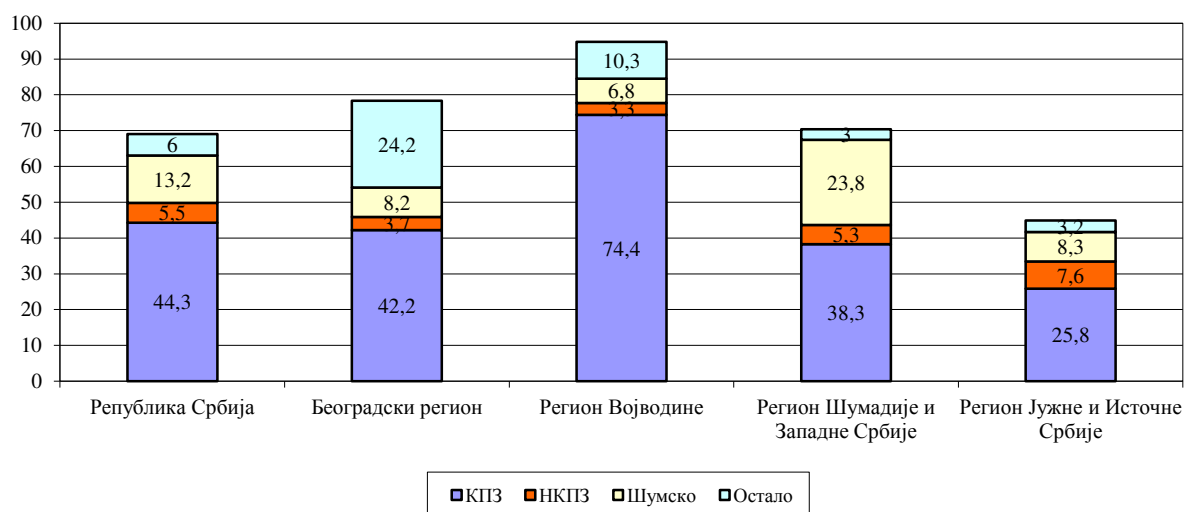
органска производња започне већ у првој години без периода конверзије. Поред тога, велике површине под шумама и планинским ливадама, са бројним врстама лековитог биља и дивљих воћки, простиру се на погодним локалитетима, који су удаљени од било каквог извора загађења. То је неопходан предуслов за сертификацију таквих подручја погодних за сакупљање производа, који могу добити ознаку органски. Према подацима Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, највеће површине с којих се сакупљају сертифицивани органски производи су око 200.000 ha под шумама, док је на далеко мањем делу површина (око 11.000 ha по новим подацима за 2012.) сертифицивана органска производња. Органска пољопривредна производња, поред квалитета производа, води рачуна и о очувању природних ресурса и животне средине. Ова активност се потпуно уклапа у политику очувања природне равнотеже у бројним подручјима која се налазе под заштитом државе (национални паркови, паркови природе, заштићена подручја). Површина заштићених подручја је 6,6% укупне територије.

Табела 3.29. Поседовна структура пољопривредних газдинстава у Србији, 2012

Показатељи		Величина газдинстава у хектарима коришћеног пољопривредног земљишта										
		Укупно	0	< 1	1–2	2–5	5–10	10–20	20–30	30–50	50–100	≥ 100
ПГ	број	631.552	10.107	174.567	123.719	182.489	89.083	32.313	7.677	5.352	4.394	1.851
	%	100,0	1,6	27,6	19,6	28,9	14,1	5,1	1,2	0,8	0,7	0,3
КПЗ	ha	3.437.423	0	91.837	181.785	596.052	617.281	435.499	185.846	203.666	314.096	811.362
	%	100,0	0,0	2,7	5,3	17,3	18,0	12,7	5,4	5,9	9,1	23,6
ha КПЗ/ПГ		5,44	0,00	0,53	1,47	3,27	6,93	13,48	24,21	38,05	71,48	438,34

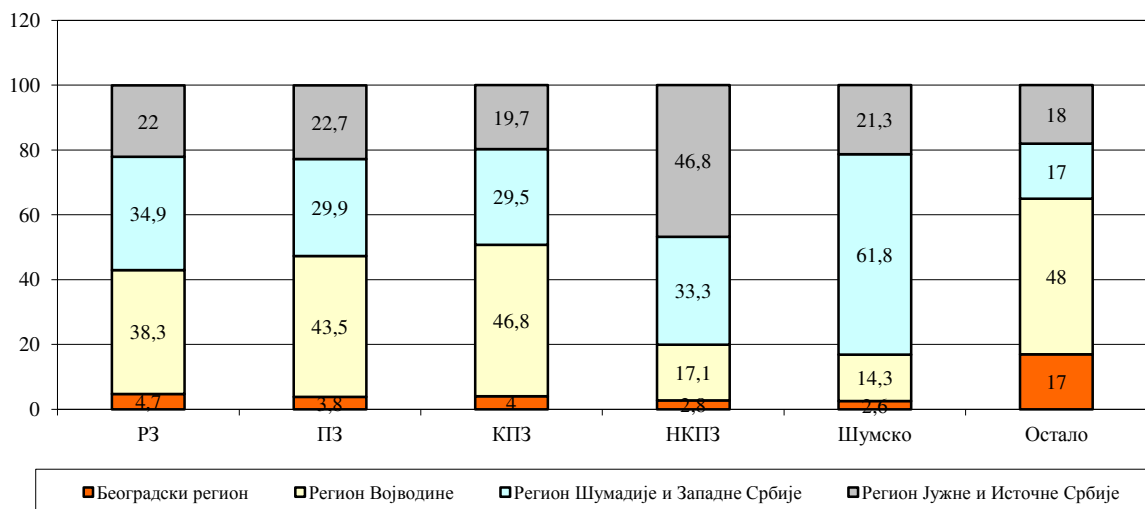
Извор: (Пољопривреда у Републици Србији I 2013)

Структуре коришћења земљишта. Основне структуре земљишта наших газдинстава приказане су на наредним графиконима (сл. 3.15, 3.18, 3.20).

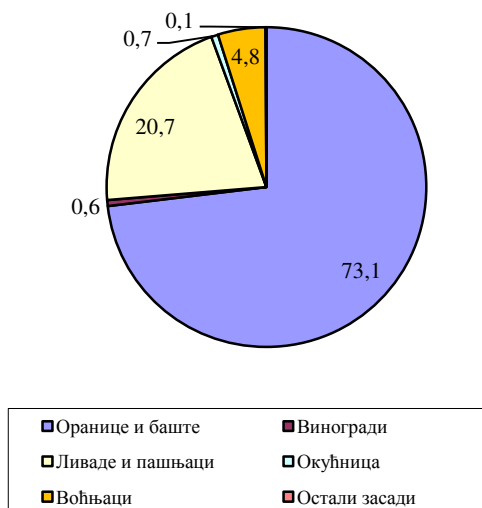
Слика 3.16. Удео категорија коришћења расположивог земљишта у укупној територији и у регионима (у %), 2012
Извор: (Шеварлић 2015)

Према резултатима Пописа пољопривреде 2012 (сл. 3.21), укупно расположиво земљиште пољопривредних газдинстава (без Косова и Метохије) износило је 5.346.597 ха, а укупно пољопривредно земљиште 3.861.477 ха, од чега је коришћено 3.437.423 ха, односно 64,3%, а некоришћено 424.054 ха, или 7,9%. Под шумама је било 1.023.036 ха (19,1%), и најзад остало земљиште обухвата 462.084 ха (8,7%). Први пут у досадашњим пописима пољопривреде, односно уопште у базама података о земљишним ресурсима, укупно пољопривредно земљиште представља мање од половине (49,8%) укупне територије (77.592 км², без Косова и Метохије), а посебно забрињава да се не користи 424.054 ха, или 11,0%, тј. сваки девети хектар укупног пољопривредног земљишта. При томе, 960 пољопривредних газдинстава правних лица и предузетника има на располагању 265.858 ха или 62,7% укупног некоришћеног пољопривредног земљишта у Србији.

Слика 3.17. Учешће региона у расположивом земљишту, по категоријама коришћења земљишта (у %), 2012
Извор: (Шеварлић 2015: 74)

Просечне величине земљишта укупно, приватних пољопривредних газдинстава и газдинстава правних лица и предузетника, даје таб. 3.28. У таб. 3.29 приказана је поседовна структура пољопривредних газдинстава, према резултатима Пописа 2012, по величини поседа. Како се може видети, по броју газдинстава (ПГ) преовлађују ситни поседи, док наспрот томе крупни поседи (преко 100 ха) учествују у укупном коришћеном пољопривредном земљишту (КПЗ) с далеко највећим процентом (23,6). При томе, просечна величина тих 1.851 газдинстава је нешто више од 438 ха. Просечна величина поседа, по истом критеријуму – коришћено пољопривредно земљиште, износи нешто мање од 5,5 ха, што је у односу на одговарајућу величину у Европској унији (14,22 ха) готово три пута мање (2,61 пут).

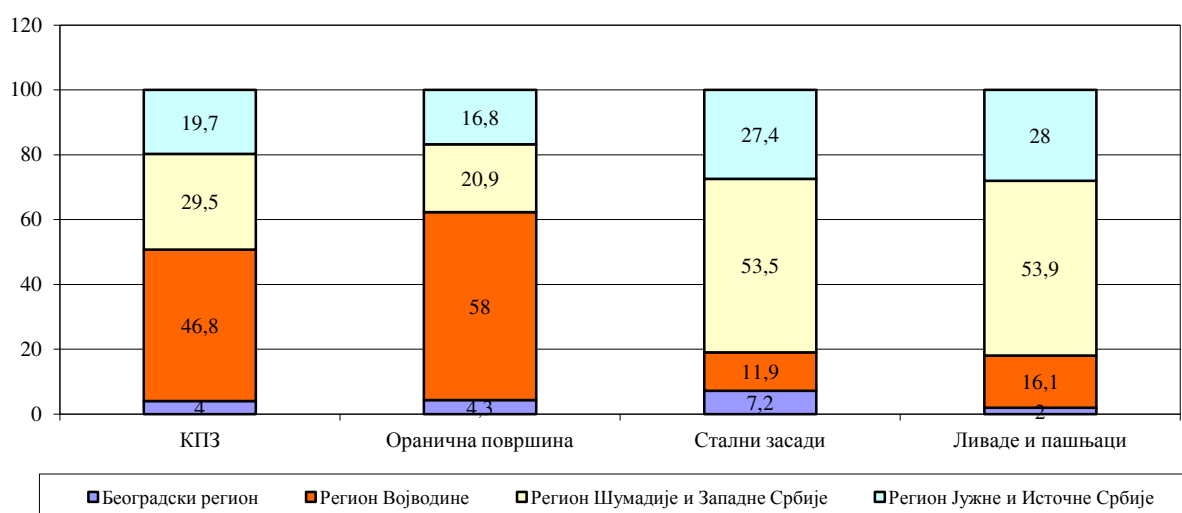
Слика 3.18. Структура коришћеног пољопривредног земљишта 2012 (%)
Извор: Пољопривреда у Републици Србији I 2013.

Посматрано по регионима, запажају се значајне разлике по категоријама коришћеног расположивог земљишта (сл. 3.16). Како се види, огромне су разлике у заступљености укупног пољопривредног земљишта (коришћеног КПЗ и некоришћеног НКПЗ) у укупној територији региона, оне се крећу између 33,4% у Региону Јужне и Источне Србије до 77,8% у Региону Војводине. Највећа је заступљеност некоришћеног пољопривредног земљишта у укупној територији Региона Јужне и Источне Србије (7,6%) а најмања у Региону Војводине (3,3%).

На сл. 3.17. приказана је такође регионална структура, али овог пута кроз учешће региона у расположивом земљишту, по категоријама коришћења земљишта. Разлике међу

регионима су и овде врло изражене, што је једним делом логично и оправдано – очекивано је мало учешће Београдског региона у структури укупног земљишта у свим категоријама, осим код осталог земљишта (17%), као и највеће учешће Шумадије и Западне Србије у шумском земљишту (61,8%) и мало учешће Војводине у овој категорији коришћења земљишта (14,3%).

У структури коришћеног пољопривредног земљишта (сл. 3.18) преовлађују оранице и баште са 2.513.154 ха (73,1%), следе ливаде и пашњаци са 713.242 ха (20,7%) и воћњаци са 163.310 ха (4,8%). На окућнице, винограде и остале засаде долази нешто мање од 1,5% коришћеног пољопривредног земљишта (0,7%, 0,6% и 0,1%), или 47.716 ха заједно.

Слика 3.19. Учесће региона у коришћеном пољопривредном земљишту, укупно и по збирним категоријама коришћења (у %), 2012

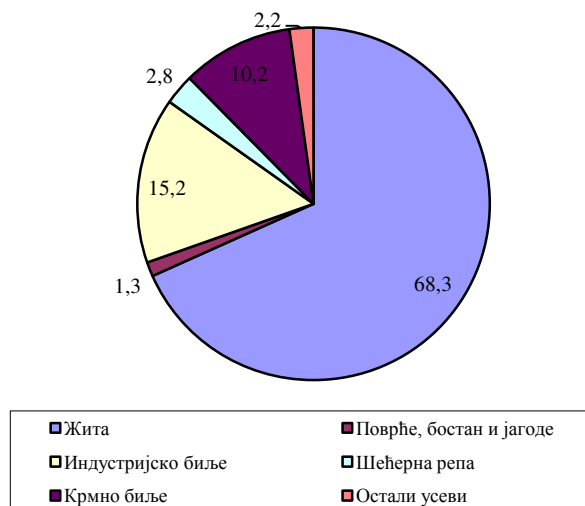
Извор: (Шеварлић 2015: 198)

Структура коришћеног пољопривредног земљишта по регионима (сл. 3.19), по збирним категоријама коришћења (оранице, ливаде и пашњаци и стални засади) показује значајне разлике. Војводина доминира у укупном коришћеном пољопривредном земљишту и у укупним ораничним површине (58,0% и 46,8%), а Регион Јужне и Источне Србије и Регион Шумадије и Западне Србије у сталним засадама (53,9% и 53,5%). Ова слика дозвољава још неколико важних закључака. Највеће површине укупно коришћеног пољопривредног земљишта налазе се у аграрно најзначајнијем Региону Војводине (1.608.896 ха или 46,8%), следи Регион Шумадије и Западне Србије (1.014.210 ха или 29,5%), а затим Регион Јужне и Источне Србије (677.928 ха или 19,7%), док урбанизованији Београдски регион има најмање коришћеног пољопривредног земљишта (136.389 ха или свега 4,0%). Исти редослед је и у укупној ораничној површини, као најзначајнијој збирној категорији коришћеног пољопривредног земљишта: у Региону Војводине налази се доминантан део укупне ораничне површине (1.471.923 ха или 58,0%), иза њега следе Регион Шумадије и Западне Србије (529.442 ха или 20,9%) и Регион Јужне и Источне Србије (427.029 ха или 16,8%), а Београдски регион је најмање заступљен (108.488 ха или свега 4,3%). Стални засади су заступљенији на брдским теренима погодним за воћњаке и винограде, и у њима доминира Регион Шумадије и Западне Србије (100.151 ха или 53,5%), иза којег следи Регион Јужне и Источне Србије (51.307 ха или 27,4%) и два мање заступљена региона – Регион Војводине (22.336 ха или 11,9%) и Београдски регион (13.506 ха или 7,2%). Редослед региона по заступљености површина ливада и пашњака исти је као и за сталне засаде: доминира Регион Шумадије и Западне Србије (384.617 ха или 53,9%), следи Регион Јужне и Источне Србије (199.593 ха или 28,0%), а иза њих је релативно мање заступљена Војводина (114.638 ха или 16,1%) и најмање заступљен Београдски регион (14.396 ха или свега 2,0%).

У структури ораница и башта (сл. 3.20) преовлађују житарице, са 68,3%, а у оквиру њих кукуруз за зрно (56,9%), пшеница и крупник (35,2%) и остала жита за зрно (7,9%). Следи индустријско биље, са 15,2%, а у оквиру њега сунцокрет (48,6%) и соја (47,3%), док преосталих 4,1% отпада на остало индустријско биље. Под крмним биљем је 10,2% ораница и башта, од

тога под луцерком 40,4%, под детелином 30,3% и под осталим крмним биљем 29,3%. Шећерна репа се гаји на 2,8% ораница и башта. Поврће, бостан и јагоде заузимају 1,3%, од тога паприка 23,0%, остало свеже поврће 59,1%, бостан 12,5% и јагоде 5,4%.

Наводњавање. Наводњавање је један од најкрупнијих проблема пољопривреде Србије већ дуги низ година. И поред обиља воде – реке, језера, подземне воде, као и великих изграђених система, попут канала Дунав–Тиса–Дунав, наводњава се веома мало земљишта. Мале наводњаване површине, међутим, негативно се одражавају не само на смањење приноса, већ и на друге сегменте, мање или више повезане с пољопривредом.

Слика 3.20. Структура ораница и башта 2012 (%)
Извор: Пољопривреда у Републици Србији I 2013.

Према подацима Пописа 2012, укупно се наводњава 99.773 ха, или само 2,9% укупних пољопривредних површина. Земљиште се наводњава у 71.947 пољопривредних газдинстава, што је 11,4% њиховог укупног броја. Међу наводњаваним површинама преовлађују оранице и баште (84.858 ха, или 85,1% наводњаваних површина), следе воћњаци (13.344 ха или 13,4%), виногради (215 ха или 0,2%), ливаде и пашњаци (602 ха или 0,6%) и остали стални засади (754 ха или 0,8%). Посматрано по регионима, наводњавају се следеће површине: Београдски регион 6.109 ха (6,1%), Регион Војводине 58.251 ха (58,4%), Регион Шумадије и Западне Србије 21.173 (21,2%) и Регион Јужне и Источне Србије 14.241 (14,3%). Највеће наводњаване површине су у Војводини, али у односу на укупне пољопривредне површине, више него у Војводини (3,6%) наводњавају се површине у Београдском региону (4,5%), а мање у Региону Јужне и Источне Србије и у Региону Шумадије и Западне Србије (2,1%).

Табела 3.30. Производња основних врста житарица 2005–2014, у т.

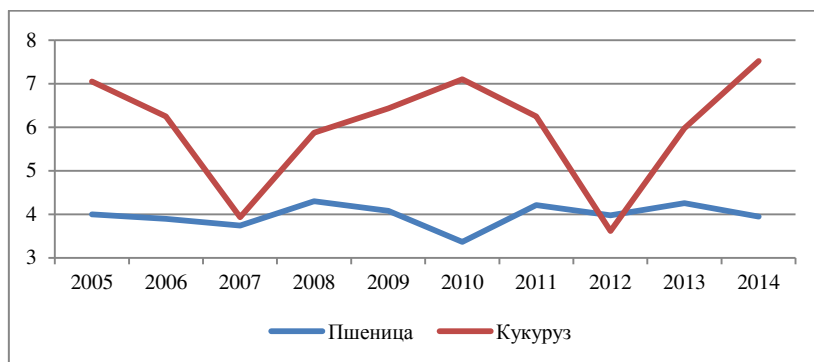
	Пшеница	Раж	Јечам	Овас	Кукуруз
2005	2.522.565	13.137	327.564	104.009	7.085.366
2006	2.367.911	15.888	289.652	97.628	6.016.765
2007	2.342.244	11.034	272.489	88.709	3.904.825
2008	2.632.091	14.442	361.617	110.620	6.158.122
2009	2.598.182	12.943	318.491	85.809	6.396.262
2010	2.085.529	11.061	260.998	78.619	7.207.191
2011	2.609.188	12.791	291.613	82.577	6.479.564
2012	2.399.225	10.640	278.367	77.262	3.532.602
2013	2.690.266	13.258	362.205	88.288	5.864.419
2014	2.387.202	11.702	323.283	74.932	7.951.583

Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

Према начину наводњавања преовлађује површинско (60,6%), орошавањем се наводњава 12,2% а системом кап по кап 27,2%. У структури извора воде за наводњавање, преко половине чине подземне воде на газдинству (51,6%), а следе површинске воде ван газдинства

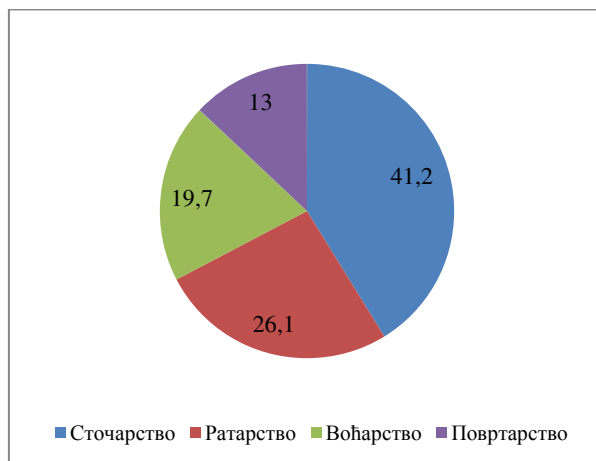
(31,0%). Остали извори су знатно мање заступљени: површинске воде на газдинству (6,7%), вода из водовода (6,5%) и остали извори (4,2).

Производња житарица. Производња житарица спада у стратешке производње у свакој земљи, њени производи користе се и у исхрани људи и у исхрани стоке, а поред тога оне се користе и као значајна индустријска сировина, пре свега у прехранбеној индустрији. Житарице су истовремено и део пољопривредне производње која је највише усмерена на тржиште, тако да задовољавају услове за интензиван развој. Најзначајније ратарске културе су пшеница и кукуруз, али значајан део пољопривредних површина и остварене производње односи се и на друге житарице (раж, овас, јечам и др.). У структури ораница и башта (сл. 3.20) жита заузимају преко две трећине – према Попису 2012. под житарицама је било (без Косова и Метохије) 1.715.562 ха, од тога у Региону Војводине 976.243, у Региону Шумадије и Западне Србије 365.255, у Региону Јужне и Источне Србије 301.127 и у Београдском региону 72.937 ха.

Слика 3.21. Просечан принос пшеница и кукуруза (т/ха), 2005–2014.
Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

Производња основних врста житарица током последњих десет година (табела 3.30) показује значајне осцилације, тако да је тешко одредити неку правилност. Нарочито су изразите међугодишње промене у производњи кукуруза. Једино се у производњи овса може говорити о јасно израженом паду. Производња пшенице била је већа, посебно у другој половини 1980-их, док је производња кукуруза била нешто мања. С друге стране, не примећује се ни јасна тенденција у кретању просечних приноса (слика 3.21). Просечан принос пшенице креће се на нивоу од око 4 т/ха, што је нешто мање него у другој половини 1980-их, када су остваривани највиши просечни приноси. Сличан однос, само на нешто вишем нивоу, постоји у Војводини, која је главни произвођач пшенице. Просечан принос кукуруза знатно више је осцилирао, и такође не показује јасну тенденцију. Значајне су биле осцилације и у претходним годинама, почев управо од половине 1980-их. Све то говори да су промене у укупној производњи значајним делом резултат промена у површинама под житарицама.

Слика 3.22. Структура вредности пољопривредне производње (у %), 2011.
Извор: (Поповић 2014)

Производња пшенице и кукуруза биле су фаворизоване и стимулисане разним мерама током 1960-их и касније, пре свега у оквиру великих комбината. Значајну подршку пружала је и наука, која је постигла велике резултате у развоју нових, високородних сорти.

Повртарство. Повртарство је једна од најинтензивнијих грана биљне производње. На отвореном пољу производи се у башти (окућнице, викендице) и на њиви. Њивска производња условно се може поделити на комбиновану (у ратарско/повртарском плодореду и/или заједно с воћарско-виноградарским и хортикултурним биљкама) и интензивну производњу у специјализованим породичним комерцијалним газдинствима. Производња у заштићеном простору убраја се у најинтензивније у биљној производњи, али се она код нас преважно заснива на природном земљишту, док у свету доминира производња на неорганским супстратима (на каменој вуни у Холандији је више од 96% површина).

Табела 3.31. Производња основних врста поврћа 2005–2014, у т.

	Пасуљ	Кромпир	Паприка	Парадајз	Купус и кељ
2005	20.077	969.562	102.982	169.076	272.760
2006	18.579	930.305	119.858	189.222	324.657
2007	14.390	743.282	101.836	152.005	280.191
2008	15.407	843.545	102.720	176.501	300.519
2009	17.295	898.282	116.026	189.353	326.162
2010	16.220	887.363	104.764	189.412	336.600
2011	15.493	891.513	98.916	198.677	281.557
2012	20.228	577.966	88.614	155.663	303.893
2013	13.244	766.829	100.440	174.512	303.893
2014	9.996	592.049	114.472	127.562	261.240
	Лук црни	Лук бели	Мрква	Грашак	Краставац
2005	35.795	9.939	63.747	32.807	62.063
2006	38.938	9.533	68.074	36.502	66.709
2007	32.278	7.549	56.735	35.384	59.754
2008	39.306	8.730	66.202	42.058	61.898
2009	36.420	8.490	67.847	38.895	66.762
2010	40.067	8.135	101.180	36.733	70.136
2011	38.952	7.733	60.261	41.204	71.761
2012	29.740	6.123	47.394	32.697	55.356
2013	31.813	7.368	65.389	31.702	63.687
2014	42.755	10.583	49.936	21.157	52.672

Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

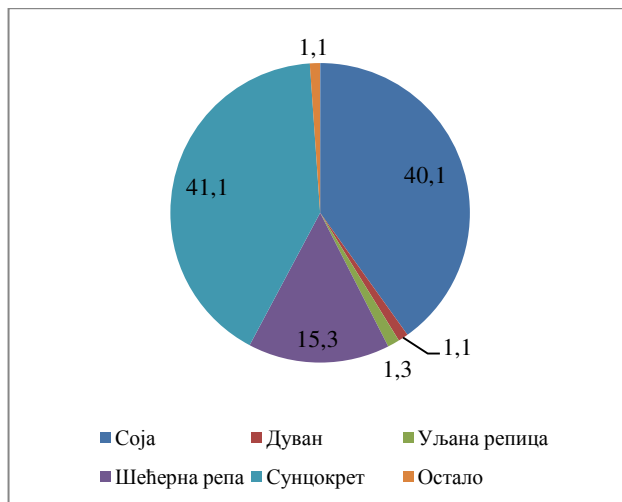
Под поврћем се налазе релативно мале пољопривредне површине, при чему се значајне количине производе у баштама, на окућницама и у викенд-насељима, и троше претежно у оквиру домаћинства, или пак завршавају на зеленим пијацама. Процењује се да се у баштама (48.799 ха) произведе око 409.240 т поврћа, укупне вредности од око 85,5 милиона евра (Илин и др 2014). Поврће се гаји и под пластеницима, али прецизних података о овој врсти производње нема. Према проценама (Илин и др 2014), под пластеницима поврће се гаји на површини од око пет до шест хиљада хектара, а производња износи око 840.000 т, укупне вредности око 655.000 евра, све уз тенденцију раста. Званична статистика прати производњу 12 повртарских култура.⁴² Површине под поврћем констатно се смањују током протеклих десетак година, као и одговарајућа производња. Посебно велики пад забележен је код пасуља (изразито у 2014) и кромпира, али ни код других врста кретања нису много боља.

Реалне могућности у производњи поврћа нису довољно искоришћене: производња скоро свих врста је у паду (таб. 3.31), као и површине под поврћем. С обзиром на константни дефицит раног и средњег раног поврћа, који траје већ више од два века, то се показује као један од приоритетних задатака, пре свега кад је реч о повећању производње у заштићеном простору.

Производња индустријског биља. Производња индустријског биља најизразитије показује функцију пољопривреде као произвођача сировина за индустријску прераду. У Србији се гаји већи број врста овог биља: шећерна репа, дукан, сунцокрет, уљана репица, соја, хмељ, сирак,

⁴² У даљем ћемо се придржавати традиционалне поделе на воћне и повртне културе, не улазећи у разматрање њихове нове класификације.

мак, конопља. За прехранбену индустрију најзначајнији су шећерна репа, сунцокрет и соја, који се не могу користити непрерађени. Под индустријским биљем (укључујући шећерну репу), према Попису 2012. у Србији је 452.993 ха, са структуром приказаном на слици 3.23. Далеко највеће површине су под сојом (181.684 ха или 40,1%) и сунцокретом (186.361 ха или 41,1%), док су под дуваном (5.050 или 1,1%) и уљаном репицом (6.083 ха или 1,3%) практично занемарљиве. Најзад, под шећерном репом је 69.112 ха (15,3%).

Слика 3.23. Структура површина под индустријским биљем у Републици Србији (у %), 2011.
Извор: Пољопривреда у Републици Србији 2013

Површине под сунцокретом годинама осцилирају, уз повремене значајније падове (прва половина и крај 1980-их, затим 1994.) и такође значајне порасте (1987, 1993, 1996). Површина под шећерном репом је на нивоу из средине 1990-их, али је то значајно мање него у претходном скоро двадесетогодишњем периоду (око 95 па до 110 хиљада хектара). Површине под сојом су у константном порасту, отпочетом њеном нагом експанзијом још током 1970-их, иако се током текуће деценије бележи смањење ових површина. Најзад, површине под дуваном су у сталном опадању, што представља већ вишедеценијски тренд.

Табела 3.32. Производња основних врста индустријског биља 2005–2014, у т.

	Шећерна репа	Сунцокрет	Уљана репица	Соја	Дуван
2005	3.297.583	350.762	3.333	368.023	8.890
2006	3.391.570	384.945	7.595	429.639	8.529
2007	3.412.089	294.502	29.825	303.950	8.741
2008	2.454.605	454.282	51.907	350.946	8.680
2009	2.977.781	377.549	44.300	349.193	10.536
2010	3.551.074	378.409	24.399	540.859	8.402
2011	3.004.237	432.020	44.531	440.847	8.192
2012	2.482.962	366.020	20.076	280.638	6.842
2013	3.180.008	512.839	26.992	385.214	7.977
2014	3.507.441	509.250	31.419	545.898	9.341

Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

У оквиру пољопривредне производње воћарство чини скоро 20% укупне производње (слика 3.22). У појединим регионима природни услови не одговарају другим областима биљне производње, али су врло погодни за скоро све континенталне врсте воћа и винову лозу. Србија има дугу традицију у гајењу винове лозе и у производњи шљиве, малине, јабуке и вишње, док се и друге воћне врсте (крушка, бресква, кајсија, трешња, јагода, купина, дуња) такође традиционално гаје у одређеним регионима.

Воћарство. Попис 2012. показује да се под воћњацима (без јагоде) у Србији налази 163.310 ха, или 4,8% укупног пољопривредног земљишта. Највеће површине под воћњацима налазе се у западној Србији, Шумадији, Поморављу, и деловима јужне Србије. Највеће воћарске површине су у општинама Гроцка (7.625 ха), Ваљево (5.657 ха), Прокупље (4.565 ха), Смедерево (4.412

ха) и Чачак (4.168 ха). Поред природних услова, на величину површина под воћњацима утицаја је имао и економски фактор, односно близина великог тржишта Београда (Гроцка).

Јабучасте врсте (јабука, крушка, дуња) технолошки су захтевне, али и изузетно акумулативне. Оне покривају нешто више од 20% укупних површина Србије под воћњацима. Ово воће у укупној производњи воћа учествује са око 25%. Укупна производња јабучастог воћа у Србији у претходних десет година (табела 3.33) кретала се, уз значајније осцилације, између 334 и 556 хиљада тона. Највише се производи јабука, око четири петине, затим крушка, нешто више од 15%, и најмање дуња. Производња јабука и крушака у Србији, у односу на највеће светске (јабука и крушка Кина, са 33,3 и 15,2 милиона тона) и европске (јабука Пољска 2,6 и Италија 2,2 милиона тона, крушка Италија 680 и Шпанија 456 хиљада тона) значајно је мања, при томе код крушака, она је знатно мања него што је била средином 1980-их година, док је производња јабука насупрот томе знатно већа од највеће остварене производње (1982: 306.904 тона⁴³). У производњи дуње Србије спада у највеће европске, па и светске, произвођаче: највећу производњу остварује Турска (121 хиљада тона), а после ње у Европи следе Шпанија (14.200 т) и Србија, која у појединим годинама са око 15.000 т премашује шпанску производњу, а већу производњу имала је и 1996. године (14.771 т).

Табела 3.33. Производња јабучастог воћа 2005–2014, у т.

	Јабука	Крушка	Дуња	Укупно
2005	267.819	56.222	10.025	334.066
2006	327.116	69.993	10.968	408.077
2007	338.493	71.807	13.495	423.795
2008	317.770	75.609	13.010	406.389
2009	385.994	82.641	15.343	483.978
2010	328.617	58.216	11.394	398.227
2011	371.213	78.258	14.356	463.827
2012	243.987	48.413	10.961	303.361
2013	458.409	82.055	15.310	555.774
2014	336.313	63.744	13.545	413.602

Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

Коштитаче воћне врсте (шљива, вишња, бресква, кајсија, трешња) чине преко две трећине засада (око 67%), од чега око две трећине долази на шљиву. Производња ових врста заступљена је у свим деловима Србије. У претходном десетогодишњем периоду такође су остварене значајне осцилације у производњи (табела 3.34). Према броју стабала и производњи, Србија спада у сам врх светске производње (према подацима ФАО, 4. место у свету по обиму производње на крају прве деценије овог века). При томе, број стабала се током последњих година благо смањује, што показује да се екстензивна производња полако замењује интензивним начинима гајења, о чему сведоче и промене у сортименту, где све мање доминирају аутохтоне ракијске сорте, а смењују их водеће сорте у структури шљиварства, као што су Чачанска лепотица, Стенлеј и Чачанска родна.

Табела 3.34. Производња коштитачавог воћа 2005–2014, у т.

	Шљива	Вишња	Трешња	Кајсија	Бресква	Укупно
2005	235.431	91.057	15.334	18.510	64.901	189.802
2006	429.822	115.417	18.182	29.527	69.368	232.494
2007	522.366	139.941	22.942	30.778	77.987	271.648
2008	470.713	125.282	23.438	30.744	74.422	253.886
2009	503.321	145.805	23.155	42.554	90.609	302.123
2010	328.285	92.880	18.015	31.650	87.923	230.468
2011	441.885	124.346	23.472	44.077	91.366	283.261
2012	297.446	101.860	18.184	22.632	64.317	206.993
2013	568.840	140.747	22.635	29.664	91.008	284.054
2014	401.452	93.905	20.008	29.655	91.348	234.916

Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

⁴³ Подаци званичне статистике (Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015) упоређени с (Пољопривреда Србије 1947–1996 1998). Ради упоредивости, овде и даље искључени подаци за Косово и Метохију у одговарајућим годинама. Подаци о светској производњи овде и у даљем тексту преузети из (Кесеровић и др. 2014).

Удео засада под језграстим воћним врстама је око 5%. Највише се гаје орах и леска. Језграсте врсте су упркос повољним агроеколошким условима, великој хранљивости плодова, одличној транспортабилности, лаком чувању плодова после бербе и израженој тражњи на тржишту, релативно запостављене. Орах се гаји на релативно скромним површинама од око 13.000 ха, а приноси су прилично ниски. Статистички подаци о производњи леске не постоје, а процењује се да производња износи око 800 до 1.000 тона, што је изузетно мало (свега око 5–10% годишњих потреба кондиторске индустрије).

Јагодасте воћне врсте (малина, купина, јагода, рибизла, боровница, аронија) заузимају око 8,6% површина под воћним врстама. Оне су веома важне у извозу, с обимом од око 100.000 т, углавном замрзнутих производа, и приходима од преко 200 милиона америчких долара. Међу овим врстама посебно место има купина, где је Србија високопозиционирана у светским размерама, заузимајући четврто место по производњи, иза САД-а, Кине и Мексика.

Табела 3.35. Производња осталог воћа, бостана и грожђа 2005–2014, у т.

	Орах	Јагода	Малина	Купина	Бостан	Грожђе
2005	17.599	33.299	84.331	13.724	270.898	118.225
2006	20.379	35.457	79.680	15.134	251.089	167.107
2007	21.127	33.129	76.991	14.346	205.351	176.961
2008	20.491	37.924	84.299	15.468	255.984	185.250
2009	27.554	35.799	86.961	16.794	230.148	211.139
2010	17.590	32.973	83.870	15.696	197.451	167.832
2011	20.090	36.161	89.602	17.210	224.540	166.043
2012	12.577	26.507	70.320	12.911	190.130	128.116
2013	18.336	28.929	68.458	16.314	254.533	163.544
2014	16.122	23.307	61.715	16.251	228.407	122.489

Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

И поред изузетно повољних услова и дуге традиције, виноградарство током транзиције пролази кроз велику кризу. Површине под виновом лозом драстично су смањене (са 77.539 ха у 1990, односно рекордних 129.002 ха у далекој 1955. на 22.150 ха у 2014), а пала је и производња грожђа (са 307.320 т у 1990, односно рекордних 748.530 т у 1969. на 122.489 т у 2014).

Производња јагодастог воћа, као и ораха, бостана и грожђа приказана је у таб. 3.35.

Табела 3.36. Број говеда, свиња, оваца и коза по регионима, 2012.

	Говеда	Свиње	Овце	Козе
Србија	908.102	3.407.318	1.736.440	231.837
Београдски регион	53.180	202.701	78.974	12.458
Регион Војводине	252.434	1.398.496	271.774	60.063
Регион Шумадије и Западне Србије	413.759	1.151.391	1.047.328	70.852
Регион Јужне и Источне Србије	188.729	654.730	338.364	88.464

Извор: (Пољопривреда у Републици Србији II 2013: Табела 5.2)

Сточарство. Сточарство је водећа грана пољопривреде. Од укупног броја пољопривредних газдинстава 77,5% се бави сточарском производњом, и та газдинства користе 70% од укупне површине пољопривредног земљишта. Од 489.364 пољопривредних газдинстава са сточарском производњом чак 99,9% јесу породична пољопривредна газдинства. На њима се узгаја 84% условних грла (УГ) стоке, с просечним капацитетом од 3,5 УГ. Преостали део УГ у власништву је правних лица и предузетника, где је просечан капацитет производње 497 УГ по газдинству. Пољопривредна газдинства у статусу правних лица и предузетника на подручју Србија – север, бројнија су и већа, при чему располажу с 12,4% УГ.

Табела 3.37. Број коња и живине по врстама и број кошница пчела, по регионима, 2012.

	Коњи	Кокоши	Ђурке	Патке	Гуске	Остала живина	Кошнице пчела
Србија	16.910	25.794.348	349.506	245.979	77.372	244.015	655.022
Београдски регион	916	1.163.213	17.414	10.139	3.101	16.134	32.160
Регион Војводине	6.545	11.490.232	200.522	150.652	42.251	88.881	124.174
Регион Шумадије и Западне Србије	6.044	9.068.158	56.404	37.996	13.515	94.510	274.627
Регион Јужне и Источне Србије	3.405	4.072.745	75.166	47.192	18.505	44.490	234.061

Извор: (Пољопривреда у Републици Србији II 2013: Табела 5.3)

Удео вредности производа сточарства у укупној вредности пољопривредне производње износио је 41,2% на годишњем нивоу (сл. 3.22). Да би се избегло двоструко рачунање вредности дела биљне производње, изузете су количине утрошене у исхрани домаћих животиња (крмно биље и део житарица), према стандардним коефицијентима конверзије. Сточарство има велики значај и у обезбеђењу позитивног спољнотрговинског биланса целе пољопривреде, и поред неповољних тенденција, које већ дуго карактеришу ову делатност.

Промене у структури пољопривредних газдинстава са сточарском производњом између Пописа 1960. и Пописа 2012. карактеристичне су по томе што је (Поповић 2014):

- преполовљен број породичних пољопривредних газдинстава која се баве сточарством;
- вишеструко смањен број газдинстава у статусу правних лица која се баве крупном сточарском производњом, као последица транзиције и процеса приватизације;
- преполовљен укупан број УГ говеда и свиња;
- задржан на истом нивоу укупан број УГ оваца, а број УГ живине готово удвостручен;
- повећан с два на три грла просечан број УГ по газдинству (обрачунато по методологији која је важила до 2012);
- знатно порасла продуктивност у живинарству и производњи млека;
- повећана просечна величина газдинстава на 4,9 ха коришћеног пољопривредног земљишта.

Табела 3.38. Производња меса 2004–2013.

	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
Говеђе	93	90	83	95	99	100	96	81	82	70
Свињско	242	253	255	289	266	252	269	271	252	249
Овчије	20	21	20	20	23	24	23	24	22	30
Живинско	65	67	75	70	76	80	84	103	94	92
Укупно	420	431	433	474	464	456	472	479	450	441

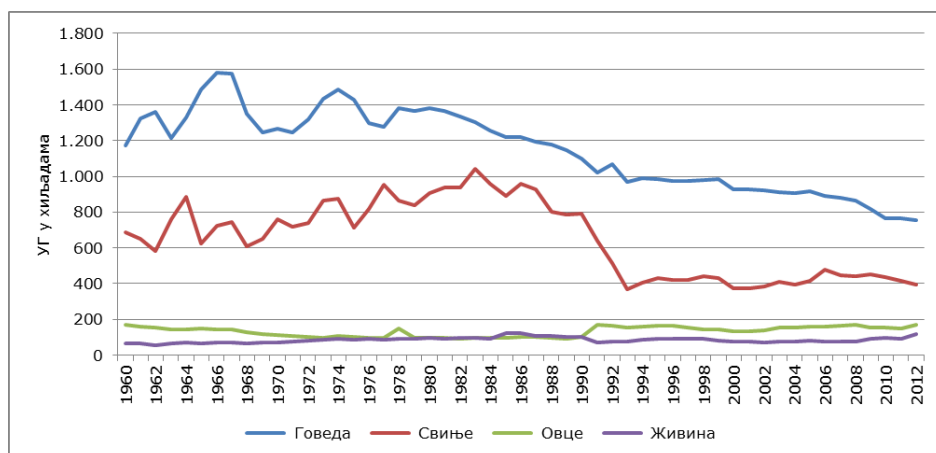
Извор: Статистички годишњак Србије

Табела 3.39. Производња млека, вуне, јаја и меда 2004–2013.

		2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
Кравље млеко	мил. л.	1.579	1.602	1.587	1.549	1.534	1.478	1.462	1.434	1.442	1.418
Овчије млеко	мил. л.	14	14	15	14	14	10	10	11	11	18
Козје млеко*	мил. л.			41	36	36	28	27	29	33	34
Вуна	т	2.372	2.527	2.493	2.499	2.596	2.403	2.461	2.385	2.662	2.720
Јаја*	мил. ком.	1.536	1.476	1.941	1.870	1.726	1.711	1.705	1.760	1.794	1.755
Мед*	т	3.579	3.665	6.582	5.752	4.164	7.354	7.281	6.963	6.983	8.554

* Од 2006. подаци ревидирани у: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

Извор: Статистички годишњак Србије

Слика 3.24. Кретање броја УГ: говеда, свиња, живине и оваца у периоду 1960–2012.*

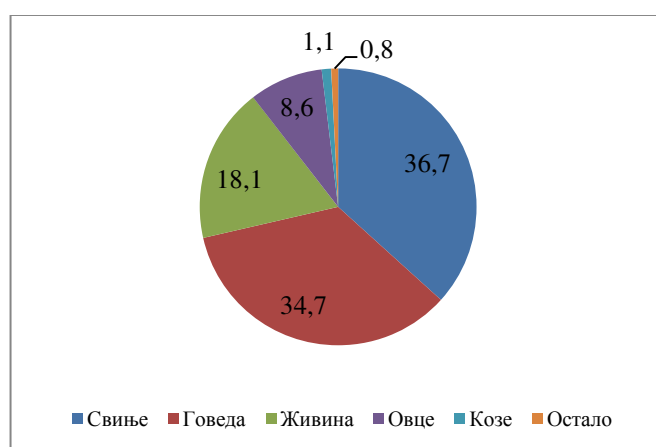
* Обрачун УГ по методологији РЗС-а која је важила до Пописа 2012.

Извор: (Поповић 2014: 17)

Сточни фонд (укључујући и број кошница), по попису пољопривреде 2012, укупно и по регионима, приказују таб. 3.36. и 3.37. Према броју стоке Србија се данас, по многим

проценама, налази на нивоу првих деценија 20. века. Опадање броја домаћих животиња дугогодишњи је процес, а најбржи темпо пада остварен је у првој деценији овог века. Највећи број грла статистички је регистрован 1975. (говеда 2.264 хиљада), 1978. (свиње 5.130 хиљада), односно још далеких 1954. (овце 5.744 хиљада) и 1957. (коњи 483 хиљада грла). Козе су, због познатог (и непојмљивог) става, након Другог светског рата постале непожељне, тако да се гаје тек негде од првих година последње деценије 20. века, али је њихов број данас знатно мањи не само од 740 хиљада (1949), већ и од 288 хиљада (1995). Бројно стање живине се, за разлику од претходних, последњих година повећава, тако да је њен укупан број 2012. (26.711 хиљада) на нивоу максималног броја из друге половине 1980-их (преко 25 милиона). Најзад, број кошница је за око 50% већи од максималног броја из прве половине 1970-их.

Опадање броја животиња одражава се, између осталог, и у паду производње меса. По званичним подацима, она је током последње деценије расла до 2011. (уз мање осцилације), а затим се значајно смањила (таб. 3.38). Ниво производње, међутим, значајно је мањи од прве половине 1990-их (у 1990. 568 т, или готово 30% више него 2013) или рекордне 1984. (599 т, или преко 36% више него 2013) (Исти извор)

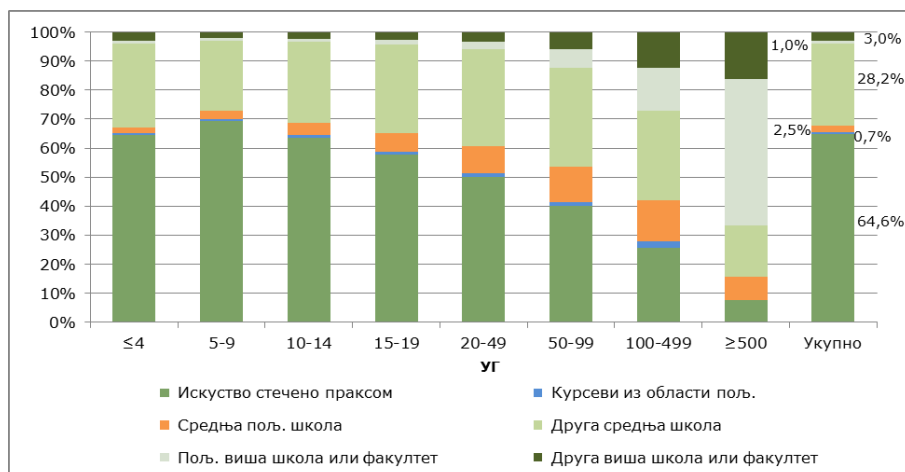

Слика 3.25. Структура УГ у 2012. према Попису пољопривреде (у %)
Извор: (Поповић 2014: 18)

И производња других производа, млека, вуне, јаја и меда (табела 3.39) у претходних десет година показивала је значајније осцилације, али у односу на максималну производњу не показује такво опадање. Тако је производња млека тек нешто мања него рекордне 1987. (1.587 т). Производња вуне је у опадању више деценија – максимална производња остварена је далеке 1954. (7.293 т, односно 168% више него 2013). Производња јаја у 2013. већа је него претходна максимална производња из 1987. (1.692 милиона комада). Производња меда је вишеструко већа него у рекордној години до средине 1990-их (1982, са 4.220 т).

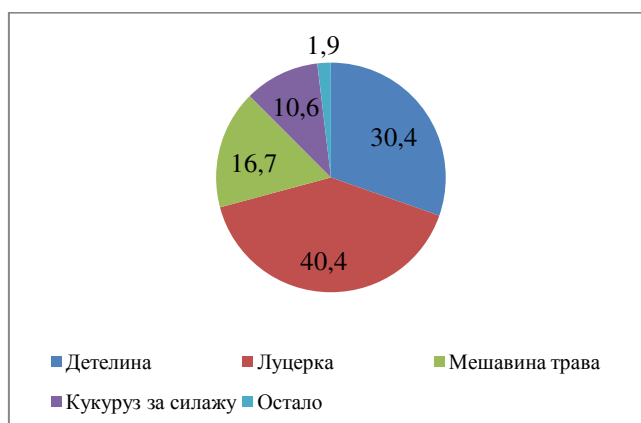
Кретање броја УГ (условна грла) говеда, свиња, живине и оваца у периоду 1960–2012. дато је на сл. 3.24. Структура УГ стоке (сл. 3.25) према Попису пољопривреде 2012. показује знатно већи удео УГ живине и нешто већи удео свиња од структуре која је приказивана као резултат редовних годишњих истраживања. Два су методолошка разлога за то: 1) промена методологије обрачуна УГ, при чему се по новој методологији обрачунава знатно већи број УГ живине, 2) разлика у периодима спровођења пописа пољопривреде (1. октобра до 15. децембра) и редовних статистичких истраживања (на дан 1. децембра).

Један од предуслова успешног развоја сточарства јесте квалификована радна снага, посебно добри и искусни менаџери. Ситуација на газдинствима у Србији, према резултатима Пописа 2012, приказана је на сл. 3.26. Као што се види, на газдинствима с мањим бројем УГ лошија је образовна структура. С повећањем броја УГ по газдинству, од 10 навише, побољшава се и образовна структура – расте удео лица са завршеном средњом пољопривредном школом, вишом пољопривредном школом или пољопривредним факултетом. Осим тога, с повећањем броја грла на газдинству расте и проценат пољопривредника који су поред завршеног редовног образовања похађали и неки курс из области пољопривреде.

Слика 3.26. Нивои обучености менаџера према величини основног стада у 2012. (у %)
Извор: (Поповић 2014)

Газдинства с укупно до 9 УГ чине 83,7% свих газдинстава са сточарском производњом, и укупно стање у сточарству превасходно је опредељено карактеристикама тих газдинстава. У целини, преовлађује удео стручњака с искуством стеченим праксом (64,6%), следе стручњаци с другом средњом школом (28,2%), док је удео осталих група знатно мањи, укључујући и стручњаке с пољопривредном вишом школом и факултетом (1,0%).

Слика 3.27. Структура површина под крмним биљем у 2012. према Попису пољопривреде (у %)
Извор: Пољопривреда у Републици Србији 2013

Табела 3.40. Производња крмног биља 2005–2014, у т.

	Кукуруз за силажу	Детелина	Луцерка	Ливаде – сено	Пашњаци – сено
2005	486.176	361.705	661.011	742.387	475.357
2006	502.092	358.937	635.778	727.002	488.375
2007	460.329	285.921	520.825	564.843	360.413
2008	459.310	331.366	609.462	668.368	424.474
2009	586.919	344.495	634.078	698.987	471.043
2010	657.201	352.601	628.438	774.567	509.636
2011	655.618	314.780	561.034	689.092	478.939
2012	736.943	245.847	416.571	508.745	342.002
2013	693.258	282.225	504.259	672.474	375.461
2014	617.447	244.658	565.886	784.043	561.527

Извор: Ревизија временских серија статистике пољопривреде 2015

Производња крмног биља. Ова производња посебно је значајна с аспекта обезбеђивања услова за развој сточарства. Према Попису 2012, укупна површина под крмним биљем била је 256.008 ха, односно 7,45% од укупног коришћеног пољопривредног земљишта, са структуром приказаном на слици 3.26: највећи је удео луцерке (103.316 ха, или 40,4%) и детелине (77.730

ха или 30,4%). Знатно мање заступљене су мешавина трава (42.802 или 16,7%) и кукуруз за силажу (27.187 ха или 10,6%).

Производња крмног биља у протеклом десетогодишњем периоду приказана је у табели 3.40. Као што се види, производња детелине и луцерке се смањује, а осталих култура повећава. У истом периоду бележи се и благи пад површина под луцерком и детелином. При томе, ове површине значајно су мање него што су биле у ранијим периодима, што је свакако повезано и с великом кризом у којој се дуги низ година налази наше сточарство.

Шуме

Стање шумског фонда приказано је према Националној инвентури шума (Банковић и др. 2009). Шуме заузимају 2.252.400 ха, тако да је шумовитост 29,1% (Војводина 7,1%, централна Србија 37,6%). Површина под тзв. осталим шумским земљиштем (шикаре и шиблиаци) износи 382.400 ха (4,9% укупне територије), што у збиру (шуме и остало шумско земљиште) износи 2.634.800 ха (34%). У државном власништву је 53% шума, а у приватном 47%. У односу на укупну површину шума, шуме без интервенција човека (прашуме) чине свега око 0,1%, семи природне шуме (у којима се врше сече) 92,1%, а вештачки подигнуте састојине и плантаже меких лишћара 7,8%.

Према пореклу, високе шуме (природне, из семена) чине 27,3%, састојине изданачког порекла (размножавање је вегетативно, из пањева или коренових жила) 64,7%, вештачки подигнуте (културе) 6,1% и плантаже меких лишћара 1,7%. Чисте састојине лишћара чине 59% укупне површине шума, док 29,3% отпада на мешовите састојине лишћара (лишћари укупно 88,3%). Чисте састојине четинара покривају 8,7%, а мешовите састојине четинара 0,6% (четинари укупно 9,3%). Мешовите састојине лишћара и четинара чине 2,4%. Према састојинској припадности шуме букве чине 29,4% укупне површине шума, цера 15,3%, китњака 7,7%, сладуна 7,1%, борова 5,6%, граба 5,3%, смрче 3,8%, топола 2,1%, лужњака 1,4%, липе 1,3%, јеле 1,1%, пољског јасена 1,1%, врба 1,0%, док посебне категорије чине шуме брезе, јасике и багрема (9,9%) и грабића, црног граба и црног јасена (3,9%). Остале категорије шума заступљене су испод 1% укупне површине шума. Из наведеног се види да шуме букве заједно са шумама четири најзаступљеније врсте хрasta чине преко 60% укупне површине под шумом.

3.3. СЕКУНДАРНИ СЕКТОР

Секундарни сектор обухвата рударство, прерађивачку индустрију, снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизацију, снабдевање водом и управљање отпадним водама и грађевинарство. Највећи удео у БДП, у оквиру ових делатности у 2013. има прерађивачка индустрија (60,3%), у којој је у 2014. био ангажован и највећи део запослених лица (65,5%) (таб. 3.41).

Табела 3.41. Бруто домаћи производ (2013) и запосленост (2014) у секундарном сектору

Делатности	БДП (текуће цене, мил. €)	Удео у укупном БДП (%)	Запослени (2014)	Удео у укупној запослености (%)
Србија, укупна производња	34262,9	100,0	1323831	100,0
Секундарни сектор	9131,2	26,7	426670	32,2
Рударство	520,0	1,5	21812	1,6
Прерађивачка индустрија	5509,5	16,1	279289	21,1
Електроенергија, гас и пара	1226,9	3,6	27476	2,1
Снабдевање водом и управљање отпадним водама	411,1	1,2	34603	2,6
Грађевинарство	1463,7	4,3	63490	4,8

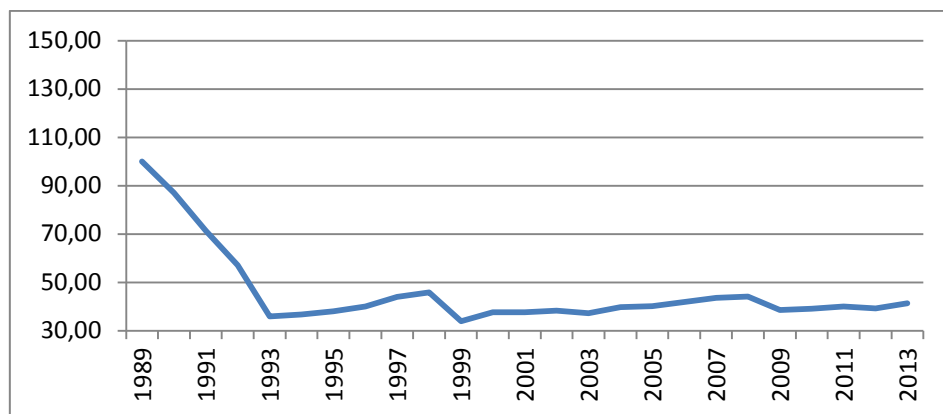
Извор: Статистички годишњак Републике Србије 2015.

Секундарни сектор у великој мери одређује развој осталих сектора и у литератури се означава као „кичмени стуб” економије. После Другог светског рата он је имао кључну улогу у развоју српске привреде, Србија је од аграрне и слабије развијене прерасла у индустријски средње-развијену земљу. Инвестиције у секундарни сектор давале су добре резултате, све до 1980-их. На крају 20. века, због бројних проблема (распад СФРЈ, међународна изолација, НАТО

бомбардовање), дошло је до слома примењеног модела индустријске политике, од којег се Србија још увек није опоравила. Од 2000-их, нови транзициони концепт, заснован на либерализацији, дерегулацији и приватизацији, практично је зауставио развој индустрије, смањено је њено учешће у БДП-у. Највећи је сектор непривредних делатности / квартални, са 34,6% БДП-а. Следе секундарни (26,7%), сектор услуга / терцијарни (15,0%) и примарни (7,9%). Број запослених у секундарном сектору такође се смањује, у њему је 2014. радило 32,2% запослених у земљи (таб. 3.41).

Уместо производње у секундарном сектору, развијане су трговина и услуге. Светска економска криза 2008. још више је дестимулисала овај сектор. Иако је криза настала у терцијарном сектору САД, веома брзо се пренела и на реалне секторе готово свих привреда, укључујући и Србију. Кретање индустријске производње илуструје сл. 3.28.

Светска економска криза и акценат на дерегулацији, либерализацији и постизању макроекономске стабилности, утицали су на лоше резултате многих грана. Неолибералне политике, после лоше приватизације и уз неадекватно реструктурирање многих предузећа, продубиле су проблем перформанси овог сектора. Пад индекса производње за више од 20% у периоду 2008–2010 имале су производња: хемикалија и хемијских производа, основних фармацеутских производа и препарата, производа од неметалних минерала, основних метала (у 2009), електричне опреме, моторних возила и приколица, саобраћајних средстава, и грађевинарство (РЗС 2013b).

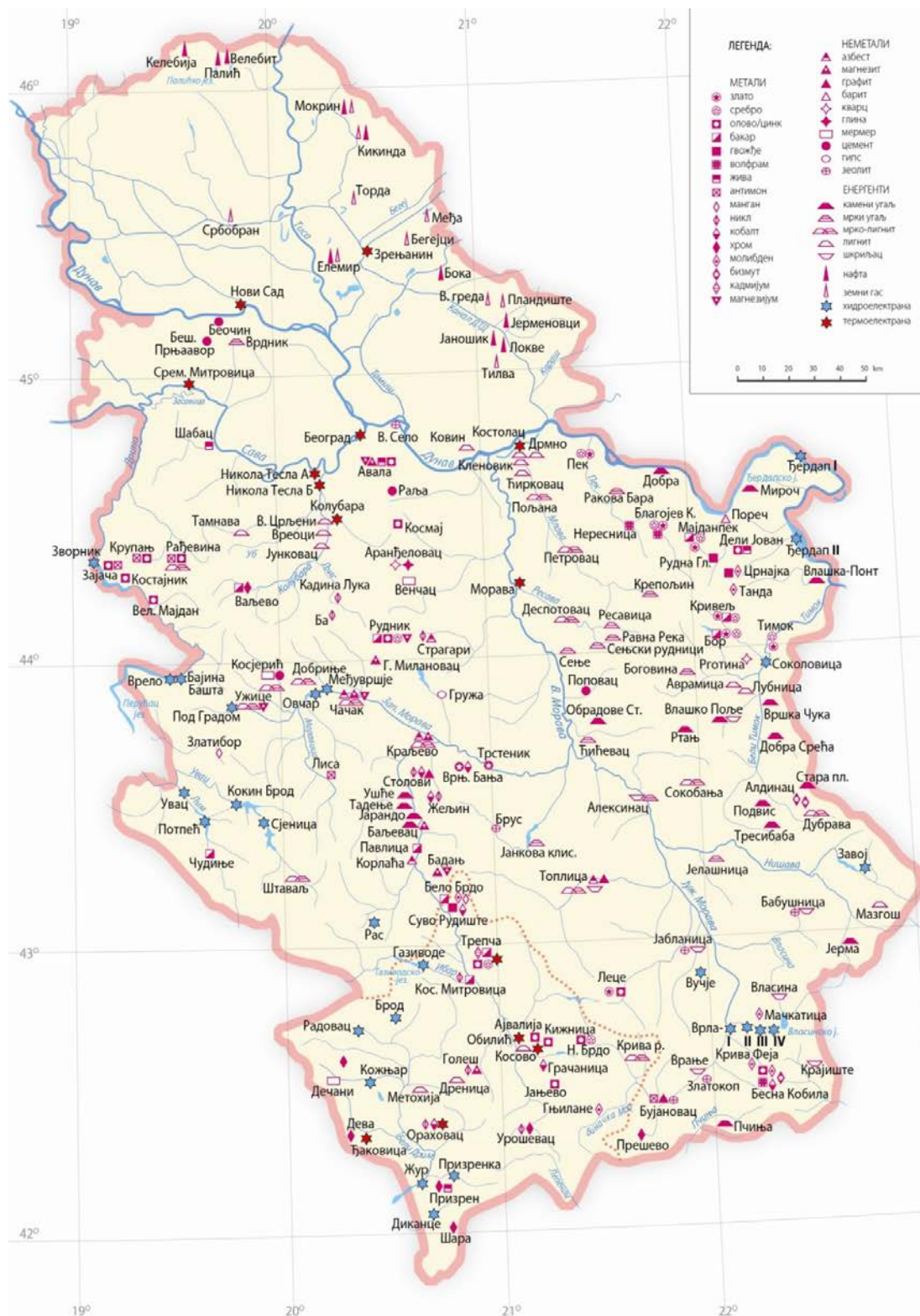

Слика 3.28. Обим индустријске производње Србије (1989=100)
Извор: Обрачун аутора заснован на подацима Републичког завода за статистику

Стопа раста индустрије у последњим годинама је ниска, па и негативна. Фокус се ставља на концепт „Нове индустријске политике”, засноване на дефинисању приоритетних делатности и подршци њиховог развоја разним облицима директних и индиректних субвенција факторима рада и капитала, финансијским субвенцијама, као и директном контролом државе, њених тела и институција над производњом и трговином добрима и услугама, како би се утицало на позитивна кретања овог сектора у укупној економији (Стратегија 2011).

Рударство

Рударском сектору припада око 1,5% БДП-а, у рударству је запослено око 22.000 људи, односно 5,7% запослених у секундарном сектору или 1,6% укупно запослених (РЗС 2015). У структури резерви минералних сировина значајније место имају чврсте енергетске минералне сировине, пре свега угаљ – лигнит. Од металних минералних сировина значајнији потенцијал имају бакар, олово, цинк, антимон и никл. У контексту резерви треба додати и неметале, посебно ако се узме у обзир њихов све већи значај и примена у индустрији, грађевинарству, пољопривреди итд. (Стратегија управљања минерално-сировинским комплексом - I фаза, 2010; у даљем тексту Стратегија 2010).

Слика 3.29. Рудна лежишта Србије

Рудна лежишта показују закономерности у просторном распореду. Лежишта течних и гасних енергетских сировина везана су за Панонску низију, чврсти енергетици се јављају у Перипанонском ободу и великим котлинама (лигнит), као и у мањим и изолованијим котлинама на већим апсолутним висинама (мрки и камени угаљ), руде метала у две велике целине: Источној и Јужној Србији с Косовом и Метохијом, где је рударство чинило привредну грану још од средњег века, и у појасу Западна Србија – Шумадија, од планина с десне стране Дрине до Рудника и најсеверније Авале, док су руде неметала широко распрострањене по читавој

територији, а њихова експлоатација зависи од низа географских и економских фактора. На слици 3.29. дате су тачке њихове садашње експлоатације.

Експлоатација угља. Укупне геолошке резерве угља (камени, мрки, мрколигнитски, лигнити) износе око 20,7 млрд. тона. Највећи економски значај имају лежишта лигнита (меки мрки угљеви), најважнијег енергента који се користи у термоелектранама (Стратегија управљања минералним ресурсима Републике Србије до 2030. - предлог, 2012; даље Стратегија 2012).

Геолошке резерве лигнита чине скоро 93% укупних геолошких резерви угља, а остале врсте (камени, мрки и мрколигнитски угљеви) обухватају свега 7% геолошких резерви (Dapičić et al. 2009; Стратегија, 2010). Лигнит се експлоатише у Колубарском, Костолачком и Косовском басену, има га и у Метохијском и Драгачевском басену и лежиштима Ковин, Мазгош и Гроцка (таб. 3.42). Најзначајније резерве лигнита, које експлоатише Електропривреда Србије, налазе се у Колубарском и Костолачком басену (Стратегија 2012).

Други по важности је мрко-лигнитски угаљ (чврсти мрки угљеви) заступљен је у већем броју угљоносних басена и лежишта, а најважнији су Ковински, Сокобањски, Драгачевски и Западноморавски басен и лежишта Пољана, Мелиница и Лубница (Ercegovac et al. 2006; Стратегија 2012). У табели 3.42. дат је општи приказ угљоносних басена – лежишта.

Укупна годишња производња угља 2001. износила је 31 милион тона, у 2008. порасла је на 39, а у 2011. на око 41 милион тона. На том нивоу остала је и у 2013, међутим, већ у наредној 2014. бележи пад на око 30 милиона тона (РЗС, 2002-2015). У структури, лигнити Колубарског, Костолачког и Ковинског басена константно су доминантни (98,8%), док је удео каменог и мрког угља симболичан и износи 0,35%, односно 0,85%.

Нафта и природни гас. Лежишта нафте и гаса највећим делом се налазе у Банатској депресији. До данас је откривено укупно 99 нафтних и гасних поља са 271 нафтним и гасним лежиштем, од којих је 27% нафтних, 13% нафтогасних и 60% гасних. Већа налазишта Панонског басена, а средња у европским размерама, јесу налазишта нафте Велебит, Кикинда, Елемир, Кикиндаварош и налазишта гаса Мокрин и Итебеј (Стратегија 2010).

Производња нафте и гаса обавља се на 52 нафтна и гасна поља са 139 лежишта из око 800 бушотина. Значајна нафтна поља су и Кикинда-поље, Русанда, Кикинда-горње, Келебија, Турија и Јерменовци, као и гасна поља Међа, Мартонош, Велебит, Меленци дубоко, Торда плитко, Тилва, Банатски двор и Српска Црња. Услед исцрпљивања постојећих резерви и смањеног обима истраживања, производња нафте и гаса до 2008. имала је тенденцију пада, када почиње да расте (слика 3.30). Променом власничке структуре 2009, када је ГазпромНефт постао власник 51% акција НИС, долази до повећања производње у наредним годинама (Brkić 2009).

Потенцијални енергоресурс, који се не експлоатише, али је доста распрострањен, јесу уљани шкриљци. Утврђени су у басенима: Алексиначки, Врањски, Сененонски тектонски ров, Ваљевско-Мионички, Западно-моравски, Крушевачки, Бабушнички, Косанички, Нишки и Левачки (Стратегија 2012).

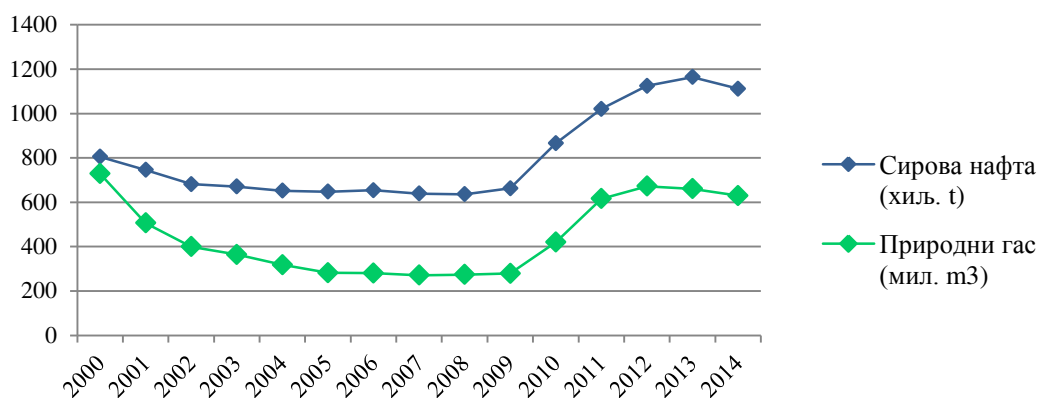
Табела 3.42. Општи приказ басена – лежишта угља

Врста басена	Врста угља			
	Камени	Мрки	Мрко-лигнитски	Лигнити
Басени-лежишта у експлоатацији, са потенцијалом за новим пољима	Ибарски рудници	Рембас	Соко	Косовски басен
	Вршка Чука	Јасеновац	Лубница	Колубарски басен
	Боговина		Штаваљ	Костолачки басен
Басени-лежишта са припремљеним лежиштима за експлоатацију		Нова Манасија	Пољана	Лежиште Ковин
			Мелница	Метохијски басен
		Алексинац	Западноморавск и басен Коса	Драгачевски басен
Раније истраживани и експлоатисани басени-лежишта	Јерма	Бигренишки	Расна	Мазгош
	Рановац	Звишки басен	Бела црква	
	Ртањ	Јанкова клисура	Стамница	Гроцка
	Кладурово	Бајовац		

Извор: Стратегија 2010.

Руде метала. Најзначајнији металични минерални ресурси налазе се на простору Српско-македонске, Карпатобалканске и Динаридске металогенетске провинције. Значајна лежишта имају бакар, олово, цинк, антимон и никл (Monthel et al, 2002; Стратегија, 2010).

Лежишта бакра су концентрисана углавном у делу Карпато-Балканида у источној Србији (борска металогенетска зона). Значајнија експлоатација везана је за лежишта Бор, Мајданпек, Велики Кривељ и Церово (Monthel et al. 2002; Стратегија 2010). Олово и цинк су у највећој мери заступљени у копаоничкој металогенетској зони тј. комплексу Трепче на Косову и Метохији (лежишта Стари трг, Бело брдо, Ново брдо, Ајвалија). Ван ове зоне су лежиште Рудник (Горњи Милановац), Велики Мајдан (Љубовија) и Леце (Медвеђа). Лежишта антимона карактеристична су за Подриње и локалитете Зајача, Рујевац и Столице. Лежишта никла су Руђинци и Велућа, у долини Западне Мораве, док је економски најзначајније лежиште Мокра Гора. Руда магнезијума (магнезит) експлоатише се на лежиштима у околини Чачка, Краљева, Горњег Милановца, Чајетине и Лучана. Племенити метали (сребро, злато, платина) у природи се појављују у мањем обиму. Сребро се најчешће појављује у лежиштима олова и цинка, а ређе самостално. Злато се најчешће појављује самородно, у елементарном облику и то у старим масивима и плочама. Потенцијална лежишта злата су Благојев Камен, Железник, Бродица, Мајданпек, Бор – Тимочки и Лецки комплекс и др. (Стратегија 2010).

Слика 3.30. Производња нафте и природног гаса од 2000. до 2014.
Извор: ПКС, 2012а; Статистички годишњаци 2012-2015, РЗС.

У последњих 20 година производња металичних минералних сировина из активних лежишта значајно је опала. Ово је условљено утицајима међународних санкција и недовољног улагања у истраживање и развој производње и прераде руде (Стратегија 2010). Ипак, у периоду 2007-2011. производње концентрата бакра, олова и цинка расле су по стопама од 61,5% (концентрат бакра) до 68,2% (концентрат цинка) (ПКС 2012а).

Потенцијално значајни минерални ресурси, који се за сада не експлоатишу, представљени су резервама руда литијума и бората (Јадарски басен), никла и кобалта (Липовац и Мокра Гора), молибдена (порфирска лежишта бакра и Мачкатица), антимона (Рујевац), калаја (Цер и Букуља), мангана (Лазница, Ново Брдо, Драча), урана (Циганкуља, Паун Стена, Мездреја), волфрама (Осаница, Благојев Камен, Танда), гвожђа (Липовац и Мокра Гора) (Monthel et al. 2002; Стратегија 2010).

Неметали. Неметали су заступљени у великим количинама и широко су географски распрострањени. Највећи део ресурса користи се као сировина у грађевинарству, затим у индустрији и пољопривреди.

Отворена лежишта каолина и каолинитских (ватростално-керамичких) глина су Јовановића Брдо и Слатина. Лапорац и кречњак експлоатишу се у непосредној околини три цементаре (Беочин, Поповац и Косјерић). Кречњак се експлоатише и у рудницима Јелен До, Кијево, Јазовик, Венчац, Рујевац, Сурдук, Подбукови и Голубац, лапорац и у Трешњи. Камен обухвата све сировине за производњу агрегата (песак, шљунак, технички и архитектонски камен). Шљунак се експлоатише у сливу Млаве, региону Шапца, колубарском басену итд. Каменоломи дацита постоје у Струганику и у региону Дивчибара. Највећи број лежишта обухвата кречњаке и доломите (77), магматске стене (30) и метаморфне стене (34), углавном

мермере. Фелдспат, лискун и кварц добијају се из лежишта пегматита Видовачки крш код Прокупља. Неметали у експлоатацији су и кварцне сировине, барит, гипс и анхидрит, зеолити, фелдспати, дијабази. Кварцни пескови се експлоатишу у Колубарском басену, региону Ваљева, Рготини и др. У повременој, или очекиваној експлоатацији су бентонит и бентонитске глине, магнезит, фосфати, воластонит, борати и флуорит, вермикулит, гранит, пиропилит и лискун. Међу истраженим неметалима перспективни су и дунити (оливин), стене за керамику и стакло („бели гранити”), као и борати у Јарандолском басену и борати и литијум у Јадарском басену, који се још увек третирају као нова, али значајна сировина (Стратегија, 2010; Стратегија 2012).

Проблеми и перспективе рударства. Рударски сектор у Србији нема привредни и економски значај који би требало да има, с обзиром на релативно богатство минералним ресурсима. Нешто повољније стање је у производњи енергетата (угља, нафте и гаса), а последњих неколико година и у производњи бакра. Компаративна предност рударског сектора за инвестирање није само у јефтиној радној снази, мањим порезима или стимулацијама инвеститора, већ и у економски исплативим лежиштима (Стратегија 2010).

Удео домаће производње нафте је 20% у задовољавању енергетских потреба, што је веома висока увозна зависност. Од 2009. неповољна ситуација у нафтном сектору постепено се мења. Садашњу ситуацију на нафтном тржишту карактерише завршена приватизација нафтног сектора и континуирано инвестирање у техничко-технолошку реконструкцију прерађивачких капацитета, у циљу достизања ЕУ квалитета моторних горива, као и либерализација тржишта. Реализацијом програма гасификације и изградњом новог гасовода, подземних складишта гаса, когенерационих постројења и станица компримованог гаса у градовима и дуж магистралних гасовода, тежи се порасту удела природног гаса у будућој структури потрошње енергената (Стратегија 2012).

Прерађивачка индустрија

Прерађивачка индустрија је у 2009. са 15,9% учествовала у БДП-у, у укупној БДВ са 19%, и с око 95% у спољнотрговинској размени. Највећи удео физичком обиму прерађивачке индустрије имају прехранбени, хемијски и металски комплекс, који чине око 60% прерађивачке индустрије. Традиционалне индустријске области, текстилна индустрија и индустрија коже и обуће, у периоду 2001–2009. смањују удео (Стратегија 2011).

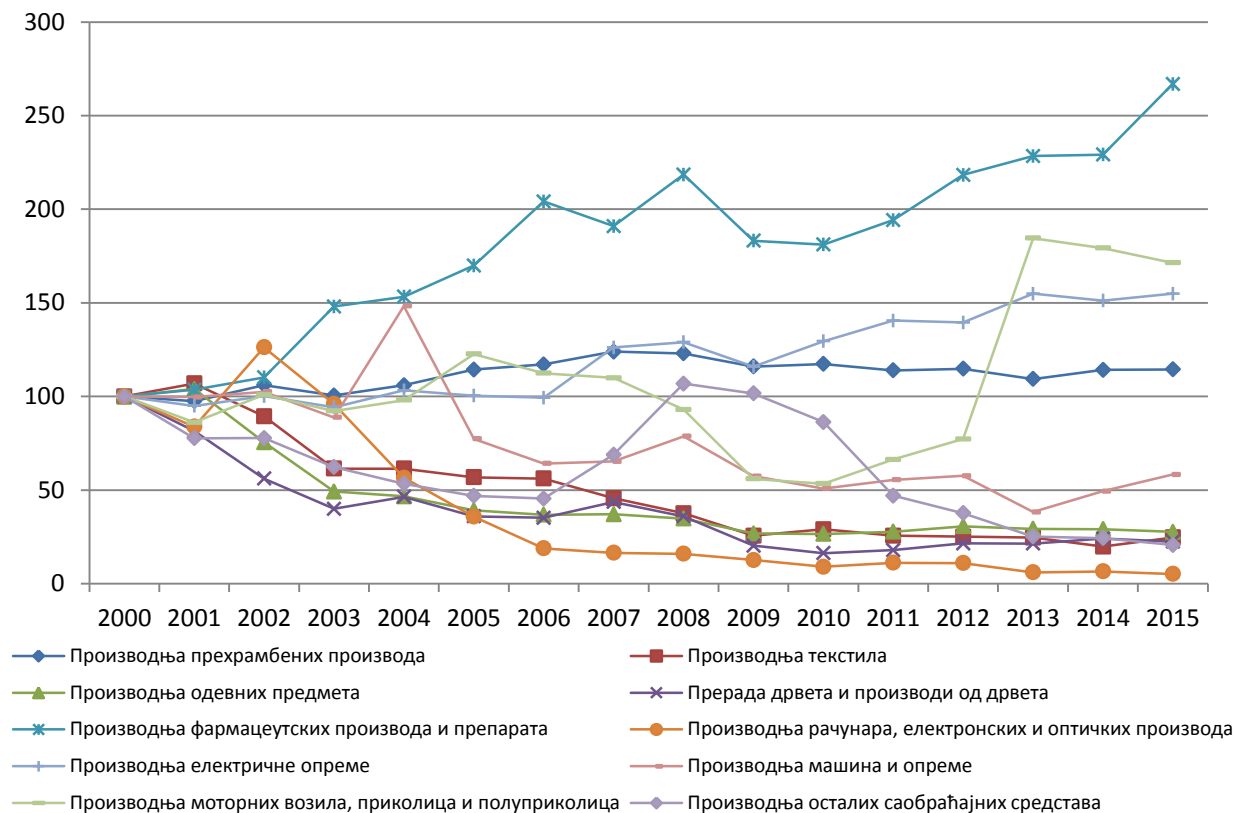
Базни индекс индустријске производње одабраних делатности прерађивачке индустрије 2005–2014. дат је на слици 3.30. Прерада дрвета, производа од дрвета и производња моторних возила имале су највеће осцилације. Производња моторних возила почела је да расте 2010, а раст се интензивира од 2012. Производња рачунара, електронских и оптичких производа, производња текстила значајно су смањиле производњу. Најинтензивнији пад индекса од 2010. одлика је производње осталих саобраћајних средстава. Производњу осталих делатности прерађивачке индустрије карактеришу мање осцилације.

Број запослених у периоду 2009–2013. у прерађивачкој индустрији смањено се за 13%, док је дистрибуција смањења запослености по гранама приближно равномерна (РЗС, 2013с, 2014). Процентуално највећи пад запослености од 48,5% имала је производња осталих саобраћајних средстава. Запосленост у производњи кокса и деривата нафте опала је за 41,3%. Следе производња рачунара, електронских и оптичких производа (пад за 28,2%), основних метала (27,1%), неметала (26,8%), електричне опреме (16,0%), машина и опреме (15,1%). Раст запослености присутан је само у производњи моторних возила, приколица и полуприколица, од 19,9%, што је повезано са почетком рада фабрике Фиат аутомобили Србија у Крагујевцу.

Прехрамбени производи, пића и дувански производи. Комплекс прехрамбене индустрије с диверзификованом структуром (производња хране, пића и дуванских производа) традиционално је важна грана националне економије и спада у најразвијеније привредне гране у Србији. Агроиндустријски сектор (пољопривреда и прехрамбена индустрија) у структури БДП-а учествује с око 13%, док прехрамбена индустрија, производња пића и дуванских производа учествују са око 4,5% (РЗС 2012а).

Сходно локационим условима (близина сировинске базе и близина тржишта – већих градова) центри прехрамбене индустрије су скоро сви већи војвођански градови (Суботица, Зрењанин, Црвенка, Врбас, Сомбор, Сремска Митровица, Нови Сад и др.), затим Пожаревац,

Смедерево, Ваљево, Горњи Милановац, Чачак, Пожега, Крушевац, Александровац, Ћуприја, Лесковац итд. Велики део прехрамбене индустрије налазио се у саставу агроиндустријских комбината, који се данас налазе у процесу реструктурирања.

Слика 3.31. Базни индекс индустријске производње одабраних делатности (2000=100)

Извор: Прерачунао на основу РЗС, База података, 2015

С обзиром на сировинску базу, млинови, скробаре, производња двопека, кекса, трајних пецива и колача концентрисани су у Војводини (Посавина, Поморавље, и Подунавље). Индустрија шећера размештена је у регионима гајења шећерне репе (Војводина, Поморавље и Метохија) и на обалама већих река. Уз производњу шећера развила се и индустрија кондиторских производа. Производња уља такође је везана за Војводину и Поморавље, као и капацитети за прераду и конзервисање поврћа, те производњу воћних сирупа и сокова. Најзначајнија предузећа која се баве прерадом и конзервисањем меса такође су у Војводини, а слично је и с индустријом млека и млечних производа. Капацитети за прераду грожђа налазе се у виноградарским рејонима (Александровац, Крушевац, Земун, Књажевац, Неготин, Власотинце, Вршац...). Индустрија пива има дугу традицију у Војводини, али и у Београду, Нишу, Пећи, Јагодини итд. Капацитети за ферментисање дувана налазе се у рејонима гајења дувана (Бајина Башта, Крушевац, Пирот, Прокупље, Лесковац итд.), а фабрике цигарета и других дуванских производа у Јужном Поморављу и Војводини.

Текстил, одећа, кожа и предмети од коже. Иако се налазе у групи делатности ниске технолошке интензивности, индустрије текстила, одевних предмета, коже и обуће представљају значајне производне гране с традицијом пласмана и на иностраним тржиштима. Оне су зависне од увоза сировина (vlakна памука, сисала, лана, вуне, вештачка vlakна, кожа, хемикалија за обраду коже и сл.), а извозно су оријентисане. У ширем смислу, текстилна индустрија обухвата производњу предива, тканина, одеће од било ког материјала (рубља, трикотаже, конфекције, позамантерије и сл.), обуће и других готових (кућних и техничких) текстилних производа.

На садашњи развој и размештај ових грана, значајан утицај су имали и споразуми и законски акти закључени у последњих неколико година. Економска криза и догађаји у Северној Африци утицали су на преусмеравање европске производње из Азије и Северне Африке на

балканске земље. Постојање јефтине радне снаге, такође је утицало на привлачење страних инвестиција. Покривеност увоза извозом у 2011. износила је 74%.

Индекс производње за период 2000–2015, у односу на базу 2000, показује да се производња текстила смањује, док производња одевних предмета од 2010. задржава приближно исте вредности (сл. 3.31). У периоду 2009–2013. постоје мање осцилације производње памучних предива и тканина, рубља за домаћинство и тепиха и прекривача за под, док су у порасту производња радне одеће (са 8,7 на 11,3 хиљада комада), остале одеће (капути, одела, јакне, панталоне, сукње и сл., са 1,7 на 2,0 хиљада комада), рубља (са 12,4 на 17,9 хиљада комада), чарапа (са 191 на 214 хиљада пари) и обуће од природне или вештачке коже (Статистички годишњаци Србије 2010–2014).

Најважнија предузећа у производњи текстила и одевних предмета налазе се у Београду, Нишу, Пироту, Врању, Ариљу, Чачку, Пожаревцу, Суботици, Панчеву, Ади, Лесковцу, Зрењанину, Брусу. Остали центри текстилне индустрије су Горњи Милановац, Нови Сад, Лозница, Бачка Топола, Нови Пазар, Бујановац, Јагодина (ПКС 2012б). Итисони и теписи производе се у Бачкој Паланци, Зрењанину, Старој Пазови. Фабрике коже и обуће постоје у Књажевцу, Зрењанину, Руми, Владимирцима.

Прерада дрвета, производи од дрвета, производња папира и намештаја. Дрвна индустрија обухвата резање и обраду дрвета и производњу производа од дрвета. С њом је повезана и производња влакана целулозе, производња папира и конвертованих папирних производа. Производња намештаја обухвата стандардизоване поступке обраде материјала и склапања компоненти од свих материјала осим камена, бетона и керамике. Индекс индустријске производње показује драстичан пад прераде дрвета и производње намештаја након 2008, док је производња целулозе и папира расла од 2007. надаље (РЗС 2012).

Производња дрвне индустрије, посебно примарна прерада дрвета, условљена је сировинском базом. С обзиром да у преради дрвета доминирају мала и средња предузећа, која претежно раде за познатог купца у систему појединачне или малосеријске производње (Вукићевић 2008) и да 91,7% приватних компанија за производњу намештаја чине мале компаније и 7,1% средње компаније, разумљива је и њихова највећа концентрација у већим насељима, због близине потенцијалним клијентима. Велике компаније (1,3%) у значајној мери су извозно оријентисане.

Прерада дрвета и производа од дрвета лоцирана је у Београду, Врању, Куршумлији, Краљеву, Деспотовцу, Новом Саду, Нишу, Ваљеву, Чачку, Липљану, Лебану, Лазаревцу, Бајиној Башти, Инђији, Бајмоку, Лесковцу, Ивањици, Великом Градишту, Жагубици, Параћину, Лозници и другим градовима. Производња папира лоцирана је у Чачку, Новом Саду, Београду, Крушевцу, Крагујевцу, Панчеву, Лесковцу, Нишу, Сремској Митровици. Производња намештаја, посебно у малим и средњим предузећима, ближа је тржишту и присутна је у многим градовима Србије: Београду, Књажевцу, Тутину, Параћину итд.

Штампање и умножавање аудио и видео записа. Делатност обухвата штампање производа као што су часописи, књиге, периодичне публикације, пословни обрасци, честитке и други материјал, као и с тим повезане помоћне активности. Штампање се врши преносом садржаја с матрице или екрана на медијум (папир, пластика, метал, текстилни производи или дрво), а крајњи производи су повезана и укоричена књига, графичка матрица, компјутерска датотека и сл. Број запослених у периоду 2009–2011. није се драстично мењао, мада је производња континуирано расла 2005–2011. Предузећа која се баве овом граном постоје у Новом Саду, Шапцу, Крагујевцу, Ужицу, Аранђеловцу, Лапову, Старој Пазови, Нишу итд (ПКС, 2012б).

Кокс и деривати нафте, хемикалије и хемијски производи. Индустрија кокса и деривата нафте обухвата производњу кокса, горива, производа од угља, производа за петрохемијску индустрију итд. Хемијска индустрија производи основне хемикалије, вештачка ђубрива, пестициде, боје, лакове, детерџенте, сапуне, експлозив и др. Индустрије кокса, деривата нафте, хемикалија и хемијских производа су високо зависне од увозних сировина, пре свега нафте и гаса. Иако је значајна експлоатација домаће нафте (око милион тона годишње), 70% потреба за нафтом подмирује се увозом и то углавном из Русије. На развој ових грана велики утицај има Нафтна индустрија Србије, чији је већински власник од 2008. руски гигант Газпром Нефт.

Ово су пропульзивне гране, које технолошки, економски и просторно обједињују производне процесе и укључују међусобно повезана велика предузећа (рафинеријска,

петрохемијска, хемијска). Потребе за коксом подмирују се увозом. У Рударском басену Колубара производи се сушени лигнит. У рафинеријама НИС-а у Панчеву и Новом Саду, производе се различити деривати нафте и деривати природног гаса: аутомобилско и авио гориво, течни нафтни гас (ТНГ), уља и мазива, уља за ложење, битумени, петрохемијски и други производи. Значајни су капацитети производње сумпорне киселине, вештачких ђубрива, пластичних маса и детерџената и сапуна. РТБ Бор производи сумпорну киселину. Азотара Панчево је једини произвођач амонијака, карбамида (УРЕЕ) и амонијум нитрата и значајна фабрика минералног ђубрива и азотних једињења у региону. Значајна је и производња вештачких ђубрива у Прахову. Главни погони за производњу пластичних маса су у Петрохемији у Панчеву. Производња детерџената, сапуна и кућне хемије постоји у Крушевцу, Зрењанину.

Србија има потенцијале за производњу биогорива: биодизела и биоетанола. Биодизел се прави од масти и искоришћеног јестивог уља, а биоетанол од шећера из кукуруза, шећерне репе, трске, пиљевине и биљног отпада. Производња биоетанола из шећерне репе је значајни потенцијал с обзиром на принос угљених хидрата по ху (van der Poel et al., 1998) и просторну и технолошку комплементарност производње шећера и етанола (Grahovac et al. 2012).

Основни фармацеутски производи и препарати. Фармацеутска индустрија обухвата производњу основних фармацеутских производа и препарата, медицинских хемикалија и биљних производа. Главнину производње чине генерички лекови, производи за које је истекла основна патентна заштита. Ти лекови су еквивалентни оригиналним, од којих се терапијски не разликују, јер обезбеђују исти квалитет, ефикасност и сигурност (Jovanović et al. 2010). Следе патентирани производи и тзв. ОТС (Over the Counter) лекови за чије издавање није потребан рецепт. Палету производа индустрије фармацеутских производа и препарата чине и биљни лекови, витамини, производи за оралну хигијену, серуми и др.

Домаћа фармацеутска индустрија се суочава са великом конкуренцијом из иностранства. Већи број мултинационалних компанија данас су присутне на српском тржишту или путем увозних или лиценцираних производа, или кроз тржишне пословне споразуме са домаћим фирмама. Своја представништва у Србији има око 70 страних фармацеутских компанија. Главни производни капацитети фармацеутске индустрије Србије су у Вршцу и Шапцу (Хемофарм), Београду (Галеника) и Лесковцу (Здравље).

Производи од гуме и пластике. Производња производа од гуме обухвата производњу пнеуматских гума, пуних гума, спољашњих, унутрашњих гума, осталих производа од природног или синтетичког каучука, невулканизиране, вулканизиране или тврде гуме. Производња производа од пластике обухвата прераду нових или рециклираних пластичних материјала (полиолефини, полиестри, поливинилхлорид итд.) у међуфазне или крајње производе. Пластичне масе и синтетичке смоле су релативно мале тежине и добрих изолационих, декоративних и конструкционих својстава, те све више замењују скупље метале (Грчић, 1994). Индекс индустријске производње показује да је производња производа од гуме и пластике у 2007. и 2008. порасла у односу на базну вредност из 2005, али је након тога опала на вредност индекса 83-85. (РЗС, 2012а, 2013с).

Индустрија пластичних маса углавном се лоцира у регионима с доступним примарним сировинама (нафта и природни гас), јер угљоводоници служе као сировина и као гориво. Обрада пластичних маса све мање је материјално и енергетски интензивна, те је организована дисперзно и оријентисана територијално ка тржишту и радној снази. Производња гуме заступљена је у Футогу, Београду, Инђији, Сенти, Бечеју, Старој Пазови, Сремским Карловцима, Зрењанину, Баточини, Руми, Новим Бановцима, Врњачкој Бањи, Чачку, Пироту, Нишу, Богатићу, Рашкој. Веће фабрике гумених производа постоје у Пироту (Тигар), Нишу (Вулкан), Београду (Рекорд), Крушевцу (Трајал) и Руми (Митас). Значајна производња пластичних маса у примарним облицима постоји у Панчеву (ХИП-Пертохемија), синтетичког каучука у Елемиру, а у Црепаји код Панчева (погон за производњу полиетиленских компаунда). Мала и средња предузећа за производњу пластике постоје у Београду, Старој Пазови, Новој Пазови, Осечини, Врњачкој Бањи, Крушевцу, Златибору, Суботици, Земуну, Сремској Митровици, Бору, Инђији, Нишу, Горњем Милановцу, Прибоју, Новој Вароши, Аранђеловцу, Руми, Чачку.

Производи од неметалних минерала. Индустрија неметалних минерала обухвата производњу стакла и производа од стакла, ватросталних производа, керамичких и порцеланских производа, цемента, креча и гипса, бетона, грађевинских материјала од глине, сечење, обликовање и обраду камена, производњу брусних производа и др. Производи ове индустрије највише се користе у грађевинарству, од којег највише ова индустрија и зависи, а број запослених је у паду. После доношења Закона о приватизацији 2001, цементаре су међу првима продате страним компанијама. Међутим, неке друге фабрике попут оних везаних за стакло и керамику су много теже налазиле купце.

Важни фактори за локацију и развој производње производа од неметалних минерала везани су за налазишта сировина, транспортну доступност, али и тржишне факторе. Ова индустрија је распрострањена по целој Србији. Цемент се производи у Беочину, Поповцу и Косјерићу. Цреп се највише производи у Кикинди и Кањижи. Бројне циглане се налазе у околини градова, нарочито великих, у којима је највећа потражња. Равно стакло се производи у Панчеву, шупље стакло у Параћину, керамика у Шапцу, Новом Бечеју, Младеновцу и др.

Основни метали и метални производи осим машина и уређаја. Производња основних метала даје сировинску базу за металопредавачку, машинску, електротехничку индустрију и грађевинарство. На производњу основних метала наслања се производња металних производа. Индустрија гвожђа и челика обухвата активности директне редукције гвоздене руде, производњу сировог гвожђа у примарним облицима, прераду сировог гвожђа у челик, производњу феролегура и челичних производа. Индустрија обојених метала обухвата производњу и прераду тешких руда обојених метала (бакар, олово, цинк, антимон), лаких руда обојених метала (алуминијум и магнезијум) и племенитих метала (злато, сребро, платина).

На територијални распоред капацитета црне металургије од значаја су сировински, транспортни, трговинско-економски, друштвено-политички фактори. Железара у Смедереву је једина фабрика за прераду руде гвожђа и производњу челика у Србији. На размештај центара обојене металургије, у којима се врши примарна прерада, утицала је близина великих рудника. Главни погони за топљење и рафинацију бакра налазе се у РТБ Бору, где се, осим производње електролитичког бакра, одвија и производња племенитих метала (злата, сребра, платине и паладијума). Сагласно (Џонић и др., 2012) трошкови третмана полиметаличних руда у Бору, могу се плаћати искључиво од вредности наплаћеног злата, тако да је производња сребра, цинка, бакра и олова чист суфицит са високом профитабилношћу, уз вођење рачуна о животној средини. Топионица олова и цинка у Звечану, код Косовске Митровице, лоцирана је у близини рудника Стари Трг. У близини рудника антимона је топионица у Зајачи, чија је основна делатност производња сировог олова и олово-антимонских легура. Као последица друштвено-политичких одлука из доба СФРЈ у Севојну код Ужица смештене су ваљаоница бакра (1952) и ваљаоница алуминијума (1975), сада Импол Севал.

Металопредавачка индустрија се бави прерадом метала ваљањем, вучењем, ливењем и ковањем. Погони за производњу металних производа су Железара Смедерево (Шабац), ваљаоница бакра Севојно, фабрика бакарних цеви (Мајданпек), фабрика бакарне жице у склопу топионице РТБ Бор, ваљаоница алуминијума Импол Севал (Севојно). Године 2011. производња је износила 59.072 тоне, од чега је 95% намењено страном тржишту (западна Европа и Русија).

Србија има дугу традицију ливарства, а у групацију ливница Привредне коморе Србије укључено је 40 ливница. Највећа ливница у Србији је Ливница Кикинда, у којој се одвијају ливење гвожђа, ливење челика и машинска обрада, а примарни производи су делови за аутоиндустрију, специјални алати и алатне машине.

Електрична опрема, рачунари, електронски и оптички производи. Индустрије електричне опреме, рачунара, електронских и оптичких производа обухватају производњу електромотора, генератора, трансформатора и опреме за дистрибуцију електричне енергије, батерија и акумулатора, кабловске опреме, опреме за осветљење, електричних апарата за домаћинство, електронских елемената и плоча, рачунара и периферне опреме, електромедицинске опреме, оптичких инструмената и фотографске опреме и др. Индекс производње електричне опреме од 2008. бележи значајан раст у односу на 2005, док је у производњи рачунара, електронских и оптичких производа присутан пад.

Ове индустрије развијане су после Другог светског рата у већим градовима. Захваљујући ЕИ Ниш, која је посебно добро пословала у периоду 1965-1980, Србија је била

значајно име у електроници у југоисточној Европи. ЕИ Ниш је имала погоне у Нишу, Београду, Алексинцу, Житорађи, Сврљигу, Ђевђелији, Србу, са преко 28.000 радника и бруто производом око 700 мил. долара, производећи радио апарате, радио станице, штампана кола, рачунаре, апарате за домаћинство, телевизоре, телефонске централе, уређаје за саобраћајну сигнализацију, производе индустријске електронике, рендген апарате итд. Пад ЕИ Ниш започео је 1991. и од тада компанија се није опоравила. Већина фирми која послује у кругу некадашње ЕИ Ниш у више етапа транзиције у Србији од 1990-их година, углавном су приватизоване.

На садашњи развој ових грана утицај има развој енергетике у Србији, стручна, образовна и јефтина радна снага (у поређењу с другим земљама југоисточне Европе и шире) и саобраћајна инфраструктура. Центри производње електричне опреме су Београд, Суботица, Ваљево, Зајечар и Нови Сад. У Београду, у оквиру Минела, деловало је више предузећа, производећи електропрему и постројења, трансформаторе, електроприбор, светилке и др. од којих су нека приватизована, а друга у поступку стечаја. Новосадска фабрика кабела најстарија је фабрика каблова на Балкану. Индустрија каблова у Јагодини, као и Слобода Чачак, некада највећи произвођач апарата за домаћинство у Србији, сада су у реструктурирању. У Суботици раде Фабрика ветрогенератора (Сименс) и фабрика електромотора и генератора Север (део АТБ Аустрија). У Зајечару ради фабрика каблова (TF-Kable). У Ваљеву (Горење) и Старој Пазови (Горење Тики) постоји производња електричних апарата за домаћинство. Милан Благојевић из Смедерева производи електричне штедњаке и грејалице.

Новосадска фабрика кабела основана је 1921, а занатска производња једноставних кабловских производа почела је 1922. са само 14 радника. Пред Други светски рат достигнут је годишњи ниво од 738 тона производње, са 380 запослених. У послератном периоду фабрика је имала важну улогу у обнови и изградњи земље, те је већ 1947. четири пута премашена предратна производња. У наредним деценијама настављен је интензиван развој и отварање нових погона. У периоду експанзије, 1980-их, почињу с радом производни програми електронике, регуције и аутоматике, производња дијамантских матрица, гумених мешавина и PVC гранулата, средњенапонских каблова, каблова за електронику и оптичких каблова. Године 1998. предузеће постаје акционарско друштво. Од 2009. Новкабел АД је у саставу компаније East Point Holding Ltd.

У оквиру портфолија производа и услуга ИТ компаније Comtrade (Београд) је и производња рачунара. Институт Михајло Пупин (Београд) производи телекомуникационе уређаје за енергетски систем, дисплеј системе за контролне центре и др. У Власотинцу (Елрад Србија) производе се електронски уређаји, а у Кушиљеву код Свилајнца (Панасоник) електронски елементи. У Нишу су активне поједине фирме некадашњег гиганта ЕИ. Позитивна страна ове индустрије је да је изнедрила значајан број микро и малих предузећа, у 2012. активних микро предузећа је 874, а малих 112 (СТРС 2014).

Машине и опрема, моторна возила, приколице и полуприколице и остала саобраћајна средства. Машинска индустрија обухвата индустрије широког спектра производа: машина и опреме опште намене (мотора, турбина, пумпи и компресора, хидрауличних погонских уређаја, индустријских пећи, опреме за подизање и преношење, расхладне и вентилационе опреме; машина за индустрију, пољопривреду итд.), моторних возила, приколица и осталих саобраћајних средстава. Златно доба ове индустрије било је од 1960-их до 1980-их, а опадање је кренуло од почетка 1990-их, након чега је у неколико етапа транзиције, уследила приватизација. Док је производња машина и опреме опадала, у случају моторних возила, раст производње као и запослености почео је 2011. ФИАТ је 2008. постао већински власник фабрике моторних возила Застава из Крагујевца, а 2012. фабрика Фијат аутомобили Србија почиње с радом.

Центри машинске индустрије пре 1990-их били су Ниш, Смедеревска Паланка, Београд, Крушевац и др. Машинска индустрија из Ниша, произвођач машина, опреме и осталих саобраћајних средстава (железнице), приватизована је, мада су поједине приватизације чланица холдинга раскинуте. Гоша корпорација из Смедеревске Паланке има традицију дугу 75 година. Њене фирме производе алате, машине, специјалну опрему, друмска возила, шинска возила и др., а неке од њих су у реструктурирању. Индустрија 21. мај (Београд) производи турбомоторе и мењаче. Индустријско-машински комбинат 14. октобар (Крушевац), основан 1923, који производи грађевинске машине, гусеничне стројеве, процесну опрему и др. је у

реструктурирању. Од укупно 816 предузећа у овој делатности (2010), микро и мала предузећа чине 93% и распоређена су на целој територији Србије.

Центар индустрије моторних возила је Крагујевац. Застава из Крагујевца је основана 1940. када је произвела прве камионе. После рата производила је путничка возила с лиценцом ФИАТ-а, а најпопуларнији је био „фића”. Први сопствени модел је Застава 101, а највећи успех имао је Југо 45, који се између осталог извозио и у САД. Од 2008. Застава постаје Фијат аутомобили Србија (ФАС). Ова фабрика свечано је отворена 2012. а у августу исте године произведен је и први контингент новог аутомобила Фијат 500Л. Глобалним спајањем Фијата и Крајслера 2014. група је променила име у Фијат Крајслер Аутомобили, па је и компанија у Крагујевцу променила назив у ФКА Србија. Крагујевачки Фијат је већ у 2012. заузео прво место на листи највећих српских извозника и ту позицију задржава и сада (2016). У Србији је развијена и производња делова за аутомобиле. Највеће капацитете има јужнокорејска корпорација Јура, која је 2010–2012. отворила фабрике у Рачи, Лесковцу и две у Нишу, које производе електричну и електронску опрему за моторна возила за фирме Hyundai и Kia. Отворене су и фабрика за производњу система брисача за аутомобиле (Bosch) у Пећинцима, фабрика Grah automotive за производњу електричних инсталација за моторна возила у Баточини, фабрика IGB Automotive у Инђији за производњу грејача за седишта и сензора за више произвођача аутомобила немачке фирме IG Bauernhin, фабрика Dytech F & F у Нишу за производњу ауто компоненти флуидне технологије за Фијат и друге произвођаче. ФАП (Прибој) производи камионе, аутобусе и приколице, у реструктурирању је. У Београду и Новом Саду се производе аутобуси (фирме Икарбус и Необус која је у стечају). Београдска индустрија мотора и трактора, некада у оквиру компанија ИМР у Раковици (основана 1927) и Индустрија машина и трактора (ИМТ, из 1947), у реструктурирању су.

У индустрији осталих саобраћајних средстава значајни су капацитети за производњу локомотива и шинских возила у Нишу, Смедеревској Паланци и Краљеву. Фабрика шинских возила Гоша, једна од најстаријих за производњу путничких и теретних вагона на Балкану, у саставу је групе ЖОС Трнава из Словачке. МИН Локомотива и фабрика вагона Краљево су у реструктурирању. Шинвоз (Зрењанин) бави се ремонтом и поправком шинских возила.

Деиндустријализација и пројекције реиндустријализације. Индустрија је била основ привредног развоја после Другог светског рата, што је Србију од аграрне и слабо развијене претворило у средње развијену индустријску земљу. Захваљујући високој инвестиционој активности бележене су високе стопе раста индустријске производње (7,5% у периоду 1953–1988). Временом се темпо напретка индустрије успоравао, да би у последњој деценији 20. века дошло до слома модела индустријализације. Разарање Југославије, ратови у окружењу, санкције међународне заједнице и најзад 1999. бомбардовање НАТО пакта, довели су до технолошког и физичког страдања многих индустријских капацитета. Ови процеси су настављени после промена и транзиције друштвено-економског система од 2000.

Према Извештају о развоју Србије (2011), земља заостаје у привредном развоју за другим транзиционим земљама, које су од средине 1990-тих до 2008. имале динамичан привредни раст (у периоду 1995–2000. највећи просечан раст БДП у источноевропским земљама су оствариле Естонија, Пољска, Летонија, Литванија, и Словенија, а у периоду 2000–2008. Литванија, Летонија, Естонија, Румунија и Словачка. У ниско технолошким и средњениским подсекторима запослено је 77% радника, послује 90% предузећа и остварује се 79% новостворене вредности. У периоду транзиције готово да нема промене у индустријској структури, која је заснована на радно-интензивним подсекторима. Негативни ефекти светске економске кризе били су веома значајни, јер се стање погоршало од њеног избијања 2008.

Неповољна је и регионална концентрација прерађивачке индустрије, пошто је скоро 2/3 концентрисано у Београду и Војводини. Према (Јовановић et al. 2012) разлике у регионалном развоју су порасле у периоду транзиције. Алоцирање средстава Фонда за развој је било неповољно по неразвијене и девастиране области, пошто су средства већином (65,31%) алоцирана у најразвијеније јединице локалне самоуправе с нивоом развоја вишим од 80% националног просека, а само 5,12% у девастираним областима која су испод 50% просека.

Управо прерађивачка индустрија треба да буде способна да остварује више иновација. Према резултатима Innovation Union Scoreboard (2010) Србија припада четвртој групи земаља - земљама које се прикључују иноваторима, с иновационим перформансама знатно испод

просека. Вредност укупног индекса иновативности је 23,7 што је испод просека земаља ЕУ-27 (51,6). Фирме у прерађивачкој индустрији могу се одредити да уводе само иновације производа, само иновације пословних процеса или да комбинују иновације производа и пословних процеса, настојећи да искористе предности оба типа иновација (Закић 2009). Поред иновација производа и пословних процеса, фирме могу спроводити и друге врсте иновација, попут иновација процесне и информационе технологије, менаџмента, организације и пословних модела (Zakić et al. 2009).

Иновације су снажно повезане с предузетништвом. Према Drucker-у (1985) иновација је специфичан алат предузетника, средство помоћу кога они користе промену као могућност за посао или услугу. Неки аутори (Faria et al. 2008; Parker 2004) предузетништво виде као једну од главних снага савременог економског раста и фундаментални задатак који утиче на редуковање незапослености. Према Закићу и сарадницима (2012) један од кључних начина за превазилажење високе незапослености у Србији лежи у самозапошљавању и предузетништву, што је наглашено и у Стратегији развоја конкурентних и иновативних малих и средњих предузећа, за период од 2008. до 2013. У том смислу предузетничка едукација треба да буде један од императива (Zakić et al. 2012).

У погледу унапређења конкурентности и продуктивности, као предуслова ефикасног развоја српске индустрије, поред развоја иновативности и развоја малих и средњих предузећа и предузетништва, важни су (Мићић 2011): развој индустријских оквирних услова (институција, инфраструктуре, макроекономских услова), развој конкуренције, развој интелектуалног капитала и других нематеријалних фактора; развој ефикасности и флексибилности тржишта рада и веће улагање у образовање; унапређење неценовних атрибута и фактора конкурентности (квалитет производа); заштита животне средине и одрживи развој; развој лидерства и менаџмента и развој индустријских кластера.

Студија (USAID 2010) види реиндустријализацију Србије као један од стубова за економски раст и развој, док је у првом плану опоравак и развој прерађивачке индустрије. Према овој студији, просечни годишњи пораст индустријске производње у периоду 2011–2020 пројектован је на 6,9%, од тога прерађивачка индустрија треба да се увећава годишње по просечној стопи од 7,3%, уз релативно бржи раст средње високо и високо технолошких области прерађивачке индустрије (највише електроника, аутомобилска и хемијска индустрија) и исподпросечни пораст области ниже и средњениске технолошке групе (таб. 3.43).

Табела 3.43. Пројектоване стопе раста за одређене гране прерађивачке индустрије до 2020.

Подсектор Прерађивачка индустрија	Пројектоване стопе раста 2008-2020
Ниско-технолошки	6%
Прехрамбена	4,1%
Текстил	8%
Средње ниско технолошки	6%
Кокс и деривати нафте	8%
Гума и пластика	5%
Остали минерали	6%
Метална	5%
Средње високо технолошки	10%
Хемијска	10%
Машине и уређаји	8%
Саобраћајна средства	11%
Високо технолошки	12%
Електроника	12%

Извор: (USAID 2010)

Пројектоване стопе раста индустрије дате у сценарију до 2020. упоредиве су с динамиком раста већег броја земаља у транзицији, у периоду 2000-2008. (нарочито узимајући у обзир наше суседе, Бугарску и Румунију). Модел који дају аутори студије, ослања се на три групе претпоставки, међусобно условљене: 1) претпоставке о концепцији убрзања привредног раста заснованој на замени потрошачког проинвестиционим сценаријем развоја и премештањем

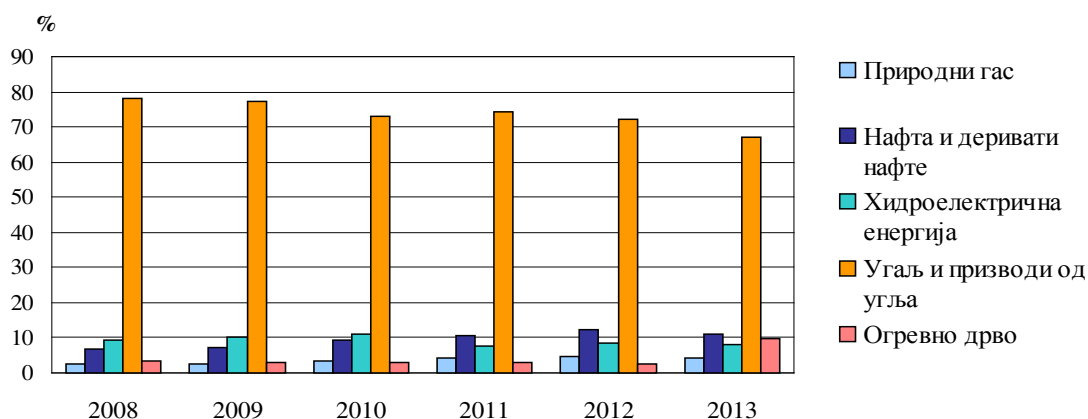
тежишта улагања ка разменљивим добрима; 2) претпоставке о приближавању ЕУ и убрзању учлањења узимајући у обзир економско окружење српске привреде, време опоравка светске и европске привреде и трендове; 3) претпоставке о одрживости спољног дуга и економској ликвидности из чега проистиче императив смањења удела дефицита трговинске размене односно повећање вредности извоза роба и услуга.

У смислу подршке државе и институција реиндустријализацији, Министарство економије и регионалног развоја и Републички Завод за развој, креирали су Стратегију и политику развоја индустрије Републике Србије 2011–2020. Овај документ апострофира одржив и динамичан развој индустрије, која треба да има доминантан утицај на извоз и на платни биланс и која може да буде уклопљена у јединствено тржиште ЕУ. Од значаја су и стране директне инвестиције, док су мала и средња предузећа најважнији покретач индустријског раста и новог запошљавања. Успешан развој привреде није више у поседовању природних ресурса и капитала у функцији масовне прераде сировина, већ све више зависи од расположиве технологије и иновација, образовања и мотивације радне снаге и вештина обезбеђења сарадње с кључним партнерима. Пажња се посвећује и ревитализацији неразвијених и девастираних индустријских центара. Стратегија предвиђа (2008–2020) и постепено јачање високо и средње високо технолошких области прерађивачке индустрије, а смањење ниско и средње ниско технолошких делатности.

У Србији је сазрело време за реиндустријализацију, кључни учесници (предузећа, домаћи и страни инвеститори, финансијске институције, влада, невладине организације, регулаторна тела, образовне институције и многи други, укључујући и заинтересоване утицајне појединце и групе, безмало читаво друштво) су достигли консензус, да без опоравка и развоја прерађивачке индустрије раст и развој нису могући.

Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација

Енергетика је сложен производно-технолошки систем који обухвата све делатности повезане с искоришћавањем енергетских ресурса, те производњом, трансформацијом, преношењем и дистрибуцијом електричне енергије до крајњих корисника. Капацитет рационалног коришћења електричне енергије у једној земљи стоји заједно с основним показатељима ефикасности економије и животног стандарда (Грчић 1994). Заједно с производњом, преносом и дистрибуцијом електричне енергије, национална статистика узима у обзир и производњу и дистрибуцију гаса и гасовитих горива, као и снабдевање паром и климатизацију, што су делатности уско повезане с енергетиком. У овим делатностима у 2011. запослено је 2,1% запослених у Србији (РЗС, 2012а).

Слика. 3.32. Структура примарне производње енергије
Извор: РЗС (Енергетски биланси 2008-2013)

У оквиру енергетског система обавља се експлоатација домаће примарне енергије, увоз примарне енергије (пре свега нафте и природног гаса), производња електричне и топлотне енергије, секундарна прерада угља, као и транспорт и дистрибуција енергената и енергије до

крајњих потрошача (Стратегија 2005). У структури примарне производње енергије (2008–2013.) удео доминатних угља и производа од угља смањено се од 78,0% на 66,9%. Удео нафте и природног гаса повећан је са 7,0% и 2,4% на 11% и 4,1% респективно. Удео хидроелектричне енергије имао је мање осцилације а 2013. износио је 8,4% итд. (Сл. 3.32). С обзиром да производња примарне енергије не подмирује домаће потребе, удео увезене енергије релативно је велики: у 2013. 38,3% укупне расположиве енергије (Енергетски биланси 2008–2013).

Обим и структура **резерви необновљивих енергетских ресурса** су неповољни. У укупним билансним резервама, резерве нафте и гаса су симболичне и чине мање од 1%, док 99% чине угљеви, међу којима је најзаступљенији нискокалорични лигнит, с учешћем од преко 92%. У Колубарском басену налази се 14%, у Костолачком 3,3%, док Сјенички и Ковински басен садрже само 2,7% резерви. Преко 76% резерви лигнита је у Косовско-Метохијском басену (од јуна 1999. ван електроенергетског система Србије). У Колубарском и Костолачком басену врши се површинска експлоатација, од чије се производње преко 95% користи за производњу електричне енергије. За финалну потрошњу користе се знатно квалитетнији камени, мрки угаљ и лигнит из осам рудника с подземном експлоатацијом (Стратегија 2005).

С обзиром да се у производњи енергије доминантно користе нискокалорични лигнит, мрки угаљ и суб-битуменозни угаљ Колубарског, Костолачког и Косовско-Метохијског басена, са слабом могућности транспорта, термоелектране су смештене управо у непосредној близини копова лигнита (Стратегија развоја енергетике 2005). У Колубарском басену су ТЕ Колубара А (245 MW) и Никола Тесла А и Б (1502 односно 1160 MW) код Обреновца, код Костолца су ТЕ Костолац А и Б (281 односно 640 MW), код Свилајнца ТЕ Морава (125 MW), а код Обилића на Косову ТЕ Косово А и Б (617, односно 618 MW). У изградњи је ТЕ Колубара Б (750 MW). У Војводини се значајан део електричне енергије производи у термоелектранама-топланама (ТЕ-ТО) на земни гас и мазут у Новом Саду (208 MW), Зрењанину (100 MW) и Сремској Митровици (45 MW).

Хидроресурси су најзначајнији обновљиви енергетски ресурс Србије. Изразито неравномеран хидроенергетски потенцијал највећим делом је сконцентрисан на неколико водотокова са потенцијалом изнад 1.000 GWh/год: на Дунаву, Дрини, Великој Морави, Лиму и Ибру (Водопривредна основа Републике Србије). Преко 5.000 m³/s речне воде Дунава, Саве, Тисе, Дрине с Лимом, Нишаве, банатских токова итд., која се користи за водоснабдевање, производњу енергије и друге потребе, у Србију дотиче с узводних прекограничних простора.

Укупан теоријски хидроенергетски потенцијал река на територији Србије износи око 27.200 GWh/год. Технички искористив хидроенергетски потенцијал износи око 19.200 GWh/год, од чега је око 17.500 GWh/год на објектима већим од 10 MW. До сада је у 16 хидроелектрана (Ћердап I, Ћердап II, Пирот, Врла I-IV, Бајина Башта, реверзибилна ХЕ Бајина Башта, Увац, Кокин Брод, Бистрица, Потпећ, Зворник, Овчар Бања и Међувршје) искоришћено око 10.300 GWh/год. Преостали технички искористив хидроенергетски потенцијал највећим делом се налази у сливу Мораве (2.300 GWh), на Дрини и Лиму (1.900 GWh) и Дунаву (1.000 GWh). При утврђивању могућности за искоришћење преосталог техничког хидропотенцијала, све је значајнији утицај неенергетских критеријума, везаних за вишенаменско коришћење вода и политичке договоре о подели хидропотенцијала са суседним државама (Стратегија 2005).

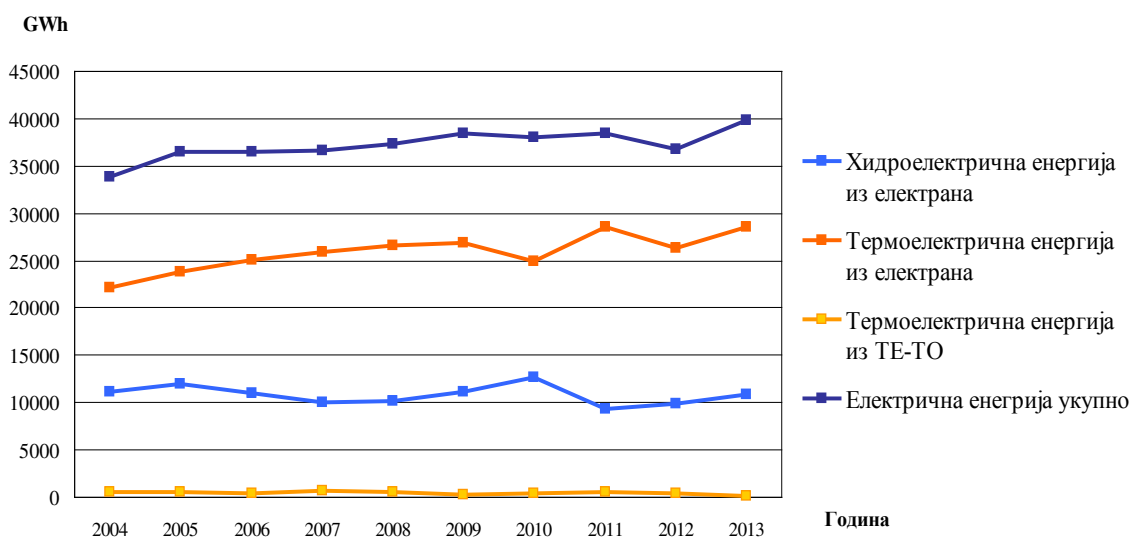
Енергетски потенцијал обновљивих, алтернативних извора енергије износи преко 4,3 Мтое (милиона тона еквивалентне нафте) годишње. Око 80% укупног потенцијала налази се у коришћењу пољопривредне и дрвне биомасе. Од значаја су и геотермални извори у Војводини, Подунављу, Посавини, Мачви и на ширем подручју централне Србије, као и у бањама. Повољни су природни услови и за коришћење енергије ветра и сунца (Стратегија 2005). У Србији постоје капацитети електрана на биогас (2,7 MW), електрана на ветар (0,5 MW) и соларних електрана (0,1 MW). У структури домаће производње примарне енергије за 2014. обновљиви извори учествују са 17%. Највећи удео (58%) има чврста биомаса, хидропотенцијал 41%, док биогас, енергија ветра, сунца и геотермална енергија учествују са мање од 1%.

Електроенергетски систем обухвата: 1. електране укупне инсталисане снаге 8.355 MW, од којих 61,9% припада термоелектранама на лигнит, 33,9% припада хидроелектранама, док преосталих 4,2% припада трима термоелектранама-топланама на гас и мазут; 2. системи за пренос електричне енергије од произвођача до потрошача и размена са суседним системима (око 8.989 км далековаода, без Косова и Метохије), и 3. електродистрибутивни системи у

потрошачким центрима, преко којих се електрична енергија испоручује крајњим потрошачима. Основни произвођач електричне енергије је ЈП Електропривреда Србије.

Укупна производња електричне енергије порасла је са 33.877 GWh у 2004. на 39.877 GWh у 2013. У том периоду, посебно од 2009, било је осцилација у производњи, као и промена у структури производње енергије из различитих извора (слика 3.33). Највећи удео има термоелектрична енергија, чији је удео од 2010. до 2011. порастао са 65,7% на 74,3%, док је удео хидроелектричне енергије сразмерно смањен, са 33,2% на 24,1%. У 2013. у термоелектранама је произведено 71,8% електричне енергије, а у хидроелектранама 27,2%. У топланама се производи мање од 1% укупне производње електричне енергије у земљи (ПКС, 2012а; РЗС, 2012а; 2014).

У оквиру сектора природног гаса, осим увоза гаса, обавља се и експлоатација домаћих резерви природног гаса, њихова примарна прерада, сакупљање, транспорт и дистрибуција до крајњих потрошача (Стратегија, 2005). Примарна производња гаса у 2011. износила је 18.823 TJ, а увезено је 64.732 TJ. Од укупно расположиве енергије (88.509 TJ) за производњу енергије утрошено је 37,9%. У структури финалне потрошње природног гаса за неенергетске сврхе (хемијску индустрију) потрошено је 19,9%, за енергетске сврхе индустрије 51,4%, домаћинства 18,7%, а 9,9% на остале потрошаче (Енергетски биланс природног гаса 2011, РЗС). Основу гасоводног система чине: магистрални гасовод Хоргош – Сента – Госпођинци – Батајница – Велика Плана – Параћин – Појате – Крушевац са великим прстеном; магистрални гасовод Сента – Мокрин – Елемир – Панчево – Смедерево (Велика Плана), са крацима: Међа – Банатски Двор – Елемир – Госпођинци – Нови Сад – Беочин – Батајница – Шабац – Лозница – Зворник – Батајница – Панчево; Баточина – Крагујевац – Краљево и Бресница – Чачак – Горњи Милановац. Тај гасоводни систем повезује сва гасна поља у Војводини са потрошачима, омогућава увоз гаса из Русије преко Мађарске и транзит гаса за Босну и Херцеговину. Актуелни транспортни гасоводни систем, дужине преко 2.150 km, омогућава транспорт преко 15 мил. m³ на дан, (од тога 2 мил. m³ намењено је БиХ).

Слика 3.33. Производња електричне енергије из различитих извора
Извор: ПКС, 2012а; РЗС, 2012а; РЗС, 2014.

Снабдевање паром и топлом водом везано је за три термоелектране-топлане (ТЕ-ТО) на течна и гасовита горива, у Новом Саду (208 MW), Зрењанину (100 MW) и Сремској Митровици (45 MW). Изван електроенергетског система ЕПС-а, налази се систем градских топлана, који постоји у 45 градова, инсталисане снаге око 6.000 MJ/s, који се користи за загревање стамбеног и пословног простора. У систему Београдских електрана постоји 10 топлана, од којих је највећа ТО Нови Београд са котловима капацитета 920 MW. У систему индустријске енергетике налазе се топлотни извори, са око 6.300 MJ/s инсталисаних у више стотина индустријских предузећа. Користе се за потребе производних процеса и за грејање радног простора (Стратегија 2005).

Проблеми и перспективе српске енергетике. Енергетски сектор спада у секторе који се у последњих 10-ак година најдинамичније развијају, док се енергетика сматра једном од најперспективнијих грана. У циљу бољег функционисања енергетског сектора, очекује се и реструктурирање и унапређење пословања великих инфраструктурних предузећа у државном власништву - ЈП Електропривреда Србије, ЈП Електромрежа Србије, ЈП Ресавица, ЈП Транснафта и ЈП Србијагас (Једнак et al. 2009; МФРС - Извештај, 2012).

Укупна потрошња примарне, као и електричне енергије мања је у односу на развијене земље и чланице ЕУ. Укупна финална потрошња електричне енергије у 2013. износила је 26.903 GWh, док су домаћинства у крајњој потрошњи учествовала са 52,6%. Релативно висока потрошња електричне енергије по становнику (3.828 kWh/capita у 2013) резултат је интензивног коришћења у широкој потрошњи (највише за грејање, као резултат ниске цене у односу на друге енергенте), а не ради производње и стварања нових вредности (МФРС 2012; РЗС 2014а; Енергетски биланс 2014).

У области обновљивих извора стварају се услови за њихову експлоатацију, когенерацију (истовремено стварање електричне и топлотне енергије), смањење емисије штетних гасова и градњу објеката, који у што већој мери сами обезбеђују своје енергетске потребе (пасивне зграде). Најзначајнији обновљиви извори енергије су биомаса, мале хидроелектране и геотермална енергија (Dodić et al. 2009; Golušin et al. 2010a,b), али се у блиској будућности може очекивати значајније искоришћење енергије ветра и соларне енергије, нарочито с развојем и смањењем цене у примени фотонапонских ћелија (МФРС 2012).

Грађевинарство

Грађевинарство укључује изградњу комплетних стамбених и нестамбених зграда (високоградњу: фабрике, болнице, школе, хотели...), осталих грађевина (нискоградњу: путеви, мостови, железничке пруге, цевоводи...) и специјализоване грађевинске активности. Извођење грађевинских радова обухвата целокупан процес изградње објеката, од инжењерског пројектовања до завршних радова. Грађевински радови обављају се у форми новоградње, поправке, доградње, адаптације, као и постављања монтажних зграда, привремених објеката на градилишту и сл. Грађевинска делатност повезана је с просторним планирањем, стамбеном привредом, функционисањем тржишта некретнина, индустријом грађевинског материјала и сл.

Грађевинска делатност била је једна од најекспанзивнијих и најпропулзивнијих извозних привредних грана али данас дели судбину укупне привредне ситуације у земљи (Тодорић, 2013; ПКС, 2012б). Током 2011. у грађевинским делатностима радило је 5,4% укупно запослених (РЗС 2012а). Економска криза 2009. погодила је сектор грађевинарства, који је у периоду 2001–2008, у поређењу с осталим делатностима остварио најдинамичнији раст БДВ, с просечном стопом од 10,1%. У 2011. овај сектор остварио је највећу стопу раста БДВ (7,7%) у односу на остале делатности, што је последица великих инвестиционих пројеката (изградња Коридора X, моста на Ади, реконструкција Газеле) (Извештај о развоју Србије, 2012).

Један од значајнијих развојних пројеката Србије је изградња стамбеног простора, као егзистенцијалне потребе на целој територији. Потреба за изградњом станова и решавање стамбеног проблема је евидентна последица кретања становништва, формирање нових младих домаћинстава, као и замена дотрајалог и стамбеног фонда лошег квалитета (Дамјановић & Глигоријевић 2010; Тодорић и Ивковић 2013).

Табела 3.44. Основни показатељи грађевинарства 2007–2013.

Грађевине	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Вредност изведених радова у земљи (мил. РСД)	197.286	217.867	184.795	179.876	220.944	230.776	189.513
Вредност изведених радова у иностранству (мил. РСД)	8.520	11.584	14.161	13.256	15.050	17.427	33.614
Завршени станови, број	19.049	19.815	19.103	18.648	18.449	15.223	13.505

Извор: Статистички годишњаци 2012-2014.

Основни показатељи грађевинарства у периоду 2007–2011. приказани су у табели 3.44. Вредност изведених радова у изградњи зграда и осталих грађевина расла је до 2012, да би у 2013. вредност опала. Пораст вредности најизраженији је за радове у иностранству, а 2013. вредност је готово удвостручена у односу на претходну годину. Број и површина завршених станова у овом периоду су смањени. Ипак, укупан број станова и њихова површина у стамбеном фонду су повећани. Према подацима о завршеним грађевинама у периоду 2009–2013. (РЗС 2012–2014) број и површина стамбених, пословних зграда и зграда за трговину су смањени. Број и површина зграда за саобраћај и комуникације су повећани, док се број и површина индустријских зграда нису значајније мењали. Дужина завршених аутопутева и гасовода је смањена, док је дужина паровода и топловода 2011. удвостручена у односу на претходне две године, али је 2013. драстично опала.

Укупна дужина путева 2013 (без Косова и Метохије) износи 43.997 км. У односу на 2003. она је повећана за 14,4%. У истом периоду просечна густина путне мреже повећана је са 48,5 на 56,7 km/100km². Процентуално учешће путева са савременим коловозом није се битније променило и износи 63,2% у 2013. (РЗС: Општине у Србији, 2004; 2014).

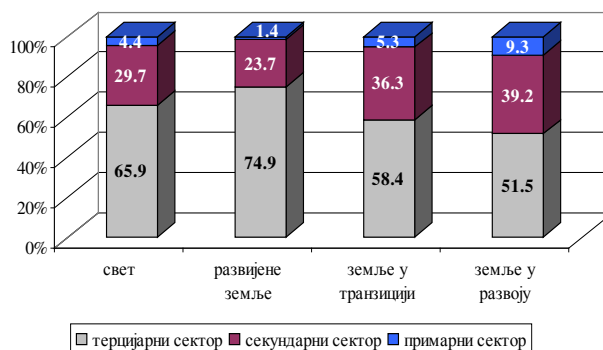
У складу с Националним планом за развој путне и железничке инфраструктуре за период 2008–2012, реализују се пројекти изградње и реконструкције путне и железничке инфраструктуре на Коридору X (рехабилитација аутопута Е-75 кроз Београд, изградња друмско-железничког Жежељевог моста на Дунаву у Новом Саду, изградња деоница, мостова, тунела итд.). Значајни су и пројекти изградње аутопута на коридору XI (Београд – Црна Гора) (Извештај о развоју Србије у 2011).

Већина најуспешнијих грађевинских компанија налази се у Београду (Путеви Србије, Енергопројект, Комграп, Напред, Планум, Гемакс, Градитељ Инжењеринг, Ратко Митровић, Мостоградња и др.). У Новом Саду су Градитељ, Дијагонала и др.

Постоји стратешко опредељење да Србија у будућности значајно повећа извоз услуга, посебно инжењерских и других интелектуалних услуга. Успеси остварени у последњим деценијама у области грађевинарства представљају добру основу за такав развој (ПКС 2012б).

ТЕРЦИЈАРНИ СЕКТОР

Херман Кан, истакнути футурист, дефинисао је терцијарне делатности као услужне намењене примарним, секундарним и осталим делатностима, сврставши у њих (Kahn 1979) транспорт, комуникације, осигурање, финансије, управљање, инжењеринг, трговину, естетски дизајн, рекламирање, активност државе и образовање. Основним обележјима услуга сматрају се (Bitner et al. 1993): неопипљивост, недељивост, хетерогеност, и незадрживост.

Слика 3.34. Допринос појединих привредних грана БДП у 2012. у %
Извор: UNCTAD, (2014) Handbook of statistics

Савремени услови пословања наметнули су растући значај терцијарног сектора у привредном развоју, запошљавању, међународној трговини и сл. Слика 3.34. указује да се око две трећине светског домаћег производа ствара у терцијарном сектору. У развијеним земљама терцијарни сектор чини око три четвртине БДП. И у земљама у транзицији и земљама у развоју, терцијарни сектор представља језгро економске активности, чији допринос БДП је изнад збира

секундарног и примарног сектора. Слика 3.35. показује да је структура формирања БДП у ЕУ слична као и у високо развијеним државама, с уделом терцијарног сектора од 72,5%. Удео секундарног сектора износи 25,8%, а примарног сектора свега 1,7%.

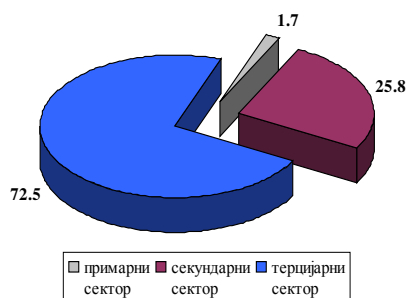

График 3.35. Допринос појединих привредних грана БДП-у Европске уније у 2012. у %
Извор: UNCTAD (2014) Handbook of statistics

Стање и перспективе терцијарних делатности

Земље у транзицији настоје да обезбеде динамичан и одржив развој, који би позитивно утицао на животни стандард. Реализација овако постављеног циља подразумева специфичну улогу терцијарних делатности. Од великог је значаја постојање различитог спектра услуга, нарочито с аспекта дугорочног побољшања конкурентске позиције транзиционих земаља на међународном тржишту. Србија је стратешки оријентисана на укључивање у процес глобализације економских и развојних токова и на достизање нивоа средњеразвијене земље. У том смислу отварање према свету, изградња тржишне привреде и интеграција у светски економски, финансијски и трговински систем, неопходан су услов за трајан и брз привредни раст и интензивно структурно прилагођавање.

И привредни раст у Србији праћен је структурним променама. Процес транзиције, односно реструктурирање привреде одвијао се у правцу повећања учешћа терцијарног сектора: у структури БДП (сл. 3.36) доминира терцијарни сектор, што је одлика развијених тржишних економија. Најзначајније учешће у формирању БДП има тај сектор (61,7%), затим секундарни (28,1%) и на крају примарни (10,2%).

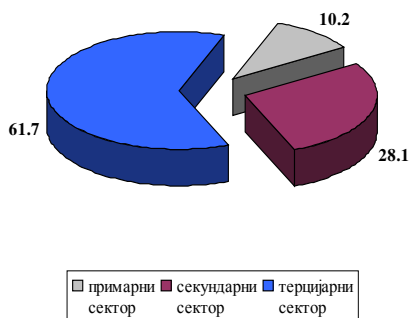

График 3.36. Допринос појединих привредних грана БДП Србије у 2012. у %
Извор: UNCTAD, (2014) Handbook of statistics

Међутим, до сада нису адекватно искоришћени ни расположиви потенцијали, ни шансе које пружа светско тржиште услуга. Вишегодишњи неповољни услови, који су у значајној мери допринели назадовању домаће привреде и спољне трговине, манифестовали су се и кроз заостајање у области терцијарних делатности. Ове делатности, као извозно и развојно пропульзивне, морају имати статус приоритета и требало би да се у што краћем року припреме

за сучељавање с јаком конкуренцијом на светском тржишту. Читава група ограничења привредног развоја, али и развоја терцијарних делатности произилази из распада СФРЈ, кидања веза и драстичног смањења економске сарадње с бившим југословенским републикама. Као што су Маџар, Росић и Ђорђевић (1997) показали, ту постоје три ограничења: губитак тржишта, губитак извора за снабдевање (сировинама и репродукционим материјалима) и престанак технолошких интеракција, које су као део континуираног процеса учења биле у основи емпиријски верификованог и практично валоризованог техничког прогреса.

Технолошки развој у земљама у транзицији се одвијао и одвија се неплански и стихијски. У жељи за што бржим достизањем развијених земаља, прихватају се решења у домену техничко-технолошког развоја, која не одговарају дугорочним развојним интересима и потребама ових земаља. Некритичким прихватањем готово свега што долази из развијених земаља, земље у транзицији су полако почеле да се утапају у глобалну слику света, губећи свој идентитет и веома битну различитост. Једно од најосетљивијих и најсложенијих подручја транзиције привреде је изградња модерног сектора терцијарних делатности и институција истих. Концепт отворене и модерне тржишне привреде подразумева такав модеран сектор.

Дакле, једну од битних одредница политике развоја чини извозна оријентација и побољшање извозних перформанси терцијарног сектора. Свест о неопходности извозно усмереног развоја овог сектора није довољно присутна у политици и привредној јавности. Опредељење за извозном оријентацијом терцијарног сектора не значи да се он повећава сам од себе. Постоји читав низ предуслова и мера, који директно или индиректно, доприноси порасту извоза. Реедапација структуре извоза терцијарног сектора треба да се креће у правцу интензивнијег повећања нивоа услуга, обнављања возног парка и сл.

У склопу оспособљавања терцијарног сектора за извоз, неопходно је унапредити законодавну регулативу у области економских односа с иностранством и обезбедити стабилне услове, који пружају извесност страним инвеститорима и кредиторима. Уз то спољнотрговинска мрежа и дипломатско-конзуларна представништва имају значајну улогу, нарочито у земљама које су најзначајнији партнери у области спољне трговине терцијарног сектора. Ради оспособљавања терцијарног сектора за извоз, неодложно је прихватање међународних стандарда и оспособљавање домаћих институција за контролу квалитета и издавање сертификата, који би били признати у земљи и у свету. Увођење система квалитета у пословање предузећа терцијарног сектора, неопходан је услов за остваривање економских односа са развијеним земљама и међународним економским асоцијацијама. Применом стандарда прописаних од стране међународних организација и регионалних заједница и поштовањем билатералних уговора признатих националних стандарда других земаља, обезбеђује се јачање конкурентске позиције на светском тржишту.

Трговина

Трговина је важан сегмент терцијарног сектора, и једна од најстаријих привредних делатности. Процентуално учешће трговине у 2011, односно 2012. износи (Србија Ваш пословни партнер, 2012, 2013): бруто домаћем производу 11,2%, броју запослених 17,8% и укупном приходу 28%. Учешће трговине у укупно запосленим лицима сврстава је на треће место према броју запослених, иза пољопривреде и прерађивачке индустрије. Када су региони у питању, највише запослених у трговини је у Београдском региону (26,98%), следи Војводина са 26,72% запослених, на трећем месту је Шумадија и Западна Србија са 25,76%. (Статистички годишњак Србије 2012).

Циљ трговине је да се обезбеди посредовање у промету, односно да се изврши размена између производње и потрошње. Унутрашња трговина и спољнотрговинска размена нису строго разграничене. Сагласно Ловрети и сарадницима (2005) не може се очекивати напредак у развоју спољне трговине, уколико није довољно развијено домаће тржиште, које представља базу за развој глобалног тржишта. Резултати студије Светске банке показују да су извозно ангажоване фирме веће, продуктивније, више капитално интензивне, а и плате запослених су веће од плата у чисто домаћим фирмама (Seker 2011: 21).

Једна од првих мера српске владе после октобра 2000. била је либерализација трговинске размене. То се заснива на доминатном схватању (Стаменковић 2003), према ком

базични транзициони модел у свим постоцијалистичким земљама подразумева напуштање увозних квота и извозних дозвола, што је и законски подржано. У мају 2001. донети су Закон о спољнотрговинском пословању, Царински закон и Закон о царинској тарифи, чиме је успостављен трговински режим. Број тарифа је смањен, као и просечна царинска стопа (са 14,3% на 9,4%). Међутим, либерализација трговинске размене се непосредно одразила на повећање увоза (пре свега енергије и робе широке потрошње). Нагли пораст увоза је довео до погоршања трговинског биланса. Раст српског извоза у протеклим годинама није праћен знатним побољшањем његове квалитативне структуре, већ форсирањем производа у чијој се производњи користи ниска технологија (Boļjanović 2013). У периоду 2001–2014. трговински биланс био је негативан, иако се покривеност увоза извозом повећава (таб. 3.45).

Табела 3.45. Увоз и извоз робе 2001–2014. (милиони евра)

Година	Увоз	Извоз	Покривеност увоза извозом
2001.	4.763,2	1.896,1	39,8
2002.	5.925,1	2.192,0	37,0
2003.	5.685,5	2.441,3	42,9
2004.	8.628,8	2.831,6	32,8
2005.	8.439,2	3.608,3	42,8
2006.	10.462,6	5.102,4	48,8
2007.	13.506,8	6.432,2	47,6
2008.	15.494,5	7.428,3	47,9
2009.	11.157,3	5.961,6	53,4
2010.	12.622,1	7.393,0	58,6
2011.	14.250,0	8.441,4	59,2
2012.	14.716,7	8.738,9	59,4
2013.	15.469,0	10.996,7	71,1
2014.	15.526,3	11.157,0	71,9

Извор: Републички завод за статистику

У основне карактеристике наше трговине са светом спадају (Грк и Видас-Бубања 2007): недовољан извоз уз растући увоз, који генерише дефицит спољнотрговинске размене; димензије дефицита постају врло озбиљне у односу на расположив БДП земље; неадекватна робна структура извоза у коме доминирају сировине и полупроизводи, чије цене на светском тржишту бележе стални пад; неповољна робна структура увоза у којој поред нафте и њених деривата, расте учешће робе широке потрошње, док је удео опреме и капиталних добара веома низак; неповољна структура извоза и увоза, усмерена на развијена западна тржишта, уз недовољно коришћење капацитета размене у региону; велика концентрација увозних и извозних токова на релативно мали број кључних партнера; ниска покривеност увоза извозом.

Скоро сви позитивни помаци у трговини у периоду од 2000. били су релативизовани избијањем светске кризе, чији су утицаји зависили од еластичности тражње за појединим производима. Примера ради, криза из 2008. се није много одразила на значај индустријских производа у структури робног извоза и увоза ЕУ. Ови производи су и даље доминантни у робној трговини ЕУ са светом, с тим што се њихово учешће у робном извозу ЕУ смањило на 81% у 2009, у односу на почетак 21. века, када је износило 85%, док се у случају увоза смањило са 67% на 61% (Стојадиновић-Јовановић 2012).

Недовољно коришћење капацитета размене у региону истичу (Bjelić & Dragutinović Mitrović 2012). Према њима, у случају Србије, раздаљина игра значајнију улогу у билатералној трговини него степен либерализације трговинског режима. Аспект удаљености тржишта потенцира и (Sandelien 2003), кроз тезу да се бирају ближи партнери, не само због нижих транспортних трошкова, већ и лакше комуникације и изнад свега већег степена поверења. Самим тим, посматрано на дужи рок, најважнији спољнотрговински партнери Србије су традиционални, односно земље ЕУ и потписнице споразума СЕФТА 2006.

Традиционално главни спољнотрговински партнери у извозу су: Немачка, Италија и Босна и Херцеговина. Прве три земље из којих се највише увози су: Руска Федерација, Немачка и Италија. Највећи појединачни спољнотрговински партнери су Италија и Немачка. Извоз у те две земље чинио је 30% укупног извоза, а увоз из тих земаља 23% укупног увоза у прва три

квартала 2014. Најповољнија размена одвијала се са земљама у окружењу (БиХ, Македонија, Црна Гора и Румунија).

На основу података Републичког завода за статистику, највише се из Србије извозе: житарице, електричне машине и апарати и обојени метали. Последњих година, један од извозних производа су и смрзнуте малине. Три производа који се доминантно увозе у Србију су: нафта и нафтни деривати, друмска возила и природни гас.

Стратегијски правци српске трговине су у припремама за структурално прилагођавање за прикључење наше земље ЕУ. По неким мишљењима (Bjelić & Dragutinović Mitrović 2012) за Србију би било боље да постане чланица Светске трговинске организације и да на овај начин регулише приступ тржишту за нетрадиционалне партнере. Имајући у виду многе економске, политичке и друге аспекте, такво опредељење још увек не може да има потпуну подршку.

Опредељење за интензивну модернизацију и јачање конкуренције у трговини остварује се: елиминисањем комерцијалних баријера уласка на тржиште, заштитом малих и средњих предузећа, развојем трговинског предузетништва и либерализацијом урбанистичко грађевинских критеријума за развој трговинске мреже.

Саобраћај

Снажан економски развој тешко је замислити без саобраћаја, који омогућава да се искористе предности унутрашњег тржишта и глобализоване трговине. Саобраћај представља продужетак процеса производње, јер омогућава да се „сусретну” производи и потрошачи. Он подразумева свеукупност односа међуљудских комуникација, пренос информација и података, али и превоз људи и материјалних добара. У економском смислу транспорт робе и људи може се одвијати двојачко: у оквиру процеса производње појединих материјалних добара и у оквиру прометног процеса. Информатичка и глобализована трговина обележили су почетак 21. века, али то није смањило потребу за путовањима. Иако информационе технологије омогућавају комуникацију и наручивање производа с велике удаљености, као и могућност да се путем интернета обиђу далеке дестинације, „жеђ” за путовањима није се смањила.

Повољан саобраћајно-географски положај основно је обележје Србије, која уз то има и врло осетљив геостратешки положај. Значај положаја је што преко њене територије пролази још из античких времена коридор *Via militaris*, најкраћа копнена веза Европе и Азије, односно Блиског Истока. Осим тога, позиција Србије значајна је у остваривању веза између држава Централне Европе – Средњег Подунавља према Јужном Јадрану, Егејском и Црном мору, односно Медитерану.

Од двају основних фактора зависи даље повећање саобраћајне тражње. У превозу путника кључан је раст броја приватних аутомобила. У последњих 30 година он се увећао три пута, по 3 милиона годишње. Када је реч о транспорту робе, пораст тражње у овом сегменту проузрокован је променама у привреди и њеном систему производње. У последње три деценије дошло је до пресељења индустријских погона, нарочито оних с високим уделом радне снаге, ради смањења трошкова производње. Често је место производње стотинама или хиљадама километара удаљено од фабрике завршне монтаже, или купаца.

У најразвијенијим привредама присутан је тренд да поједини облици саобраћаја, посебно коришћење аутомобила, спорије расту од раста БДП. Током протеклих 10 до 15 година, волумен путничког саобраћаја је веома успорен у високо развијеним земљама, док је у неким раст заустављен или је негативан. Успоравање раста становништва, старење становништва и повећање урбанизације, доводе до промене у употреби путничких возила у појединим земљама. Такође, постоје докази да је смањење употребе аутомобила детерминисано кроз политике интервенције, нарочито у урбаним срединама, а понекад на националном нивоу. (International Transport Forum 2015).

Историјски посматрано, висока је корелација између раста БДП и раста саобраћаја, како теретног тако и путничког. Глобални раст авио саобраћаја у директној је пропорцији с дугорочним економским растом, али и с привредним циклусима. Исти однос с привредним циклусима имају и други видови саобраћаја. Све то потврђује и статистика. Према Еуростату, саобраћај генерише више од 10 милиона људи што је око 4,5% укупног броја запослених.

Учешће саобраћаја у БДП на нивоу ЕУ је 4,6%. (http://ec.europa.eu/transport/strategies/facts-and-figures/transport-matters/index_en.htm). Саобраћај је основ за ефикаснију привреду.

Слика 3.37. Паневропски коридори ЕУ

Извор: <http://www.transportintelligence.com/market-reports/report-central-and-eastern-europe-logistics-2010/252/>

Међутим, кључни недостатак саобраћаја је негативан утицај на животну средину. Према проценама Светске банке око 15% емисије издувних гасова потиче из саобраћајног сектора.

Супротно уобичајеним мишљењима, путна мрежа коју је Србија наследила из отоманског периода била је релативно добра, а њен главни проблем била је неуједначеност – многи делови земље били су практично недоступни на точковима. Потребе издвајања за војску спречавале су озбиљнија улагања у цивилну инфраструктуру, тако да је тек 1864. и 1866. законодавство предвидело стављање макадама на главне саобраћајнице. У таквим условима тек је железница могла да обезбеди ефективно повезивање унутрашњости с тржиштем, али се и с тим видом саобраћаја знатно каснило. Већи број иностраних предлога за изградњу пруга почев од 1851. одбијен је, и тек 1875. Народна скупштина донела је Закон о грађењу железнице, градња прве пруге почела је 1881, и 1884. кренуо је први воз Београд – Ниш. У крајевима под Аустро-Угарском, на тлу данашње Србије и Румуније једна од првих пруга узаног колосек 760 мм изграђена је трасом дужине 63,5 километара Оравица - Јасеново - Црвена Црква - Бела Црква - Врачев Гај - Соколовац до Базијаша, манастира на обали Дунава, у време Војне границе, пуштена је у саобраћај 1854. Проблеми финансирања изградње и одржавања пруга карактерисали су Србију (и Југославију) практично током целе досадашње историје.

Савремени глобални процеси наметнули су инфраструктуру као основ повезивања и интеграција. Паневропске конференције о саобраћају, на Криту 1994. и у Хелсинкију 1997, дефинисале су савремене инфраструктурне коридоре за државе источне Европе. Након окончања ратних сукоба на територији СФРЈ додат је и Коридор X. Од десет паневропских инфраструктурних коридора, два пролазе кроз Србију – VII и X (сл. 3.37). Коридор VII (река Дунав) једини је пловни пут од десет паневропских коридора и изузетан је потенцијал за Србију. Коридор X обухвата железничку и путну мрежу, дуж њега се планира и изградња гасоводне инфраструктуре, мреже оптичких каблова, као и пратећих садржаја аутопута.

Србија је окружена Паневропским коридорима и њиховим крацима, и то: Будимпешта – Арад – Крајова – Софија – Солун (Коридор IV); Арад – Букурешт – Констанца (крак Коридора – IVa); Будимпешта – Шамац – Сарајево – Плоче (крак Коридора – Vc); Валона – Тирана –

Скопље - Софија (Коридор VIII). Такође, у окружењу Републике Србије налази се Јадранска магистрала, која ће дуж јадранске обале спојити краке Коридора – Va и Vc (Ријека – Плоче) преко Црне Горе, са Коридором VIII у Валони. Наведени коридори убрзано се граде, а нарочито након уласка Бугарске и Румуније у ЕУ. У том смислу обим транзита на Коридору X може стагнирати, чак и опадати.

Табела 3.46. Учешће саобраћаја и складиштења у БДВ Србије у периоду 2000-2012, у %

Година	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Учешће	4	4,3	4,1	4,2	4,2	4,2	4,5	4,7	4,4	4,5	4,5	4	3,8

Извор: Статистички годишњак Републике Србије 2014.

Географски положај је основ компаративне предности Србије за развој копненог, речног и ваздушног саобраћаја. Постоји и потенцијал за привлачење транзитног саобраћаја, пре свега због тога што је Србија у средишту Балкана, на раскршћу главних саобраћајних коридора Европе. Међутим, компаративне предности нису искоришћене, немамо изграђену инфраструктуру и развијен саобраћај. Негативне тенденције у саобраћајној делатности негативно су се одразиле и на степен економског и свеукупног друштвеног развоја.

Базични макро показатељ значаја одређеног сектора у структури привреде свакако је његово учешће у структури бруто домаћег производа. Наредном табелом приказаћемо учешће саобраћаја у бруто додатној вредности (БДВ) Србије.

Наведени подаци показују да је саобраћај заступљен у БДВ у просеку с 4,26%. Највеће учешће било је 2007. (4,7%), а најмање 2012. (3,8%). Учешће саобраћаја и складиштења у БДВ у ЕУ износи око 5%, што се скоро у потпуности поклапа с показатељима у Србији.

Табела 3.47. Запослени у Србији и у сектору саобраћаја и складиштења у периоду 2004-2014, у хиљадама

Година	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Укупан број запослених	2.051	2.690	2.026	2.002	2.000	1.889	1.796	1.746	1.727	1.715	1.698
Запослени у саобраћају и складиштењу	119	116	110	109	108	107	89	86	85	85	86

Извор: Статистички календар Србије 2009; Статистички календар Републике Србије 2014.

Током транзиционог периода економске перформансе значајно су се погоршале. Један од кључних проблема је смањење запослености. Наредна табела даје промене у запослености на нивоу Србије и у саобраћајном сектору.

На основу приказаних података, може се уочити тренд смањења запослених, како на нивоу Србије тако и у сектору саобраћаја и складиштења. У посматраном периоду, број запослених на нивоу земље смањио се за 353.168 (17%), док смањење у сектору саобраћаја и складиштења износи 33.502 (28%). Напред речено потврђује констатацију да је запосленост у сектору саобраћаја, током транзиције брже опадала него на нивоу привреде у целини.

Табела 3.48. Превоз путника и робе у Србији у периоду 2009-2013.

	2009	2010	2011	2012	2013
превезени путници, хиљ.	86.624	79.844	76.811	77.235	72.048
путнички километри, мил.	6.226	6.316	6.592	6.606	6.696
превезена роба, хиљ. тона	20.705	25.793	24.706	22.343	24.344
тонски километри, мил.	4.680	7.092	7.252	6.752	7.504

Извор: (2015). Статистички календар Републике Србије 2015.

Учешће броја запослених у саобраћају у односу на укупан број запослених у 2004. износио је око 5,8%, док се учешће 2014. смањило и износило је око 5,04%. Имајући у виду чињеницу да сектор саобраћаја у ЕУ генерише око 5% запослених, може се рећи да смо у овом домену на нивоу просека ЕУ.

Приказани подаци указују на значајне промене. У посматраном периоду смањио се број превезених путника уз истовремено повећање путничких километара. Такође, присутан је квантитативни скок, када је реч о превезеној роби и о тонским километрима. На основу тих података, може се закључити да се макроекономске партиципације сектора саобраћаја у укупној привредној активности Србије и ЕУ битно не разликују. Највећа релативна разлика у

учешћу саобраћаја и складиштења у укупним привредним активностима је идентификована у домену инвестиција, што приказују наредни подаци (Божић и др. 2010).

Табела 3.49. Учешће инвестиција саобраћаја и складиштења у укупним инвестицијама, хиљаде РСД

Година	Укупне инвестиције	Саобраћај и складиштење	Учешће
2000	39.874.609	6.153.676	15,4%
2010	425.400.001	21.052.901	4,9%
2013	601.612.800	29.657.812	4,9%

Извор: Општине у Србији 2001 277; Општине и региони у Републици Србији 2011; Општине и региони у Републици Србији 2014.

Подаци из таб. 3.49. указују на изразито мали апсолутни износ, али и мала релативна учешћа саобраћајних у укупним инвестицијама. Поражавајући подаци о инвестицијама у саобраћајни сектор говоре о запостављању овог сектора. Иако су релативни износи инвестиција у саобраћај повећани за око 6 пута у посматраном периоду, раст ових био је далеко спорији од раста укупних инвестиција које су се увећале за око 15 пута!

Друмски саобраћај. Друмски транспорт у Србији представља динамичан и доминантан вид саобраћаја који учествује с око 80% у обиму превезеног терета, односно око 74% у броју превезених путника. Привредни субјекти који обављају друмски транспорт, а који су били у друштвеној својини, углавном су приватизовани и функционишу у условима слободне конкуренције, а улога државних органа је ограничена на уређивање ове области у смислу издавања лиценци, дозвола за друмски превоз, надзор, итд. (Влада Републике Србије 2007).

Табела 3.50. Регистар друмских, моторних и прикључних возила у Србији у периоду 2009–2013.

	2009	2010	2011	2012	2013
Мопеди	/	8.990	10.266	12.875	22.294
моторцикли	34.497	37.946	28.869	34.362	36.403
путнички аутомобили	1.641.351	1.565.550	1.677.510	1.726.190	1.770.206
аутобуси	8.853	8.034	8.805	8.834	9.019
теретна возила	148.252	151.687	159.455	144.075	140.854
вучна возила	7.365	11.535	12.443	13.132	14.212
прикључна возила	28.596	34.017	32.862	33.389	38.733
радна возила	1.434	999	2.736	4.396	5.728

Извор: Статистички календар Републике Србије 2015.

Имајући у виду географски положај Србије, као транзитне земље, друмски саобраћај је од посебне важности. Нарочито треба имати у виду међународни значај развоја друмског саобраћаја за економски развој мале државе попут Србије. Приказани подаци (таб. 3.50) указују на значајне квантитативне промене у регистру друмских, моторних и прикључних возила. Изузев теретних, све остале врсте возила бележе значајан пораст у посматраном периоду. Према Еуростату, по броју путничких аутомобила у рангу смо Хрватске, Ирске и Словачке⁴⁴, а број возила не говори о квалитету аутомобила, просечној старости, вредности, класи. Према подацима Агенције за безбедност саобраћаја, након Босне и Херцеговине најстарија возила су у Србији: просечна старост возила у 2012. и 2013. износила је 16 година. Старост возила утиче на техничку исправност, а у крајњој инстанци и на безбедност саобраћаја.

Табела 3.51. Капацитети саобраћајне инфраструктуре у периоду 2009-2013.

	2009	2010	2011	2012	2013
Путеви, км	43.839	43.753	43.758	45.220	43.997
од тога:					
савремени коловоз	27.675	27.670	27.914	39.472	29.052
туцаник	7.538	7.493	7.506	7.621	7.423
земљани	8.626	8.471	8.150	8.127	7.522

Извор: Статистички календар Републике Србије 2015.

⁴⁴ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Passenger_cars_%281000_cars%29.png

Србија располаже путном мрежом државних путева I и II реда чија се вредност процењује на 4,2 милијарде евра. Она има средњу густину насељености и добро развијену мрежу путева. Асфалтни коловози државних путева првог и другог реда су изграђени у периоду 1962–1985, при чему су многи правци задржали старе елементе трасе, асфалт је положен преко постојећег туцаника. У истом периоду су најзначајнији правци изграђени према пројектима, и те деонице добиле су нове, боље елементе уздужног и попречног профила.

У таб. 3.51 може се уочити да у 2013. укупно има 43.997 км путева, а од тога око 66% је савремени коловоз, око 17% је туцаник и око 17% земљани путеви. Мада не постоје поуздани и конзистентни подаци о постојећем стању путева, процењује се на основу ранијих истраживања да је око 25% путне мреже у врло добром, 19% у добром, а 56% у лошем или веома лошем стању. Поређења ради, у типичној западноевропској земљи ти проценти су 80%, 15% односно 5% респективно (Беговић и др. 2004). Током десет година стање путне мреже није се значајније променило: 32% путева првог и другог реда старо је преко 20, а свега око 14% до 10 година.

Од око 44.000 км путева свих категорија, осим нових делова Коридора X, ниједна деоница не заслужује највишу оцену. Путеви не испуњавају стандарде који се примењују у суседним државама. Према Извештају о глобалној конкурентности Светског економског форума, квалитет путева изузетно је лоше оцењен у односу на државе из окружења, Србија је боље рангирана само од Босне и Херцеговине. Како се види, Србија се према овом параметру налази од 131 позиције (2011–2012.) до 114 позиције (2014–2015). У последњем извештају путеви су добили оцену 2,9 (максимална 7).

Табела 3.52. Квалитет путева према Извештају о глобалној конкурентности

	ранг 2011–2012 (142 државе)	ранг 2012–2013 (144 државе)	ранг 2013–2014 (148 држава)	ранг 2014–2015 (144 државе)	оцена (1–7) 2014–2015
Словенија	44	38	32	38	4,9
Хрватска	27	29	21	17	5,6
Б и Х	141	134	104	/	/
Србија	131	122	119	114	2,9
Црна Гора	99	93	95	98	3,3
Македонија	102	108	111	91	3,4
Албанија	59	59	76	71	3,9

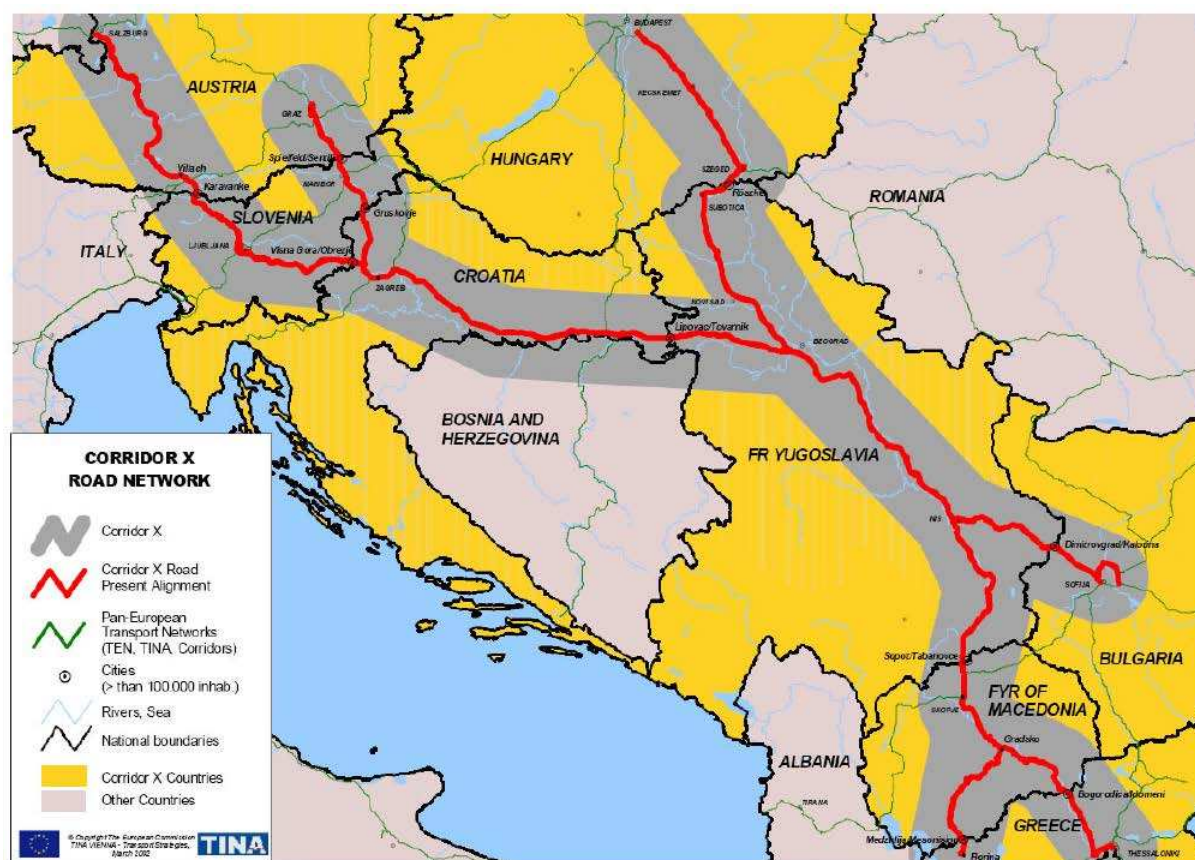
Извор: The Global Competitiveness Report 2011–2012; 2012–2013; 2013–2014; 2014–2015.

Као основне постојеће потенцијале за развој саобраћаја можемо поменути подношљиво стање и малу искоришћеност инфраструктуре, искуство у области саобраћаја и транспорта, географски положај земље и европско опредељење за развој саобраћаја у Србији. Током 2002. Србија је добила могућност да се повеже са европским путним и железничким мрежама, јер је добила могућност да учествује у изградњи паневропског Коридора X. Саобраћајна инфраструктура Коридора X представља највећи српски изазов у домену друмског саобраћаја.

Коридор X је један од најважнијих паневропских саобраћајних коридора, он повезује Аустрију, Мађарску, Словенију, Хрватску, Србију, Бугарску, Македонију и Грчку. Његовим завршетком транспортни систем Србије постаће компатибилан с транспортним системом ЕУ доћи ће до општег убрзања транзитног саобраћаја, унапредиће се ниво услуга, олакшаће се међународни трговински токови и транспорт путника. Нови аутопут ће имати позитиван утицај на комерцијалне и трговинске активности у региону и допринеће регионалном развоју и кохезији ширег подручја Балкана. Главни крак Коридора 10 је Салцбург – Љубљана – Загреб – Београд – Ниш – Скопље – Велес – Солун. Поред главног постоје четири крака: А: Грац – Марибор – Загреб, Б: Будимпешта – Нови Сад – Београд, В: Ниш – Димитровград – Софија – Истанбул – преко Коридора IV, Г: Велес – Прилеп – Битољ – Флорина – Игуменица.

Већи део трасе Коридора X на свом делу кроз Србију одговара траси некадашњег, делимично реализованог Аутопута Братство јединство. Када буде у потпуности изграђен, укупна дужина Коридора X кроз Србију износиће око 850 км: од границе с Хрватском до Бубањ Потока око 130 км, од Хоргоша до Прешева око 580 км и од Ниша до Димитровграда око 85 км. Значајни материјални потенцијали налазе се дуж целе трасе Коридора X. Када је реч о Србији, треба напоменути следеће: висок квалитет и најзначајнији део пољопривредног земљишта налази се у зони Коридора X, речни токови, истражене и неистражене подземне воде, вештачке

акумулације природни су пратиоци Коридора X, на целом Коридору X налазе се значајни енергетски потенцијали (површински слојеви угља, нафте и гаса), веома важан сегмент Коридора X представљају и радом створени ресурси: инфраструктура, основни производни фондови, грађевински објекти и сл. (Аранђеловић и Глигоријевић 2004: 1).

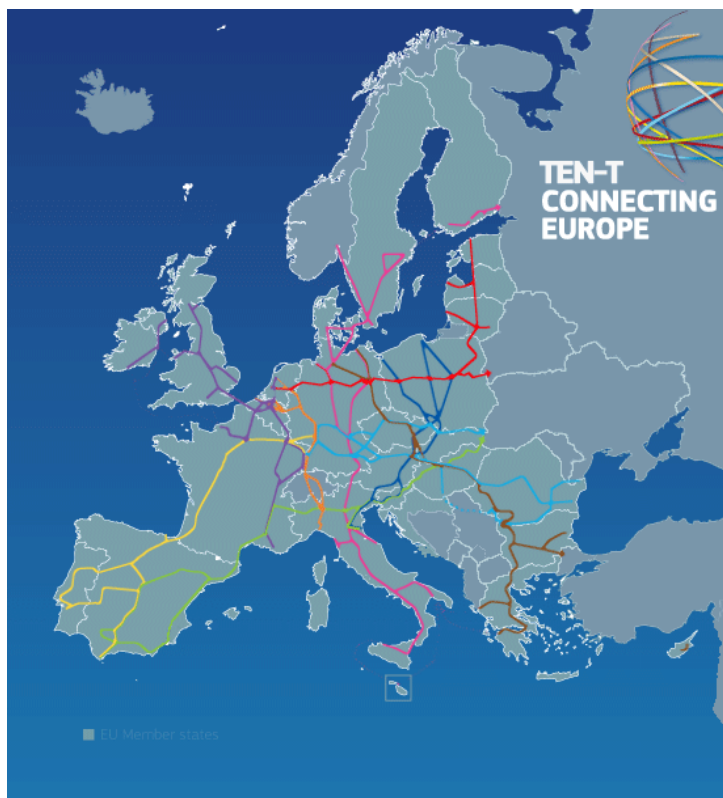
Слика 3.38. Траса Коридора X
Извор: (Коридор X)

Од 2001. стање на путевима је побољшано. Интензивирани су радови на рехабилитацији мреже, а одржавање путева била је приоритетна активност. Ипак, у модернизацији Коридора X постигнути су скромни резултати, изграђено је свега око 94 км аутопутева и око 42 км полуаутопутева. Улагања су и даље знатно мања од потребних (Група аутора, 2010). Досадашња изградња Коридора X доживела је неколико неуспелих покушаја давања концесија на изградњу појединих својих деоница, почев од 1991. Након безуспешних покушаја давања концесије, српска влада је самостално наставила изградњу. Иако већ деценијама представља стратешки циљ и интерес, Коридор X ће бити запамћен као аутопут који се најдуже градио у европској историји. Слично се може рећи и када је реч о обилазници око Београда, која се гради двадесетак година, као и мосту код Бешке, који се градио десетак година (Веселиновић, Милетић, 2011).

Крајем 2013. ЕУ је извршила најрадикалнију промену саобраћајне политике од оснивања: дефинисано је девет главних коридора у оквиру Трансевропске транспортне мреже (ТЕН-Т). Сл. 3.39. показује нове коридоре: 2 коридора север – југ, 3 коридора исток – запад и 4 дијагонална коридора. Нова, модификована, мрежа коридора трансформисаће везе између истока и запада, уклонити уска грла, обновити инфраструктуру и поједноставити саобраћај за путнике и предузећа широм ЕУ. Пројект је веома амбициозном, предвиђа да ЕУ у периоду 2014–2020 утростручи инвестиције у саобраћајну инфраструктуру, и оне ће износити 26 милијарди евра.

Стратешки документи ЕУ у области саобраћајне инфраструктуре заснивају се на 9 коридора. С разлогом се поставља питање шта ће бити са Коридором X у наредном периоду.

Овај путни правац за нас је од виталног значаја, али за ЕУ више није. Вишегодишња међународна изолација Србије током деведесетих година XX века допринела је да возачи, на путу за Турску са запада, радије користе Коридор IV који иде преко Бугарске и Румуније. Овом трасом једина гранична контрола је у Бугарској (на путу ка Турској), па је возачи радије користе, иако је овај пут дужи око 300 км у односу на Коридор X.

Слика 3.39. Трансевропске транспортне мреже
Извор: http://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/index_en.htm

Економски проблеми с краја прошлог века и процес транзиције који још увек траје, допринели су да се улагања у путну мрежу значајно смање. Тако рецимо, улагања у путеве износила су 1990. 20.000 долара по километру пута, да би се последњих година кретали на нивоу од 1.800 долара. Постоји и податак да је то свега 570 долара, док је у развијеним земљама улагање од 15.000 до 45.000 долара (Капор 2004).

И поред тога, опстаје опсесија аутопутевима. Започета је и изградња аутопута према јужном Јадрану, који још увек носи ознаку локалног пута Е–763, а који сви упорно називају Коридором XI. Укупна дужина од Београда до Пожеге преко Лајковца, Љига и Чачка износи 148 км, а до границе с Црном Гором има још 107 км. (Веселиновић и Милетић 2011).

Већ неколико деценија имали смо широку лепезу пројеката и студија из ове области. Не улазећи у проблематику квалитета и рационалности истих, тешко да се може наћи било какво оправдање зашто Коридор X није завршен у последњих двадесет година. Неодговорност и неефикасност већине претходних Влада кључни је разлог овакве ситуације, а штета је многострука: неизграђена инфраструктура представља ограничавајући фактор свеукупном друштвеном и економском развоју, док су брже изграђене саобраћајнице (попут Коридора IV), допринеле да се саобраћај усмери на другу трасу, без обзира што би требало да природно гравитира преко наше територије,

Железнички саобраћај. Железнички саобраћај има веома важну улогу у економији сваке земље. Иако га одликује мањи степен флексибилности од друмског саобраћаја, погодан је и економичан када су у питању веће удаљености. Железнички саобраћај је други основни вид саобраћаја, искључиво везан за железничку мрежу, која омогућава његову већу поузданост и тачност, веће капацитете, значајну брзину и мању зависност од климатских фактора. Како

железнички саобраћај, и поред сталног смањења остаје главни и најекономичнији превозник масовних роба на копну, нарочито на дужим релацијама, потребан је стални технички прогрес у изградњи железничке мреже (Vemić 2005).

Ефикасност железничког транспорта зависи и од квалитета транспортних организација и од техничке поузданости железничког возног парка (Петровић et al. 2012). Осим тога, важно је у циљу превазилажења проблема кашњења, са којим се према Wallander и Mäkitalo (2012) суочавају многе земље, извршити побољшање перформанси квалитета железничког саобраћаја. Индекси физичког обима услуга за период 2009-2013. приказани су у таб. 3.53. Уочавају се осцилације у индексима физичког обима услуга саобраћаја. Промене су присутне и у железничком саобраћају. Удео железничког у путничком транспорту је занемарив (мање од 1%). С друге стране, када је теретни транспорт у питању, железнички саобраћај има примат.

Табела 3.53. Индекси физичког обима услуга саобраћаја (2013=100)

	2009	2010	2011	2012	2013
Саобраћај укупно	81,4	87,7	95,5	96,2	100,0
Копнени	83,7	92,8	95,5	95,8	100,0
Железнички	96,3	111,7	114,7	91,3	100,0
Друмски	72,6	81,7	85,3	94,6	100,0
Градски	96,7	101,9	103,0	101,4	100,0
Саобраћај унутрашњим пловним путевима	123,4	124,8	103,6	86,3	100,0
Ваздушни	76,5	77,8	95,2	97,0	100,0

Извор: Статистички годишњак Републике Србије 2014.

У последњих петнаест година број превезених путника је у сталном паду. На то утичу екстерни и интерни фактори. Смањење железничког путничког саобраћаја није само последица рата у бившој СФРЈ, економске кризе деведесетих година и врло лошег стања на железници, већ и структурних промена на тржишту. Према Генералном мастер плану саобраћаја у Србији (2009) теретни транспорт је најзначајнија делатност Железница Србије, с око 38% укупних прихода, тј. око 45% прихода од транспорта. Уколико се изврши подела на међународни и домаћи теретни транспорт, онда међународни бележи позитиван, а домаћи негативан тренд.

Железничка мрежа има дугу традицију, прва пруга пуштена је у рад 1884. С друге стране, више од 55% свих пруга изграђено је у 19. веку. Железничка мрежа се налази на нивоу средње развијених европских земаља, у односу на површину и број становника, али је њено стање врло лоше. Иако довољног капацитета, она заостаје за стандардима европских земаља у погледу електрифицираности, дужине двоколосечних пруга, максимално дозвољених брзина и осовинског оптерећења (Стратегија за регионални развој 2007–2012). Железнички систем, услед дугогодишњег неадекватног улагања, карактерише низак технолошки квалитет и слаба конкурентност. Квалитет превозних услуга је низак, задуженост висока, могућност отплате дугова веома отежана, а недостатак сопствених средстава за инвестиције евидентан.

Магистралне железничке пруге пролазе кроз све веће градове и укрштају се у зонама Београда и Ниша. Од укупне дужине железничке мреже (3.809 km) 1.768 km представљају магистралне пруге, а електрифицирано је 1.247 km (32,7%). Само 7% пруга (276 km) има два колосека. (Слика 3.40.) Просечно задовољавајућа густина мреже веома је неравномерна и осетно опада ка југу. Око 25% магистралних пруга железничке мреже налази се на Коридору X и његовим крацима – Xb и Xc. Дозвољена брзина прелази 100 km/h на свега 3,2% пруга, а највећи део (око 50%) мреже дозвољава максималну брзину до 60 km/h (Стратегија развоја транспорта 2008–2015). Може се закључити да актуелна ситуација у погледу капацитета мреже и показатељи који се односе на путнички и теретни саобраћај не одговарају тражњи. Перформансе инфраструктуре железничке мреже и квалитет возних средстава треба да буду на много вишем нивоу како би се задовољиле тренутне потребе модерног тржишта саобраћаја (Мастер план 2009). Основни циљ развоја је да се адекватним мерама и у разумном периоду постигне такав ниво стања инфраструктуре, која ће, уз модернизацију возних средстава, омогућити да се побољша квалитет и брзина железничког саобраћаја на националној мрежи, а да Железнице Србије нивоом услуге привуку путнике и робу и успешно послују, имајући у виду јавну и комерцијалну функцију. Основни циљ развоја

[illegible]

Постизање ових дугорочних циљева је могуће уз уважавање институционалних и регулаторних реформи, реформи управљања и структурних реформи, развоја тржишта и смањења трошкова. Неопходне мере и инструменти за остваривање циљева одрживог развоја

железничке мреже су следеће: усклађена законска регулатива с ЕУ; реорганизација железница Србије; стабилно финансирање и израда неопходне планске и техничке документације.

Ако би се пројекције из Генералног мастер плана (2009) оствариле, онда би више од 70 возова дневно саобраћало на 30% мреже, а тај обим саобраћаја би чинио 51% од укупне железничке мреже. На другој страни, у 2006. мање од 30 дневних возова отпада на чак 80% дужине железничке пруге (чинећи 65% укупног железничког саобраћаја), а у 2027. би за ову категорију то требало да буде свега 28%, односно 13% од укупног железничког саобраћаја. На крају реализације ових пројеката Србија би имала мрежу по европским стандардима, а железница би постала поуздан партнер у европском логистичком систему.

Унутрашњи пловни путеви. Транспорт на унутрашњим пловним путевима је ефикасан, енергетски ефикасан и одржив, као конкурентна алтернатива он допуњује железнички и друмски. Тако је потрошња енергије по тона-км робе у водном транспорту шест пута мања од потрошње у друмском и два пута мања него у железничком. Такође, укупни екстерни трошкови унутрашње пловидбе, који обухватају незгоде, загушења, емисију буке, загађење ваздуха и друге утицаје на околину, чак седам пута су мањи, него у друмском, уз висок ниво безбедности, посебно у транспорту опасних терета. Транспорт на унутрашњим пловним путевима доприноси смањењу загушења путне мреже у густо насељеним регионима и упркос географских ограничења утиче на стабилизацију раста цена (Стратегија развоја транспорта 2008–2015).

Повезаност свих видова саобраћаја нарочито је видљива код воденог транспорта, садашња мрежа унутрашњих пловних путева не поклапа се обавезно с робним токовима. Стога, потребни су и друмски и железнички превоз, да би роба могла да се испоручи у складишне центре прималаца, који су лоцирани даље од водних путева. Ова врста подршке других видова транспорта није довољно развијена (Мастер план 2009).

Велики је несклад могућности и степена искоришћености овог вида транспорта: он нема значајнију улогу у превозу терета, док у превозу путника уопште не учествује. Стање унутрашњих пловних путева није задовољавајуће, због знатно смањеног одржавања у протеклих 15 година. С друге стране, транспорт на унутрашњим пловним путевима је сигуран и чист. Према Мастер плану (2009) он може да буде и јефтин и поуздан, али је у последњих 30 година стално показивао стагнацију.

Индекси физичког обима за период 2009–2013 у железничком и саобраћају на унутрашњим пловним путевима показују смањење до 2012, а затим повећање скоро до нивоа из 2009. (таб. 3.54).

Транспорт на унутрашњим пловним путевима одвија се на две међународне и једној међудржавној реци (Дунав 588 км; Сава 207 км и Тиса 164 км), као и на систему канала (Канал Дунав-Тиса-Дунав с пловном дужином од 604 км), укупне дужине око 1.600 км (сл. 3.51). Од десет међународних лука девет је на Дунаву и једна на Тиси, док су две националне, на Сави. Лучки капацитети због недостатка могућности за претовар у просеку су искоришћени с око 30%. Постојећи информациони системи у лукама су делимично развијени и то на нивоу административних делатности.

Табела 3.54. Индекси физичког обима услуга железничког и саобраћаја на унутрашњим пловним путевима, 2009–2013 (2008=100)

Година	Укупно	Железнички саобраћај	Саобраћај на унутрашњим пловним путевима
2009.	85,5	66,5	54,6
2010.	92,2	77,2	55,2
2011.	100,4	79,3	45,8
2012.	101,2	63,1	38,1
2013.	104,6	73,6	51,2

Извор: Статистички годишњак Србије 2014.

У започетом процесу приватизације лука, које су неопходна карика у склопу интермодалног транспорта и од општег значаја, потребно је да сачувати функције и намене лучких постројења, као и да дефинисати заједничка улагања државног и приватног сектора у развој овог саобраћајног система. Приватизација лука на Дунаву, изузимајући Луку Нови Сад, није узела у обзир светску праксу по којој су луке као стратешки објекти добро од јавног

интереса. На овај начин Србија је изгубила могућност регулисања и административног управљања над овом стратешки важном делатношћу (Просторни план 2010–2021).

Предузећа која се баве водним транспортом, имају 396 пловних средстава, што даје капацитет од 403.833 тоне и укупну снагу 59.929 KW. Преко 77% су пловила за превоз расутих терета, а остало су пловила за превоз течних терета. Речна флота је стара и технолошки заостала. На основу онога што је у последњих 20 година изграђено, Србија с таквом флотом партиципира у укупној Дунавској флоти са свега 10% (Дробњак 2012).

Табела 3.55. Промет робе у речним пристаништима 2009–2013, хиљ. тона (без транзита)

Година	Укупно	Унутрашњи промет	Промет с иностранством
2009.	7.122	2.414	4.708
2010.	8.112	2.426	5.686
2011.	7.964	3.146	4.818
2012.	8.131	3.002	5.129
2013.	7.691	2.548	5.144

Извор: Статистички годишњак 2014.

Унутрашњи пловни путеви учествују и у промету робе с иностранством: у речним пристаништима остварени су 2011. извоз 1.841.000 т. и увоз 2.977.000 т. (Статистички годишњак Србије 2012). У извозу, овим видом транспорта највише су учествовали производи пољопривреде, лова и шумарства, риба и осталих производа риболова (1.306.000 т.), а у увозу руде метала и осталих производа вађења руда и камена и др. (1.674.000 т.). Према (Статистички годишњак Србије 2014) може се видети не само тенденција пада, него и флукуације, како укупног, тако и унутрашњег и промета с иностранством (таб. 3.55).

И поред уских грла, лошег стања инфраструктуре, недовољно развијеног информационог система и недостатка релевантне законске регулативе који карактеришу ову врсту транспорта, Србија има снажан интерес да стимулише саобраћај у овој области. Овај вид превоза је економичан и еколошки прихватљив. Посебна погодност је што је прикладан за превоз свих врста тзв. масене робе, како течних, тако и сувих расутих терета. Очекује се да ће с обнављањем производње у великим индустријским постројењима (челичане, хемијска индустрија, цемент, нафта) тражња за водним транспортом робе значајније порастити, због његових компаративних предности.

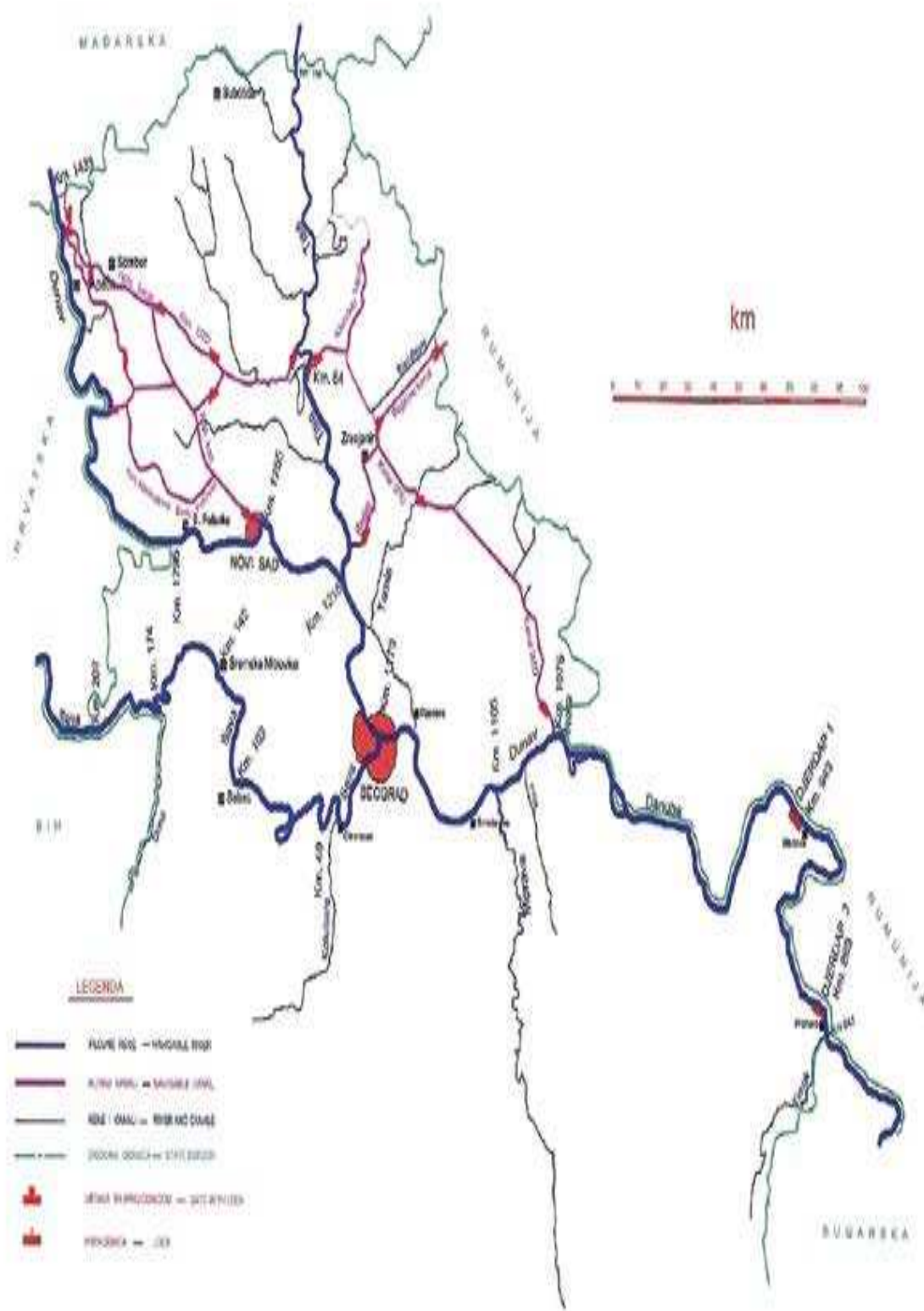
С економског аспекта, према подацима УН, трошкови унутрашњег воденог транспорта чине само шестину трошкова друмског превоза и између једне трећине и половине железничког транспорта (Мастер план 2009). Према истом извору, постоји и иницијатива ЕУ да се промовишу алтернативе друмском транспорту, како би се избегло загушење на путевима. Исто тако, Србија може да искористи велику заинтересованост ЕУ за Дунавски коридор, а последично и за остали део мреже пловних путева, што може резултирати и већом финансијском подршком (Стратегија развоја транспорта 2008–2015).

Превоз путника на унутрашњим пловним путевима има пре свега туристички карактер. Број путника-туриста, који на својим речним крстарењима посећују Србију, значајно расте и представљаће основу за развој значајне привредне активности у областима транспорта, туризма, трговине и других услуга.

Ваздушни саобраћај. Иако најмлађа грана, ваздушни саобраћај након Другог светског рата има импресивне стопе раста, остваривши најдинамичнији развој у односу на друге видове саобраћаја, због напредног технолошког прогреса и примене резултата унапређења перформанси авиона у домену брзине, дужине долета и товарне способности. У превозу путника, пре свега на дугим релацијама, он је остварио потпуну доминацију, док је на средњим и кратким релацијама у сталном успону и остварује велико учешће. У теретном саобраћају око 40% светског индустријског извоза, по вредности, превози се авионом. (Krstić i Stepanović 2004)

Србија има богату и дугу традицију у развоју ваздушног саобраћаја. Она спада у ред држава које су, у глобалним размерама, активно укључене у његов развој и примену у цивилне и војне сврхе. Средином 1927. основано је Друштво за ваздушни саобраћај Аеропут, што представља почетак цивилног саобраћаја у Србији. Наследник овог друштва је Југословенски аеротранспорт (ЈАТ), затим Јат Airways, а данас Air Serbia, настала 2013. уговором о стратешком партнерству с Etihad Airways. Најтежи период у историји, ваздушни саобраћај имао

је током 1990-их, када је ембарго међународне заједнице потпуно зауставио међународни саобраћај. Након 2000, ваздушни саобраћај поново постаје део међународног. У Србији постоји 39 званично уписаних аеродрома, који се знатно разликују по опремљености, а што се делимично огледа и по дужини писте (таб. 3.56).

Слика 3.51. Мапа пловних путева Србије

Од укупног броја аеродрома, само 5 је уврштено на листу аеродрома с IATA кодом (IATA Airport Code), па су међународни аеродроми с IATA ознакама: аеродром „Никола Тесла” Београд, аеродром „Батајница” Београд (војни аеродром), аеродром „Константин Велики” Ниш, аеродром „Поникве” Ужице (војни аеродром) и аеродром „Слатина” Приштина. Аеродром у Приштини је од 1999. у надлежности УНМИК-а и НАТО снага.

Табела 3.56. Основне карактеристике аеродрома у Србији

	асфалтирано	неасфалтирано
укупна дужина	16	23
дужина преко 3.047 m	2	0
дужина 2.438 – 3.047 m	4	0
дужина 1.524 – 2.437 m	4	2
дужина 914 – 1.523 m	2	9
дужина 2.438 – 3.047 m	4	12

Извор: Grbović i dr. 2008.

Значајан потенцијал за развој ваздушног саобраћаја представљају аеродроми који су већ дужи временски период, макар декларативно, у процесу трансформације из војних у цивилне. У таквој ситуацији је аеродром Морава у Лађевцима код Краљева. Након вишегодишњих најав да ће он добити функцију у цивилном саобраћају, конкретнијих помака нема. Од 2011. овај аеродром има нов контролни торањ и пристанишну зграду, док се проширење и продужење писте најављује. Војни аеродром „Поникве“ код Ужица је након 14 година од НАТО бомбардовања поново отворен, додуше за прихват лаких летилица јер је оштећена писта.

Табела 3.58. Потенцијал авио саобраћаја у Србији у периоду 2009–2013.

	2009	2010	2011	2012	2013
Аеродроми	2	2	2	2	2
Авиони	15	12	18	14	16
Путничка места	1.668	1.332	1.365	1.279	1.255
Нето носивост, тоне	200	218	350	335	340

Извор: Статистички календар Републике Србије 2015.

Многе локалне самоуправе желе да оспособе постојеће спортске или војне аеродроме за цивилни ваздушни саобраћај. Међутим, и постојећи аеродроми имају мноштво проблема. Рецимо, нишки аеродром „Константин Велики“ иако је отворен још 1986. тек се од јуна 2015. поново користи за потребе ваздушног саобраћаја.

Аеродром „Никола Тесла” у Београду је највећи аеродром у Србији, преко њега се одвија око 75% путничког и 90% робног транспорта. Капацитет аеродрома је преко 5,6 милиона путника годишње, а тренутно се користи нешто више од 35% капацитета.

Потенцијале авио саобраћаја приказује таб. 3.58.

Када је реч о аеродромима, иако се у Стратегији развоја железничког, друмског, водног, ваздушног и интермодалног транспорта помиње да располажемо с око 80 аеродрома, званична статистика се заснива на два, односно користимо само један. Број авиона у посматраном периоду се мења, а с тиме и број путничких места и нето носивост. И према овом показатељу нисмо на завидној позицији у односу на европски просек. У ЕУ крајем 2013. било је 3.878 авиона. Ми се налазимо у рангу држава попут Естоније која је имала 14 авиона, Хрватске са 15, Литваније са 17, Малте са 16 и Словеније која је имала 14 авиона (European Commission 2014). У складу с потенцијалима ваздушног саобраћаја су и показатељи развијености.

Табела 3.59. Показатељи авио саобраћаја у Србији у периоду 2009–2013.

	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.
укупан промет путника, хиљ.	2.694	2.401	2.746	3.150	3.391	3.565
унутрашњи промет, отпутовали	-	-	-	-	-	-
међународни промет	2.694	2.401	2.746	3.150	3.391	3.565
приспели	1.349	1.197	1.370	1.572	1.691	1.777
отпремљени	1.345	1.204	1.376	1.578	1.700	1.788

Извор: Статистички календар Републике Србије, 2014 и 2015.

На основу ових података може се уочити да је у авио саобраћају присутан позитиван тренд, када је реч о укупном и о међународном промету путника. Укупан промет путника 2013. у односу на 2008. увећао се за једну трећину. Идентично је и код међународног промета.

КВАРТАРНИ СЕКТОР

Квартарни сектор, раније део терцијарног, обухвата непривредне, тј. непроизводне делатности: образовање, културу, информационо друштво, здравство и социјалну заштиту.

Образовање

Образовање у Србији правно је уређено Уставом (Устав 2006) и пратећим прописима. Уставом је дефинисано: „Свако има право на образовање. Основно образовање је обавезно и бесплатно, а средње образовање је бесплатно. Сви грађани имају, под једнаким условима, приступ високошколском образовању. Република Србија омогућује успешним и надареним ученицима слабијег имовног стања бесплатно високошколско образовање, у складу са законом. Оснивање школа и универзитета уређује се законом”. Устав подстиче уважавање разлика које постоје због посебности етничког, културног, језичког или верског идентитета грађана, па припадницима националних мањина јемчи и додатна, индивидуална или колективна права. Они непосредно или преко својих представника учествују у одлучивању или сами одлучују о појединим питањима везаним за своју културу, образовање, обавештавање и службену употребу језика и писма.

Закон прописује обавезно основно образовање и подразумева припремни предшколски програм и основно образовање и васпитање у трајању од осам година. Уведена је и могућност организовања наставе на даљину. Закон о високом образовању је претрпео измене током 2012. и 2013. Закон о изменама и допунама закона о ученичком и студентском стандарду прописује право на стипендију за изузетно надарене ученике и студенте која се месечно исплаћује, без обавезе враћања. Закон о образовању одраслих уређује образовање и целоживотно учење одраслих као део јединственог система образовања.

У 2012. усвојена је Стратегија развоја образовања у Србији до 2020, која се утврђује сврхе, циљеве, правце, инструменте и механизме развоја система образовања. Мисија система образовања, по Стратегији, јесте да образовање обезбеди темељ живота и развоја сваког појединца, друштва и државе заснованих на знању. Стратегија дефинише циљеве дугорочног развоја образовања, обавезујуће за образовни систем у целини и за сваки њен део.

Основе и карактеристике појединих видова образовања. Поред основног, средњег и високог, у Србији постоје и специфични видови образовања, у оквиру система регулисаног одговарајућим прописима.

1) Предшколско васпитање и образовање подразумева васпитање и образовање деце предшколског узраста, односно узраста од шест месеци до поласка у основну школу. Припремни предшколски програм остварује се као програм припреме за полазак у основну школу у оквиру предшколског васпитања и образовања. Остварује се с децом у години пред полазак у школу, у трајању од четири сата дневно, најмање девет месеци.

2) Редовно основно образовање и васпитање је делатност од непосредног друштвеног интереса и остварује се као јавна служба. Основно образовање и васпитање је обавезно, траје осам година и остварује се у два образовно-васпитна циклуса. Први обухвата први до четвртог разреда, за ученике овог циклуса организује се разредна настава. Други обухвата пети до осмог разреда. За ученике другог циклуса организује се предметна настава. За припаднике националне мањине предметна настава може да се организује из српског језика и језика националне мањине с елементима националне културе од првог разреда.

3) Редовно средње образовање и васпитање је делатност од непосредног друштвеног интереса и остварује се као јавна служба. Делатност средњег образовања и васпитања обавља се у средњој школи, и то: гимназији, стручној школи, уметничкој школи, мешовитој школи (гимназији и стручној или уметничкој школи). Након завршеног четвртог разреда ученик полаже општу матуру. У уметничкој школи се стиче опште и уметничко образовање и васпитање у четворогодишњем трајању, за обављање послова одговарајућег занимања и за

наставак образовања у високошколским установама. Након завршеног четвртог разреда ученик полаже уметничку или општу матуру. У стручној школи се стичу одговарајуће опште и стручно образовање и васпитање у трогодишњем и четворогодишњем трајању, за обављање послова одговарајућег занимања и за наставак образовања у високошколским установама. Након завршене трогодишње стручне школе ученик полаже завршни испит, а након завршене четворогодишње стручне школе стручну матуру. Специјалистичко-мајсторско образовање подразумева даљу специјализацију у образовном профилу након двогодишњег радног искуства и траје једну или две године. Након завршетка образовања ученик полаже специјалистички-мајсторски испит.

4) Образовање ученика са сметњама у развоју и инвалидитетом (основно и средње) остварује се по правилу у школи заједно с осталим ученицима, а када је то у најбољем интересу ученика, у школи за ученике са сметњама у развоју, у складу са Законом.

5) Образовање одраслих омогућује, у школама за образовање одраслих, лицима старијим од 15 година, која редовно не похађају школу, да стекну основно образовање и васпитање. Одрасли основну школу могу завршити похађањем наставе или полагањем испита. Основно образовање за одрасле траје четири године. Средње образовање одрасли стичу као ванредни ученици у средњим школама.

6) Основне музичке и балетске школе припремају децу за наставак школовања у средњим музичким и балетским школама. Школовање траје од две до шест година и паралелно је са школовањем у редовним основним школама. Основна музичка и балетска школа у саставу средње уметничке школе, приказана је као основна музичка или балетска школа.

7) Високо образовање обухвата високе школе, факултете и уметничке академије (према Закону о високом образовању из 2006. у којем су примењене и спроведене одлуке Болоњске конвенције). Делатност високог образовања остварује се кроз академске и струковне студије на основу одобрених (акредитованих) студијских програма за стицање високог образовања.

Образовни профил, обухват популације и квалитет образовања. Према Попису 2011, образовни профил становништва је следећи (РЗС 2015): 2% становника старијих од десет година је неписмено (жена пет пута више него мушкараца), 11% становништва старијег од 15 година има непотпуно основно образовање, 20,8% становништва старијег од 15 година има само основно образовање. Стопа становништва које има само основно образовање и ниже од тога у градским срединама је око 23%, а у ванградским срединама око 51%. У овој популацији већи је проценат жена (39%) него мушкараца (29%). 48,9% становништва има средње, 5,6% више, а 10,6% високо образовање. 16,1% становништва има више или високо образовање (у градским срединама је око 23%, у ванградским свега 6% особа с вишим или високим образовањем).

У школској 2012/13. у неком облику образовања учествовало је 1.280.187 лица, или 17,8% укупне популације. Од тога, у предшколском образовању учествовало је 14,7%, у основном 44,4%, у средњем 22,2%, и у високом 18,7%. У Србији има 170 предшколских установа и 2.411 објеката у којима се реализује програм предшколског васпитања и образовања (од тога 2.330 државних и 81 приватних). У школској 2012/2013. предшколским васпитањем и образовањем било је обухваћено 188.340 деце, распоређених у 9.359 васпитних група, а укупан број запослених у овом нивоу васпитања и образовања био је 24.360.

Код основног образовања обухват генерације износи 97,24%. Образовање након завршене основне школе настављају скоро сви ученици (преко 99%). Обухват генерације средњим образовањем је око 88,5%, јер долази до осипања ученика после уписа у средње школе. Број ученика у основним школама показује пад у школској 2012/13, што је уобичајен тренд последњих година и углавном је последица демографских кретања у земљи. Стопа одустајања од школовања у основном образовању у школској 2011/12. години, према подацима износила је 0,90%, док је у школској 2012/13. стопа одустајања 0,70% (РЗС 2015).

Код средњег образовања, број ученика у школској 2012/13. мањи је за око 1% у односу на претходну школску годину. Осипање (*drop-out*) пре завршетка средњег образовања је у трогодишњим образовним профилима 3,2% а у четворогодишњим 1,3% (на нивоу целокупног средњошколског образовања стопа одустајања је 1,54%). Проценат похађања средњошколског образовања мањи је међу децом из осетљивих група, па тако међу најсиромашнијима средњу школу похађа свега 74% деце (68,2% дечака и 83,3% девојчица). Средње образовање није обавезно, иако је Стратегијом развоја образовања као такво предвиђено.

Број студената на факултетима и високим школама повећао се за 3,1% у школској 2012/13. Обухват генерације која похађа факултете и високе школе је око 46% и показује тенденцију благог раста. У 2012. једна од четири особе у узрасној групи од 25 до 34 године има завршен неки вид високог образовања (24,9%), што је и даље значајно ниже од просека ЕУ-28 (35,2%).⁴⁵

У школској 2012/13. наставу на језицима националних мањина (албански, бугарски, мађарски, румунски, русински, словачки, хрватски) похађало је 35.878 ученика основних и средњих школа. Од тога скоро 60% наставу је похађало на мађарском језику, око 28% на албанском, 7,2% на словачком, 3,5% на румунском.

Од готово 100.000 запослених наставника око 54% свих запослених наставника ради у основном, око 31% у средњем и око 15% у високом образовању. Од наставника запослених у основном образовању 60% ради с пуним радним временом. У средњем образовању с пуним радним временом ради 58% наставника, а у високом скоро 89% наставника и сарадника.

Образовно стање тзв. осетљивих група значајно је неповољније од стања у општој популацији (Други национални извештај 2014):

1. 4% деце из најсиромашнијег квинтила индекса благостања и даље је ван система образовања (MICS 2014),
2. 87% ромске популације има основно или ниже образовање, а мање од 1% има више и високо образовање,
3. 53,3% особа с инвалидитетом узраста изнад 15 година има завршено основно образовање или непотпуну основну школу, а свега 6,6% више или високо образовање.

Образовни ниво радно активног становништва (15–64 године) је низак: око 27% особа нема завршено осмогодишње основно образовање или има завршено само осмогодишње основно образовање, а више од половине (56,4%) има завршено средње образовање. Свега око 11% радно активног становништва има високо образовање.

Још један значајан показатељ образовног стања је број младих који је истовремено и ван процеса образовања (обуке). Број младих који нису запослени, нису у образовању, нити су укључени у обуку смањивао се у периоду 2011–2013. и у 2013. је износио око 140 хиљада (25,3% од укупног броја младих узраста 18–24 године).

Број одраслих (узраста од 25 до 64 године) укључених у програме целоживотног образовања износи 3,5% учествовало је у програмима образовања и обука у 2013.

Расходи јавног сектора за образовање обухватају расходе свих нивоа власти (централног, покрајинског и локалног), на свим нивоима образовања (предшколско, основно, средње и високо образовање), као и расходе који нису алоцирани по нивоима образовања. Према методологији ЕУ, процењени јавни расходи за образовање у 2012. износе 5,27% БДП-а, што је једнако просеку јавних издвајања на нивоу ЕУ-27, који износи 5,26% БДП-а (Други национални извештај 2014).

У истом извештају, квалитет образовања мерен резултатима испитивања TIMSS (*Trends in International Mathematics and Science Study*) из 2011. показује да просечно постигнуће из математике (у четвртм разреду) износи 516 поена. На напредном нивоу нашло се 8% ученика, док њих 9% не достиже границу најнижег нивоа знања. У односу на земље у окружењу, Србија постиже боље скорове и од Хрватске (490 поена) и од Словеније (513 поена) у домену математике, док је Словенија са 520 поена из природних наука боља од Србије. Хрватска и Србија имају једнако постигнуће када је реч о природним наукама.

Анализа образовних постигнућа петнаестогодишњака на основу испитивања PISA⁴⁶ показала је да су резултати ученика из Србије значајно нижи у односу на OECD просек, као и у односу на друге европске земље (осим Бугарске и Румуније). Ипак, образовна постигнућа ученика из Србије поправила су се у периоду 2006–2012. У домену читалачке писмености просечна постигнућа у 2012. била су виша за 45 поена у односу на 2006, док је мањи напредак остварен у доменима научне и математичке писмености (14 поена из математике и 9 у домену

⁴⁵ EUROSTAT, <http://ec.europa.eu/eurostat> и Републички завод за статистику, подаци из Анкете о радној снази.

⁴⁶ PISA (*Programme for International Student Assessment*) јесте један од инструмената којим се на нивоу ЕУ прати остварење Лисабонских циљева, а његови резултати су показатељи квалитета образовања предвиђени Националним програмом за усвајање правних тековина ЕУ, Стратегијом за смањење сиромаштва у Србији, као и национално специфичним показатељима социјалне искључености.

науке). Напредак је остварен и у смислу смањења процента ученика који нису достигли ниво функционалне писмености – са 52% колико је било 2006. на 33% у 2012.

На нивоу високог образовања Болоњски процес улази у осму годину имплементације, али на министарској конференцији у Букурешту 2012. спровођење је оцењено као слабо. На конференцији у Букурешту спровођење Болоњског процеса у Србији добило је оцену 3,11 на скали од 1 до 5. Спровођење Болоњске декларације оцењује се као слабо и од стране других актера као што су студенти, професори и тржиште рада.

Култура

Култура је термин који је еволуирао од етимолошког корена (*cultus + colere*), по коме значи „културу земље” – обрађивање поља, до „културе духа” – обрађивања, култивисања духа (Petrović 2005: 9). У основи чине је две повезане делатности – материјална и духовна култура, односно све материјалне творевине – објекти и оруђа за рад, као и нематеријално културно наслеђе – производи људског духа: наука, језик, уметност и обичаји. Под нематеријално културно наслеђе на Унескову репрезентативну листу културног наслеђа, уврштена је и српска слава, у новембру 2014, по одлуци Међувладиног комитета за заштиту нематеријалног културног наслеђа. То је први упис културних добара из Србије на ову листу.

У Монаку, на Међународној конференцији о културној политици 1967. усвојена је дефиниција културне политике: „сума свесних и промишљених поступака, акција или одсуства акција у заједници, чији је циљ да се задовоље извесне културне потребе преко максималног коришћења свих физичких и људских потенцијала, којима у одређеном тренутку располаже дата заједница” (Mikić 2011).

Уставом Србије, у оквиру надлежности Републике (чл. 97, тачка 10), утврђено је да Србија „уређује и обезбеђује систем у областима здравства, социјалне заштите, борачке и инвалидске заштите, бриге о деци, образовања, културе и заштите културних добара, спорта, јавног информисања; система јавних служби.”

Прве републичке установе културе основане су у 19. веку, у време српске борбе за повратак самосталности. Одиграле су битну улогу у подизању националне свести.

Табела 3.60. Географски размештај установа културе

Локација	Републичке установе културе	Установе културе од националног значаја	Републичке установе културе од националног значаја	Укупан број
Београд	3	11	19	33
Ваљево		4		4
Идвор		1		1
Јагодина			1	1
Краљево		2		2
Лозница		1		1
Нови Сад		6	2	8
Нови Пазар		1		1
Ниш		2		2
Прокупље		1		1
Сирогојно			1	1
Смедерево		1		1
Сомбор		1		1
Сремска Митровица		1		1
Суботица		2		2
Чачак		2		2
Шид		1		1

У Србији постоји 145 музеја (Култура 2013). Значајну улогу у развоју музејске делатности имао је кнез Милош Обреновић, који је 1837. установио Придворни музеј у Крагујевцу, што представља оснивање првог музеја у Србији. Био је мишљења да треба чувати старине и желео је да се то догађа у оквиру државних установа (Борић-Брешковић; Бендераћ, I). Формално најстарија, али и најважнија музејска установа је Народни музеј, основан 1844, из

ког се касније издваја неколико специјализованих музеја. На територији Србије налази се 122 позоришта, 87 биоскопа, 2535 библиотека, као и 338 изложбених галерија (Култура 2013). Већина ових установа налази се у Београду.

Министарство културе и информисања предвидело је капитална улагања у одређене установе културе у периоду 2014-2017. У Србији је још 1970-их евидентиран мањак музејског простора, што онемогућује реализацију музеолошких захтева (Martinović i Jokić 2009). Првобитно, требало је сва добијена средства да буду усмерена на рестаурацију Народног музеја и Музеја савремене уметности, али је због потребе санације и реконструкције многих установа културе, одлучено да се она распореде на више установа – Архив Србије, Библиотеку Матице српске, Галерију Матице српске, Етнографски музеј, Историјски музеј Србије, Југословенску кинотеку, Музеј историје Југославије, Музеј наивне и маргиналне уметности у Јагодини, Музеј науке и технике и Централни институт за конзервацију (Мајдаревић 2014).

Изузетан значај имају установе културе које је основала Република, као и оне које су стекле статус установа културе од националног значаја. Углавном су смештене у Београду (33), следе Нови Сад (8) и Ваљево (4), а у осталих 13 градова по једна или две установе (таб. 3.60).

Табела 3.61. Републичке установе културе, установе културе од националног значаја, као и мешовитог типа - установе културе од националног значаја чији је оснивач Република Србија*

Установа културе	Град	Тип установе
Ансамбл народних игара и песама Србије „Коло“	Београд	РНЗ
Архив Војводине	Нови Сад	НЗ
Архив Југославије	Београд	РНЗ
Архив Србије	Београд	РНЗ
Београдска филхармонија	Београд	РНЗ
Библиотека Матице српске	Нови Сад	РНЗ
Галерија „Милан Коњовић“	Сомбор	НЗ
Галерија Матице српске	Нови Сад	РНЗ
Галерија савремене ликовне уметности Ниш	Ниш	НЗ
Галерија слика "Сава Шумановић"	Шид	НЗ
Дом културе "Михајло Пупин"	Идвор	НЗ
Етнографски музеј у Београду	Београд	РНЗ
Завод за заштиту споменика културе града Београда	Београд	НЗ
Завод за заштиту споменика културе Ваљево	Ваљево	НЗ
Завод за заштиту споменика културе Краљево	Краљево	НЗ
Завод за заштиту споменика културе Ниш	Ниш	НЗ
Завод за заштиту споменика културе Сремска Митровица	Сремска Митровица	НЗ
Завод за проучавање културног развоја	Београд	РНЗ
Задужбина Илије М. Коларца	Београд	НЗ
"Звездара театар"	Београд	НЗ
Историјски архив града Новог Сада	Нови Сад	НЗ
Историјски музеј Србије	Београд	РНЗ
"Југоконцерт"	Београд	НЗ
Југословенско драмско позориште	Београд	НЗ
Југословенска кинотека	Београд	РНЗ
Културно- просветна заједница Србије	Београд	НЗ
Матична библиотека "Љубомир Ненадовић"	Ваљево	НЗ
Међуопштински завод за заштиту споменика културе Суботица	Суботица	НЗ
Модерна галерија Ваљево	Ваљево	НЗ
Музеј Војводине	Нови Сад	НЗ
Музеј жртава геноцида	Београд	Р
Музеј историје Југославије	Београд	РНЗ
Музеј наивне и маргиналне уметности	Јагодина	РНЗ
Музеј науке и технике	Београд	РНЗ
Музеј позоришне уметности Србије	Београд	РНЗ
Музеј примењене уметности	Београд	РНЗ
Музеј "Рас" у Новом Пазару	Нови Пазар	НЗ
Музеј савремене уметности	Београд	РНЗ

Музеј на отвореном "Старо село" Сирогојно	Сирогојно	РНЗ
Музеј у Приштини (са измештеним седиштем)	Београд	НЗ
Народна библиотека Србије	Београд	РНЗ
Народни музеј у Београду	Београд	РНЗ
Народни музеј Ваљево	Ваљево	НЗ
Народни музеј Краљево	Краљево	НЗ
Народни музеј Топлице	Прокупље	НЗ
Народни музеј Чачак	Чачак	НЗ
Народно позориште у Београду	Београд	РНЗ
Народно позориште Суботица	Суботица	НЗ
Позориште "Атеље 212"	Београд	НЗ
Позориште "Бошко Буха"	Београд	НЗ
Покрајински завод за заштиту споменика културе	Петроварадин	НЗ
Природњачки музеј	Београд	РНЗ
Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево	Смедерево	НЗ
Републички завод за заштиту споменика културе-Београд	Београд	РНЗ
Спомен збирка "Павле Бељански"	Нови Сад	НЗ
Српско народно позориште	Нови Сад	НЗ
Уметничка галерија "Надежда Петровић"	Чачак	НЗ
Универзитетска библиотека "Светозар Марковић" Београд	Београд	НЗ
Филмске новости	Београд	Р
Филмски центар Србије	Београд	РНЗ
Центар за културу "Вук Караџић"	Лозница	НЗ
Централни институт за конзервацију	Београд	Р
Центар лепих уметности "Гварнеријус"	Београд	НЗ

*Р: републичка установа културе, НЗ: установа културе од националног значаја, РНЗ: републичка установа културе којој је додељен и статус установе културе од националног значаја (Установа културе од националног значаја, чији је оснивач Влада Републике Србије).

Република је оснивач 26 установа културе. Основане су с циљем очувања, унапређења и развоја културне посебности и националног идентитета. Финансирају се из буџета. Од њих само три немају и статус установа културе од националног значаја – Музеј жртава геноцида, Филмске новости и Централни институт за конзервацију. Најстарије су основане почетком 19. века, Библиотека Матице српске 1826. и Народна библиотека Србије 1832. До краја 19. века основано је још пет републичких установа, у првој половини 20. века две, док је највећи број основан у периоду после Другог светског рата, 17.

Из буџета се финансирају установе од националног значаја које је основала Република, док оне чији је оснивач неко други, а имају статус установе од националног значаја, могу да обезбеде финансијска средства за своје програме и пројекте преко расписаних јавних конкурса.

У процедуру за доделу статуса установе културе од националног значаја укључени су Влада Републике Србије, Министарство културе и информисања, Национални савет за културу и Комисија за стицање и одузимање статуса установе културе од националног значаја. (Службени гласник РС, број 72/09).

Информационо друштво

Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. акт је којим се на целовит начин дефинишу циљеви, начела и приоритети развоја информационог друштва и утврђују активности које треба предузети. Основни предуслови развоја информационог друштва су општедоступан и квалитетан приступ Интернету као и развијено е-пословање. Ради развоја информационог друштва у целини, дат је посебан значај ублажавању регионалних и локалних развојних диспаритета. Један од приоритета је и јачање улоге ИКТ (информационо-комуникационе технологије) у систему образовања, као и континуирано улагање у истраживање и иновације.

Стратешки приоритети развоја Информационог друштва обухватају развој електронских комуникација, е-управе, е-здравства и е-правосуђа, ИКТ у образовању, науци и култури, е-трговине, Пословног сектора ИКТ и Информационе безбедности. Осим што пружају

широке могућности у примени, ове технологије представљају и предуслов за друштвено-економски развој. ИКТ су у Стратегији научног и технолошког развоја РС за период од 2010. до 2015. одређене као приоритетна област. Стратегијом је предвиђено да домаће ИКТ компаније у 2020. остваре приход од најмање пет милијарди евра, што обухвата услуге електронских комуникација, ИТ услуге, ИКТ опрему и лиценце за софтверске пакете.

Област информационих и комуникационих технологија важна је грана и привреде и науке. Истраживања у области ИКТ заступљена су у више института и факултета. Такође, у компјутерским центрима РЦУБ, Институт за физику, Рачунском центру ЕТФ у Београду и ПМФ у Новом Саду ради готово 700 истраживача.

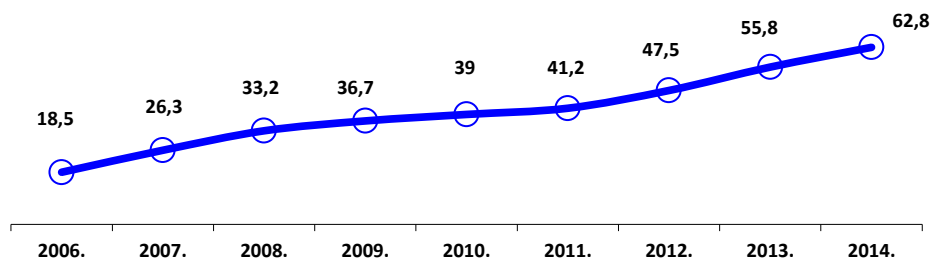
Развој и употреба ИКТ трансформисали су савремено друштво у „информационо друштво” у коме заузимају суштинску позицију, како у економији, тако и у осталим сферама. Опште је познато да и степен развијености ИКТ високо корелира с општом оценом економске развијености локалних заједница, региона и држава. С аспекта пословања, квалитет и интензитет употребе електронских комуникација директно утиче на развојне шансе предузећа и институција, без обзира где се физички налазе. Мерење броја и структуре корисника рачунара и електронских комуникација представља основу анализе ИКТ потенцијала, као мере општих развојних потенцијала друштву.

Нове електронске услуге, посебно пренос аудио и видео записа, по правилу захтевају све модерније уређаје и све бржи проток података. Степен развијености информационог друштва огледа се управо кроз статистичке показатеље о броју и структури корисника рачунара и Интернета, као и степену распрострањености широкопојасног Интернета. Републички завод за статистику од 2006. мери пенетрацију рачунара и Интернета у популацији (домаћинства, појединци и предузећа). Методологија је прилагођена стандардима EuroStata-a, тако да су резултати међународно упоредиви (РЗС 2015).

Истраживање о употреби ИКТ у домаћинствима (с најмање једним чланом од 16 до 74 године живота) спроводи се на репрезентативном узорку од приближно 2.300 домаћинстава, од којих 99% поседује ТВ уређај. Тек половина (49,8%) опремљена је прикључком за кабловску телевизију, 90,6% поседују мобилни телефон, а 38,7% лаптоп. Готово три петине (59,9%) домаћинстава поседује бар један рачунар, што је повећање од 4,7% у односу на 2012. и 7,8% у односу на 2011.

Заступљеност рачунара у домаћинствима из урбаних насеља (68,9%) значајно је већа у односу на рурална (53,7%). Највеће разлике у заступљености рачунара постоје у односу на месечни приход домаћинства. Рачунар је присутан у 87,1% домаћинстава са 600 евра и више месечно, што је дупло више у односу на домаћинства са приходом до 300 € (47,6%).

У Србији 62,8% домаћинстава поседује Интернет прикључак. Његова заступљеност је највећа у Београду (70%), затим у Војводини (65,9%) и у Централној Србији (56,6%). Значајна је и мера пропорције броја рачунара у односу на број рачунара повезаних с Интернетом. Интернет прикључака је значајно више у домаћинствима из урбаних насеља (67,8%) него руралних (51,1%), али се ова разлика временом смањује: у урбаним насељима просечна годишња стопа раста (2012/2014) износи 4,7%, а у руралним 8,9%.

Слика 3.52. Широкопојасна (broadband) Интернет конекција у домаћинствима (%)

Заступљености рачунара и Интернета значајно се разликују према висини месечних прихода домаћинства. Условно, Интернет је стигао до „скоро свих” (90,6%) домаћинстава с приходима изнад 600, док је тај број значајно (2,2 пута) мањи (40,9%) у домаћинствима с

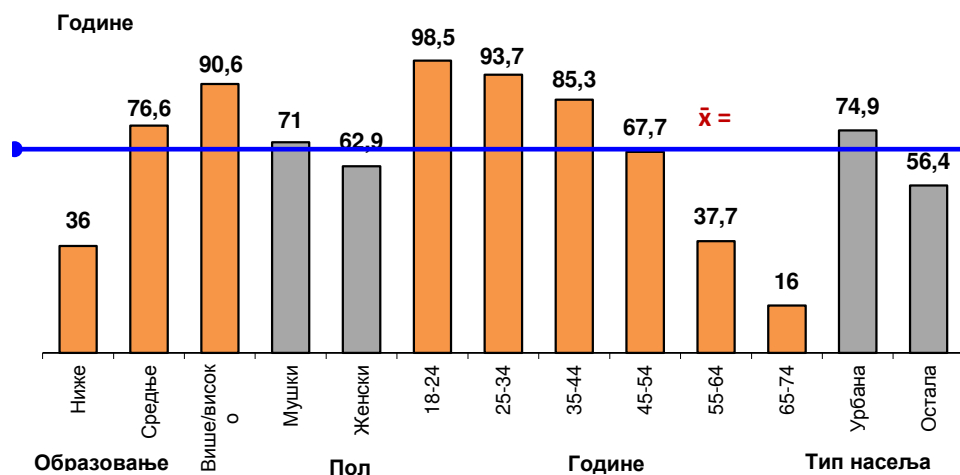
приходом до 300 евра. Подаци указују да се ова разлика временом ублажава, просечна годишња стопе раста (2014/2012) у категорији „до 300€” износи 5,5%, у категорији „300–600€” је 6,9%, а најмања је у категорији „више од 600€” и износи 2,1%. Ублажавање разлика у поседовању рачунара и Интернет конекције у домаћинствима, према демографским категоријама, као што су урбаност животне средине и месечни приходи домаћинства, указују да је Интернет све више доступан општој популацији.

За приступ Интернету најчешће се користе персонални рачунар (80,5%), лаптоп (57%) и мобилни телефон (61%). Стално се повећава број домаћинстава из којих приступају Интернету мобилним телефонима (14,9% 2013/2014. и 8,9% 2013/2012), а од 2012. бележимо просечно годишње смањење од 2,2% домаћинстава, која за то користе персонални рачунар. Од укупног броја домаћинстава која поседују интернет прикључак, DSL (ADSL) има 54,6%, кабловски Интернет 35,3% а модемску конекцију само 0,7% домаћинстава.

Декларацијом УН 2010, као миленијумски циљ који треба да реализују све државе, истакнуто је обезбеђивање широкопојасног приступа Интернету сваком грађанину (Declaration 2010). У складу с тим, један од основних показатеља развијености употребе ИКТ-а је проценат домаћинстава која поседују овај вид интернет конекције. У Србији 55,1% домаћинстава има широкопојасну (broadband) Интернет конекцију, што чини повећање од 11,7% у односу на 2013, а 17,1% у односу на 2012. Заступљеност ове врсте интернет конекције највећа је у Београду и износи 65,2%, у Војводини 59,0%, а најмања у централној Србији – 47,6%.

Широкопојасни Интернет већином поседују домаћинства која имају месечни приход преко 600 евра (80,4%), док учешће домаћинстава с приходом до 300 евра износи свега 35,8%. Значајне разлике постоје и када поредимо заступљеност ове врсте Интернет конекције у урбаном и руралном делу: 63,3% наспрам 41,5%.

Према међународним нормама, у кориснике рачунара спадају сви који користе или су користили рачунар, без обзира када и на који начин. У Србији тај број сада износи 70,3%, а гради се као збир оних који редовно користе рачунар (62,5%), који су га користили пре више од три месеца (1,8%) и пре више од године (6%).

Веома су изражене разлике у броју корисника Интернета према неким основним демографским својствима посматране популације (слика 3.53): 1) према степену образовања: више и високо образовани (92,9%), средње (80,9%) и ниже (38,4%); 2) према полу: мушкарци (74%), жене (66,7%); 3) према старосној доби: 18-24 (98,6%), 25-34 (96,7%), 35-44 (87,6%), 45-54 (70,4%), 55-64 (43,6%), 65-74 (21,9%); 4) према типу насеља: урбана (78,1%), остала (60,1%).

Из анализе демографске структуре online популације у Србији, произилази да образовање и старосно доба представљају највеће „демографске лимите” развоју ИКТ генерално. Податак да је 90,6% високо образованих и 98,5% младих (18 до 24 године) online, указује да је број корисника Интернета у овим сегментима достигао одређено „засићење”.

Интернет се најчешће користи за проналажење информација о роби и услугама (79,9%), информисање путем електронских издања новина и часописа (73,4%). Више од трећине (67,6%)

од укупног броја корисника Интернета активно је на друштвеним мрежама, док готово сви (95,6%) корисници Интернета узраста од 16 до 24 година имају налог на друштвеним мрежама (Facebook, Twitter). Тек нешто више од трећине укупног броја корисника (37,4%), користи Интернет уместо да посећује јавне установе или органе администрације. Из године у годину бележи се повећање купопродајних трансакција путем Интернета, па је током 2014. 1.160.000 лица куповало или поручивало робу/услуге путем Интернета.

Здравство

Систем здравствене заштите уређује се Законом о здравственој заштити као „организована и свеобухватна делатност друштва са основним циљем да се оствари највиши могућ ниво очувања здравља грађана и породице”. Здравствена заштита обухвата спровођење мера за очување и унапређење здравља грађана, спречавање, сузбијање и рано откривање болести, повреда и других поремећаја здравља и благовремено и ефикасно лечење и рехабилитацију.

Полазна основа за развој нових прописа и политика и усаглашавање с постојећим, а које се односе на здравство земаља на путу ка ЕУ, јесте „*Acquis Communautaire*“ (тзв. правна тековина ЕУ). У периоду 2001–2015 усвојени су разни стратешки документи који покривају ову област. Влада Србије је 2002. усвојила документ „Здравствена политика Републике Србије”, чији је циљ постављање здравља високо на листи приоритета и предузимање конкретних активности, уз примену приступа промоције здравља. Његовим доношењем указано је на општедруштвени значај здравља и потребу да се друштво одреди према циљевима и мерама здравствене заштите (Бјеговић-Микановић и др. 2010). У 2006. адаптирани су националном и локалном контексту Миленијумски циљеви развоја, а њихово праћење обезбеђено је и у наредним годинама. Ти циљеви су (UNDP у Србији): 1) искоренити крајње сиромаштво и глад; 2) постићи универзалност основног образовања; 3) промовисати једнакост међу половима и дати већа права женама; 4) смањити смртност деце; 5) побољшати здравље мајки; 6) изборити се са ХИВ-ом / АИДС-ом, маларијом и осталим болестима; 7) осигурати одрживост природне средине; 8) развијати глобално партнерство за развој. Стратегија јавног здравља Републике Србије из 2008. представља „подршку испуњавању друштвене бриге за здравље, обезбеђивању услова у којима људи могу да буду здрави и чини основу за доношења одлука о акцијама за унапређење здравља и квалитета живота становништва Републике Србије”.

У државном здравственом сектору 2012. било је укупно 355 самосталних здравствених установа, према Уредби о плану мреже здравствених установа из 2006, укључујући и четири војне установе, обухваћене системом пружања здравствених услуга. Обезбеђивање здравствене заштите организовано је на три нивоа – примарном, секундарном и терцијарном, с развијеном мрежом здравствених установа, разног типа – дом здравља, болница, клиника, институт, клиничко-болнички центар, клинички центар.

Примарна здравствена заштита формално чини основу и приоритет развоја система здравствене заштите. Трошкови за болничку здравствену заштиту у државном сектору захватају више од половине јавних расхода за здравствену заштиту (57,2% у 2011), уз незнатан пад од 2% у односу на 2010. У истом периоду повећани су укупни трошкови за лекове, те су у 2011. чинили приближно једну трећину укупних расхода за здравствену заштиту (31,3%), док се расходи за превенцију и услуге јавног здравља као удео укупних расхода од 2003. константно смањују и последње две године чине 6,3%. Србија троши релативно висок проценат БДП на здравствену заштиту (10,4% у 2011) у поређењу са земљама сличног степена развоја, и тај удео је непромењен од 2007. Највећи део укупних трошкова за здравствену заштиту припада јавном сектору (62%), а остало приватном (38%), а тај однос незнатно је промењен растом удела јавног сектора 2011. Имајући у виду висину захватања из БДП за здравствену заштиту и ефекте по здравље становника рада здравствене службе, може се закључити да је алокативна ефикасност система здравствене заштите мала. Као последица депопулације и миграција, у руралним подручјима се затварају здравствене станице и амбуланте, што доводи до отежане доступности ових услуга, пре свега сеоском, углавном старијем становништву. Приватни сектор, развијен највише на нивоу примарне здравствене заштите, сем приватних апотека, које од 2013. имају могућност склапања уговора са Републичком фондом здравственог осигурања и издавања лекова на рецепт, није интегрисан у систем здравствене заштите (односно, приватне

здравствене установе не могу да пружају здравствене услуге становницима на терет обавезног здравственог осигурања) У периоду 2009–13, у систему здравствене заштите повећао се број доктора медицине и фармацеута (за 1 односно 22 апсолутно изражено), а смањено број доктора стоматологије (за 61). Број становника на једног лекара и број становника на једну болесничку постељу у незнатном је опадању у односу на 2012. Према подацима здравствене статистике, просечан број годишњих посета у примарној здравственој заштити је осам и непромењен је од 2010. (Здравствено-статистички годишњак Републике Србије 2012). Нешто је већи од просечног броја посета у европским земљама (7,7) и ЕУ (7) (European Health). Изражене су варијације у коришћењу здравствених услуга по областима, при чему је коришћење највеће у областима с универзитетским центрима. Упркос установљеној законској обавези, подаци о коришћењу приватног здравственог сектора нису доступни због непотпуног извештавања (Други национални извештај 2014).

Истраживања здравља из 2013. показују да изабраног лекара опште медицине или педијатра има 91,7% становника и да највећи проценат становника користи услуге лекара опште медицине или педијатра у државној здравственој установи (91%), а само 2,5% у приватној пракси (Резултати Истраживања здравља 2013). С друге стране, већи проценат становника има стоматолога у приватној пракси (31%) него у државној здравственој установи (26,9%). Услуге приватне праксе у целини је 2013. користило 15,1% становника, чешће становници Београда, урбаних насеља, особе женског пола и највишег образовног профила.

Покривеност становника лекарима са 307 на 100.000 у 2012. је нешто испод европског просека (334) и просека ЕУ (346), али је виша од свих бивших југословенских република. Покривеност становника медицинским сестрама је исте године била 627 на 100.000 становника и знатно је нижа од европског просека (766) и просека ЕУ (835,5) (European Health). Велике регионалне разлике у обезбеђености здравственим кадром не могу се објаснити разликама у здравственом стању становника, старосном структуром становника, нити потребама за здравственим услугама. Најбоља покривеност је у универзитетским центрима, док у удаљеним, руралним подручјима, ниска покривеност отежава приступ здравственим услугама.

Обавезним здравственим осигурањем обухваћено је 95,8% становништва (6.866.904 осигураних на дан 31. 12. 2012) и тај удео је практично непромењен од 2010. Здравствена заштита нормативно је доступна целокупном становништву, укључујући и све осетљиве друштвене групе дефинисане чланом 11. Закона о здравственој заштити.

Почев од 2007. трансфери из буџета за ову намену значајно су смањени, тако да су 2011. и 2012. ова средства била 21,5 пута мања од оних које је било потребно издвојити према Закону о доприносима за обавезно социјално осигурање. То је угрожавало доступност здравствене заштите, не само овим популационим групама, већ и целокупном становништву, пошто је то био износ недостајућих средства у РФЗО. Иако законодавни оквир промовише праведност као основни циљ здравствене политике земље, истраживања (Arsenijević et al. 2014) показују да су особе које припадају осетљивим друштвеним групама плаћале различите износе за коришћење ванболничких и болничких здравствених услуга (Други национални извештај 2014).

Треба нагласити значај повећања потенцијалних здравствених потреба младих, узраста до 19 и до 26 година, као веома осетљиве друштвене групе, нарочито због потенцијалне друштвене угрожености, јер се смањују учешћа ове популационе групе у укупном становништву и међу осигураним лицима. Потребне се односе на област унапређивања здравља, контроле и заштите од фактора ризика за оболевање, уз неопходно ангажовање и шире друштвене заједнице. Евидентне су повећане потребе у области репродуктивног здравља популације, због угроженог простог обнављања становништва, услед смањивања рађања и просечног броја рођене деце по жени и породици, опредељивања жена за рађање у каснијем репродуктивном периоду (у Србији просек 27,5 година, а до 30,5 у Београдском региону), пораста развода бракова и повећаног умирања становништва, као и спољних и унутрашњих миграција (План здравствене заштите за 2013. годину).

Самопроцене здравља становника је један од показатеља ефикасности система здравствене заштите једне земље. Према подацима из (Матковић и др. 2015) више од половине становника старијих од 18 година навело је да им је здравље добро (31,3%) и веома добро (21,4%), док сваки пети тврди да је оно лоше (17,2%) или веома лоше (4,2%). Готово две трећине радно активног становништва (63,2%) наводи да им је здравље добро или веома добро,

док више од половине старијих од 65 година (53,3%) тврди да је оно лоше или веома лоше, што указује на малу бригу о сопственом здрављу код млађег становништва, о ризичном понашању, као и о занемаривању симптома и знакова обољења, посебно међу мушкарцима. Особе мушког пола старије од 18 година чешће наводе да им је здравље добро или веома добро, а особе женског пола старије од 65 година много чешће тврде да им је здравље лоше или веома лоше.

Неостварене (нереализоване) потребе за здравственом заштитом значајан су показатељ географске, финансијске, културне или физичке приступачности. Скоро сваки пети становник старији од 15 година није добио здравствене услуге, и то најчешће из финансијских разлога (24,8%), дугог чекања на интервенцију (16,6%) или удаљености због проблема с превозом (5,7%) (Резултати Истраживања здравља 2013).

Очекивано трајање живота на рођењу је добар синтетички показатељ здравственог стања становништва, којим се процењује колико дуго ће у просеку живети новорођенче, у условима смртности у години његовог рођења. Србија је међу земљама с најнижим вредностима овог показатеља у Европи. Она је 2012. била за пет година нижа од просека ЕУ. Показатељ очекиваног трајања живота у 65. години живота за Србију је међу најнижима у Европи и његова вредност је 2011. била за 4,3 године нижа од просека ЕУ (15,3 наспрам 19,6 година). Србија више заостаје у вредностима очекиваног трајања живота у 65. години него у вредностима очекиваног трајања живота на рођењу од ЕУ земаља⁴⁷.

Процена функционалности и социјалне укључености становника Србије може се добити према степену потешкоћа које особе имају у обављању свакодневних активности, због проблема с видом, слухом, ходом, памћењем, концентрацијом, комуникацијом и самосталношћу при одевању, исхрани и одржавању личне хигијене (Инвалидитет 2013). У категорију особа с инвалидитетом укључена су лица која су по сопственој изјави навела да имају много потешкоћа, или су потпуно онемогућена у обављању свакодневних активности, услед најмање једног од наведених проблема. Таквих особа је 8%, највише у региону Јужне и Источне Србије (9,4%), а најмање у Београдском региону (5,9%). Веће је учешће жена (58,2%) него мушкараца (41,8%), а највећи број тих особа има проблема с ходом (4,7%).

Стопа смртности одојчади, као један од миленијумских циљева развоја, представља важан показатељ њиховог здравственог стања, посебно за земље у транзицији. У Србији је вредност ове стопе смањена у периоду од 2010, па је у 2012. износила 6,2 умрла одојчета на 1.000 живорођених. Ова вредност је за једно умрло одојче нижа од европског просека, али је за два умрла одојчета на 1.000 живорођених виша од просека ЕУ, што Србију сврстава међу земље с високом стопом смртности одојчади у Европи (European Health). Процењује се да је стопа смртности одојчади у ромским насељима више него двострука и да је 2012. износила 13 на 1.000 живорођених, док је стопа смртности ромске деце до пет година старости 14 на 1.000 живорођених (Вишеструки показатељи у ромским насељима 2014), с првим кварталом 2012. као референтним периодом за рачунање стопе морталитета деце из ромских насеља.

Показатељи учинка (перформанси) целокупног система здравствене заштите су и перинатална смртност и матернална смртност сврстани у групу контекстуалних показатеља. У земљи у којој је добро организована пренатална здравствена заштита, где се више од 99% порођаја одвија у здравственој установи, уз стручну помоћ и где је обезбеђена помоћ породили и новорођенчету до годину дана после порођаја, свака смртност мајке или новорођенчета је показатељ (не)квалитета рада здравствене службе и њеног учинка на здравље становника. Стопа перинаталне смртности (број мртворођених и умрле новорођенчади у првој недељи живота на 1.000 порођаја 2011. била је 8,8, а однос матерналне смртности (број умрлих жена у трудноћи, на порођају и кратко након порођаја на 100.000 живорођене деце) у 2011. била је 9,1, а 2012. 14,9. Обе вредности више су од ЕУ просека (European Health).

Стопа перинаталне смртности у највећој мери доприноси укупној смртности одојчади. У перинаталном периоду број смртних случајева у периоду 2010–2011 порастао је с 49,3 на 60,1 док је стопа смртности у неонаталном и постнеонаталном периоду заједно опала за 10,8%. Ова

⁴⁷ Здраве године живота (број година проведених без ограничења у свакодневним активностима) важан су, недавно развијен, показатељ здравствене политике и друштвеног развоја који повезује дуговечност и добро здравље. У ЕУ (ЕУ 27) се за 2008–2010. очекивало да ће мушкарци и жене на рођењу живети 62 године у добром здрављу, без инвалидитета, као и девет додатних година трајања живота за особе у 65. години живота. Извор: (OECD 2012).

стопа значајно се разликује по регионима и окрузима. У једној трећини породицишта обави се мање од 500 порођаја годишње. Истовремено, постоје и релативно велика регионална, неадекватно опремљена породицишта, с мањком запослених у којима се обави више од 2.000 порођаја годишње. У оба случаја постоји ризик по здравље новорођенчади и породиља, када дође до компликација због недовољног искуства здравствених радника или неадекватне опремљености. Само 40% беба под ризиком се рађа у међурегионалним гинеколошко-акушерским клиникама (Београд, Нови Сад, Крагујевац, Ниш), које имају одељења за неонаталну интензивну негу, док здравље већине новорођенчади с високим ризиком зависи од превоза који није увек расположив (Други национални извештај 2014).

Висока матернална смртност указује на угрожено здравље жена у репродуктивном периоду. Жене чешће користе традиционалне методе контрацепције (40%) него модерна средства (18%), што је један од фактора који доприноси великом броју абортуса. Свака трећа жена старости 45–49 година је имала бар један абортус (MICS 2014 и Вишеструки показатељи у ромским насељима 2014). Код жена из ромских насеља коришћење модерних метода контрацепције још је мање (7%), а учешће жена старости 45–49 година које су имале бар један абортус још веће (56%). Готово све жене су добиле стручну помоћ на порођају, али забрињава висока и растућа стопа царских резова (29%), који су у великом броју били уговорени пре порођаја. Дobar показатељ је висок обухват жена здравственом заштитом у току трудноће, јер је 94% жена имало бар четири посете лекару током трудноће, када су им пружене потребне услуге, мада је менаџмент и квалитет пренаталне и перинаталне здравствене заштите неодговарајући, на шта указује стопа матерналне смртности.

Здравље становника Србије карактерише велико оптерећење болестима које је могуће спречити, али које доводе до превремене смрти. У структури морталитета доминирају болести система крвотока (53,7% у 2012), малигне болести (21,2%), болести система за дисање (4,9%), система за варење (3,3%), и повреде, тровања и последице деловања спољних фактора (3,2%). Високо је учешће групе која обухвата знаке и недовољно дефинисана стања (4,5%), као последице непотпуне дијагностике или лошег кодирања узрока умирања (Здравствено-статистички годишњак 2012). Особе женског пола више умиру (за 10%) од болести система крвотока, док мушкарци више умиру од малигних болести (за 5,3%) и повреда, тровања и последица деловања спољних фактора (за 3%). Узроци умирања су практично непромењени од 2010, уз мало смањење смртности од болести система крвотока и незнатно повећање умирања од малигних болести. Истраживање здравља (Резултати Истраживања здравља 2013) показује да је, према испитаницима, најзаступљенији био повишен крвни притисак (31,3%), утврђено је и да 47,5% становника старијих од 20 година има хипертензију или потенцијалну хипертензију, што је на нивоу вредности из 2006.

Социјална заштита

Социјална заштита дефинисана је чл. 69. Устава: „Грађани и породице којима је неопходна друштвена помоћ ради савладавања социјалних и животних тешкоћа и стварања услова за задовољавање основних животних потреба, имају право на социјалну заштиту, чије се пружање заснива на начелима социјалне правде, хуманизма и поштовања људског достојанства.” Уставом су дефинисане и територијалне надлежности.

Социјални трансфери и пензије утичу на смањење неједнакости јер по природи имају редистрибутиван ефекат на укупне приходе становништва. Неједнакост, мерена Ђинијевим коефицијентом, у 2013. износи 38,0. Искључење социјалних трансфера из укупног прихода доводи до повећања Ђинијевог коефицијента на 42,1 док искључење и социјалних трансфера и пензија из укупног прихода повећава коефицијент на чак 54,4. Под корисником социјалне заштите сматра се лице које је у току извештајне године, једном или више пута користило одређене облике и мере социјалне заштите и услуге социјалног рада. Број корисника социјалне заштите у 2013. износио је 654.558. Осим новчане социјалне помоћи (НСП) која је одређена за најсиромашније, у новчана социјална давања спада и дечји додатак. Износи НСП разликују се зависно од величине и старосне структуре домаћинства. Према подацима Министарства за рад, запошљавање, борачка и социјална питања, право на НСП остварило је 101.656 породица у

2013. (што је нешто мање од 5% њиховог укупног броја) и 258.807 појединаца, односно 3,6% укупног броја становника.

Мапирање услуга социјалне заштите у надлежности локалних самоуправа показало је да постоје следеће услуге намењене различитим циљним групама (Мапирање услуга 2013): дневне услуге у заједници, услуге подршке за самостални живот, услуге смештаја, и саветодавно-терапијске и социјално-едукативне услуге.

У поређењу са земљама ЕУ, максимални износи новчане помоћи су ниски. За једнородитељске породице они су нижи само у Словачкој, Бугарској и Румунији. Према уделу у БДП-у који издваја за НСП, Србија је на просеку ЕУ. За разлику од великог броја земаља ЕУ, износи помоћи се не везују за неку посебну националну одредницу животног стандарда, а пондери који се додељују деци су нижи него у другим земљама. Највећа разлика се може уочити у активацији корисника помоћи, која постоји у већини земаља, а која је у Србији уведена као законска могућност тек од 2011. (Matković i Mijatović 2012).

Право на дејчи додатак остварује приближно 387.000 деце, што је више од 30% укупног броја. Од тога, преко 74.000 добија увећан износ, под повољнијим условима. Током периода 2011–2013 број корисника није се значајније мењао. У апсолутном износу (уеврима по паритету куповне моћи, PPS) дејчи додатак је значајно нижи него у најразвијенијим земљама, али је међу највишим у односу на тзв. земље нове чланице ЕУ (Matković i Mijatović 2012). Издаци за дејчи додатак су 2013. износили 12,3 милијарде, односно 0,33% БДП-а, као и претходних година. Удео је значајно нижи него у ЕУ (1,1% БДП-а 2010), што је очекивано имајући у виду универзалност права у већини земаља и другачији циљ давања (компензација трошкова, односно уједначење потрошње током животног циклуса).

Додатак за помоћ и негу другог лица у 2013. остварило је преко 18.000 лица, а увећани додатак приближно 33.600. Право на увећани додатак остварују лица с највишим степеном инвалидитета. У тој групи су и корисници доплате који основно право остварују у ПИО систему (систем пензијско-инвалидског осигурања): преко 19.000. Током посматраног периода број корисника није се значајније повећао. Пописом 2011. евидентирано је преко 88.000 особа с инвалидитетом, које су се изјасниле да без помоћи друге особе не могу да обављају свакодневне активности или их обављају с много потешкоћа (проблеми са самосталношћу). Њихов обухват новчаним правима из система социјалне заштите је на нивоу око 60%, а укупни обухват, укључујући и кориснике накнаде по основу пензијско-инвалидског осигурања, прешао би 100%.

Међу корисницима права у оквиру система социјалне заштите подједнак је удео одраслих и старијих (по 40%), пошто старији основно право махом остварују у ПИО систему. Удео деце до 18 година је 12,7%. Извесна доминација жена (54%) пре свега се објашњава њиховим већим уделом у популацији старијих. Месечни износ додатка у 2013. просечно је око 9.400 динара (181 PPS), а увећаног око 25.400 динара (488 PPS). Износ увећаног додатка је превазишао ниво нето минималне зараде за 27%. Укупни расходи за оба права достигли су 9,3 милијарде динара (0,25% БДП-а).

Родитељски додатак, као новчано давање при рођењу прва четири детета у породици није универзалног карактера и додељује се уз проверу имовине, при чему је имовински цензус висок (12 милиона динара). У 2013. номинални износи родитељског додатка кретали су се између приближно 36.000 динара (690 PPS) за прво дете и 340.000 динара (6.500 PPS) за четврто. У 2013. број корисника родитељског додатка достигао је 60.000 а укупни расходи 6,3 милијарде динара (0,17% БДП-а). Удео је виши него у било којој земљи ЕУ.

Према подацима MICS 5 истраживања 89% деце млађе од пет година примило је родитељски додатак, што је занимљиво, с обзиром да сва новорођена деца (прва четири рођена у породици) остварују право на овај додатак. У ромским насељима овај проценат је нижи – родитељски додатак је примило 76% деце (MICS 2014).

Закључак

Вишевековни развој српске привреде протицао је у напорима да се превазиђе наслеђена економска заосталост, да се унапреди и модернизује привреда, односно да се претежно аграрна земља претвори у земљу с модерном индустријском привредом. Ти напори били су праћени

отпорима израженим у супротној тенденцији да се одржи аграрни, односно сељачки карактер земље. Ипак, тај се процес уз мање или више осцилација, али у целини успешно одвијао све до пред крај 20. века. Међутим, почев од последње деценије претходног века земља је током процеса транзиције била деиндустријализована, тако да је сада на нивоу развоја од пре неколико деценија, и стоји пред поновним захтевима за (ре)индустријализацијом.

Прави услови за модеран привредни развој створени су тек половином 20. века, када је у оквирима тзв. Друге Југославије отпочела индустријализација, захваљујући чему се земља током неколико деценија из заостале аграрне претворила у средње развијену индустријску. Та трансформација била је праћена и урбанизацијом, као и масовним променама у свим другим доменима привреде и друштва. Поред тога, Југославија је на почетку 1950-их била креатор и протагонист социјалистичких самоуправних тржишних решења, покушавајући да Привредном реформом средином 1960-их учини помак ка већем уважавању тржишта. Неуспешан привредно-системски захват у 1970-им заснован на социјалистичкој колективистичкој и солидаристичкој солуцији значио је велики корак назад и потпуно одумирање тржишта и робне привреде. Почетком 1980-их доноси се Дугорочни програм економске стабилизације, који привредни систем излаже оштрој критици и најављује афирмацију робног привређивања, али је и овај покушај остао неостварен.

Почетком последње деценије 20. века отпочео је процес транзиције, који је током 1990-их био праћен распадом земље, ратовима у непосредном окружењу, притиском и санкцијама (дела) међународне заједнице. Све је то довело да драматичног опадања производње и других привредних проблема и тешкоћа, и кулминирало бомбардовањем земље 1999. од стране 19 земаља НАТО пакта. Обнова земље након тога прекинута је политичким променама 2000, које су довеле нову гарнитуру на власт и промовисале неолибералну економску политику. Она није била у стању да обезбеди адекватне привредне резултате, и након само повремених позитивних резултата привреда се заглибила у стагнацији, с готово потпуно деиндустријализованим и изграбованим предузећима, нашавши привидну равнотежу на много нижем нивоу него што је постојао крајем 1980-их. Током протеклих двадесет година угашено је чак 98 одсто индустријских капацитета у којима је радило око милион радника.

Данас се привреда Србије опет налази пред неопходношћу индустријализације, која је једина у могућности да обезбеди покретање производње и запослености. Постојећа политика тзв. стимулисања страних инвеститора већ се показала као неадекватна, и осим исцрпљивања оскудне домаће акумулације друге резултате у принципу не може да да. Исто се показало и с другим сегментима неолибералних политика, укључујући пре свега приватизацију и либерализацију спољнотрговинских токова. Као посебан проблем, при томе, показали су се и преговори с Европском унијом у оквиру којих су потписиване и једностране обавезе, које су нашој привреди само наносиле штету.

Наравно, процес индустријализације мора бити праћен и адекватним развојем инфраструктуре и других делатности. Иако се обично истиче да средства за то не постоје, или бар да нису довољна, детаљније анализе показују да то није тако, и да су током претходних петнаестак година огромна средства (инострани кредити, приходи од приватизације, дознаке наших радника у иностранству) утрошена углавном непродуктивно. Потребно је разрадити механизме њиховог продуктивног коришћења и покренути иницијативу свих слојева становништва. Тиме ће се уједно створити и услови да се заустави одлив младих, у првом реду високошколованих, људи из наше земље, по чему се у последњим деценијама налазимо међу водећим земљама у свету.

Литература

- Алексић, Драган. *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010, 320 стр.
Алексић, Драган. *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд: Институт за новију историју Србије, 2002, 376 стр.
Ананјин, Олег Игоревич; Руслан Гафурович Хаиткулов и Даниил Евгеньевич Шестаков. Вашингтонски консенсус: пейзаж после битв, *Мировая экономика и международные отношения*, 2010, № 12, с. 15–27.
Аранђеловић, З., Глигоријевић, Ж. Значај Коридора X за повезивање Србије и Црне Горе са Европом, међународни научни скуп: *Регионални развој и демографски токови балканских земаља*, Ниш: Економски факултет, 2004.

- Аџић, Софија. *Шта урадити на побољшању услова за приватно инвестирање у Србији?*, Београд: Пословна политика, 2008.
- Бајкић, Велимир. Природа и узроци данашње економске кризе код нас, *Економист*, 1924, № 3.
- Банковић, Станиша; Милан Медаревић, Дамјан Пантић и Ненад Петровић. *Национална инвентура шума Републике Србије – Шумски фонд Републике Србије*, Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде Републике Србије – Управа за шуме, Београд, 2009.
- Беговић, Борис; Бојан Боројевић, Зоран Грубишић, Бранислав Крстић, Драган Мандић и Војин Тошић. *Саобраћајне економске политике*, Београд: Центар за либерално-демократске студије, 2004, 112 стр.
- Бендераћ, Љиљана (прир.). *Музеји Србије*, Београд: Завод за проучавање културног развоја, 2000.
- Бјеговић-Микановић, Весна; Дејана Вуковић, Ержебет Ач-Николић. Основе и изазови здравствене политике, *Zbornik radova i sažetaka. Drugi kongres socijalne medicine "Izazovi socijalne medicine u XXI veku"*. Zlatibor 9–12. jun 2010.
- Благојевић, Милош. *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд: Историјски институт, 1973, 464 стр.
- Благојевић, Милош. Владар и поданици, властела и војници, зависни људи и трговци, *Историја српског народа*, Прва књига, Београд: Српска књижевна задруга, 1981(а), стр. 372–388.
- Благојевић, Милош. Основе привредног развоја, *Историја српског народа*, Прва књига, Београд: Српска књижевна задруга, 1981б, стр. 357–371.
- Божић, В., Аћимовић, С., Мијушковић, В. Докле се стигло и како даље у српском транспортном сектору, Научна конференција: *Економско-социјална структура Србије – учинак прве деценије транзиције*, Београд: НДЕ, Економски факултет, 2010.
- Бојовић, Бошко И. *Од тржишне привреде до државног монопола, племенити метали Србије и Босне између венеције и Османлијског царства у 15. и 16. веку*, Београд: Друштво за привредну историју, 2014, 144 стр.
- Буквић, Рајко и Бранко Хинић. *Место и положај Србије у друштвено-економском развоју Југославије (1945–1990)*, Београд: Економски институт, 1993, 48 стр.
- Васиљевић, Зорица и Весна Поповић. Економско-финансијска компонента развоја села и пољопривреде, у: Шкорић, Драган (ур). *Перспективе развоја села*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2014, стр. 163–185.
- Веселиновић, П., Милетић, Д. Србија и Паневропски коридор 10, Конференција: *Коридор 10 у функцији друштвеног развоја Републике Србије*, Београд: ЦЕСНА Б, 2011.
- Веселиновић, Рајко. Србија под аустријском влашћу 1718–1739., *Историја српског народа*, Четврта књига први том, Београд: Српска књижевна задруга, 1986, стр. 106–162.
- Вукмировић, Јованка и Драган Вукмировић. *Маркетинг истраживања*, Београд: Београдска пословна школа, 2011.
- Вуковић, Предраг и Вера Гудић-Доџац. Аграрна политика, *Српска енциклопедија*, Том I, Књига 1, Матица српска – Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике, Нови Сад – Београд, 2010, стр. 48–53.
- Вуковић, Слободан. *Српско друштво и економија (1918–1992)*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2012, 592 стр.
- Вучо, Никола. *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд: Научна књига, 1955, 266 стр.
- Вучо, Никола. *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1981, 450 стр.
- Генерални мастер план саобраћаја у Србији, Завршни извештај, Анекс II: Железнички саобраћај (2009).
- Генерални мастер план саобраћаја у Србији, Завршни извештај, Анекс III-а: ТУПП (2009).
- Годишњак о народном здрављу и о здравственој служби 1949–1950, Београд: Савет за народно здравље и социјалну политику владе ФНРЈ.
- Грђић, Гојко. Развој привреде Србије и Војводине од ослобођења од Турака, у: *Производне снаге НР Србије*, Београд: Економски институт НР Србије, 1955, стр. 1–62.
- Грк, Снежана и Маријана Видас-Бубања. *Србија на путу према ЕУ*. Београд: Институт друштвених наука, 2007.
- Група аутора. *Посткризни модел раста и развоја Србије 2011–2020*, Београд: Економски факултет, 2010.
- Грчић, Мирко. *Индустријска географија*. Београд: Научна књига, 1994.
- Димић, Љубодраг (ред). *Модерна српска држава 1804–2004: Хронологија*, Београд: Историјски архив Београда, 2004, 536 стр.
- Документациони материјал о индустријској производњи 2000–2011. године*, Београд: Привредна комора Србије, 2012а.
- Драгутиновић, Р. Концесија за изградњу аутопута Е – 75 од Ниша до границе са Македонијом, *Привредни преглед* 4 – 6, 1999, Београд.
- Други национални извештај о социјалном укључивању и смањењу сиромаштва у Републици Србији, Преглед и стање социјалне искључености и сиромаштва за период 2011–2014. године са приоритетима за наредни период*, Београд: Влада Републике Србије, 2014, 307 стр.
- Ђорђевић, Димитрије. *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906–1911*, Београд: Историјски институт, 1962, 733 стр.
- Ђорђевић, Тихомир. *Из Србије Кнеза Милоша II Становништво – насеља*, Београд: Геца Кон, 1924, 314 стр.
- Економска кретања у Републици Србији*, Саопштење, број 350, 28. 12. 2012, Београд: Републички завод за статистику, 2012.
- Економски преглед за 2001. годину*, Београд: Савезни секретаријат за развој и науку, 2002.
- Живков, Сава. *Аграрно законодавство Југославије 1918–1941. Социјални основи*, Нови Сад: Матица српска, 1976.
- Закић, Небојша. *Иновације и менаџмент пословних процеса*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2009.
- Зверев, Арсениј Григорјевич. Новчана реформа у Русији, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, год. 63, 2012, № 140 (3), 401–419.
- Извештај о напретку Републике Србије за 2013. годину*, Брисел: Европска комисија, 2013.
- Извештај о развоју Србије у 2011. години*. Београд: Министарство финансија Републике Србије (МФРС), 2012.

- Извештај о финансијском пословању Републичког фонда за здравствено осигурање за 2012. годину*, Београд: Републички фонд за здравствено осигурање, 2013.
- Илин, Жарко; Ђура Гвозденовић, Јан Боћански, Небојша Новковић и Борис Адамовић. Производња поврћа у функцији развоја села у Републици Србији, у: Шкорић, Драган (ур). *Перспективе развоја села*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2014, стр. 63–88.
- Истраживања здравља становништва Србије, Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут”, 2013.
- Капор, Предраг. *Међународно финансирање инфраструктурних пројеката*, Београд: Intermex, 2004.
- Кесеровић, Зоран; Михаило Николић, Драган Николић и Светлана Пауновић. Вођарство шанса развоја села Србије, у: Шкорић, Драган (ур). *Перспективе развоја села*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2014, стр. 89–122.
- Кидрич, Борис. *Привредни проблеми ФНРЈ*, Београд: Култура, 1948.
- Ковачевић, Душан; Мирослав Малешевић и Снежана Ољача. Стање и перспективе развоја ратарске производње у Србији, у: Шкорић, Драган (ур). *Перспективе развоја села*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2014, стр. 39–62.
- Ковачевић-Којић, Десанка. Привредни успон, *Историја српског народа*, Књига друга, Београд: Српска књижевна задруга, 1982, стр. 100–108.
- Ковачевић-Којић, Десанка. *Трговачка књига браће Кубужих (Caboga)*, Споменик САНУ, № 804, 1999.
- Кукољеч, Стеван. *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд 1941, 570 стр.
- Култура 2013. Београд: Републички завод за статистику и Завод за проучавање културног развоја, 2015.
- Лазих, Милан. *Пољопривредна производња у Краљевини Југославији (1919–1940. године)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1999.
- Љушић, Радош. *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд: Српска академија наука и уметности, посебна издања, књ. DLXX, Одељење историјских наука, књ. 12, 1986, xv + 508 стр.
- Марковић, Драгана; Јелена Пераћ, Драгана Погарчић, Гордана Вељковић, Слободан Грујић, Анка Војнић и Андри Милојић. *Ревизија временских серија статистике пољопривреде*, Београд: Републички завод за статистику, 2015, 91 стр.
- Марковић, Петар Ј. и Јован В. Бабовић. *Србија на прагу новог века: будућност села и сељаштва*, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Београд, 1999.
- Матковић Гордана; Горана Крстић и Бошко Мијатовић. *Србија: приходи и услови живота 2013*, Београд: Републички завод за статистику, 2015, 194 стр.
- Маџар, Љ., Росић, И., Ђорђевић, М. (1997). *Теорија привредног развоја*, Краљево: Комино трејд, 22.
- Мијатовић, Бошко и Срђан Милошевић. Аграрна реформа, *Српска енциклопедија*, Том I, Књига 1, Матица српска – Српска академија наука и уметности – Завод за уџбенике, Нови Сад – Београд, 2010, стр. 53–56.
- Мијатовић, Чedomил. Један конзулски извештај о Србији 1837, *Споменик Српске Краљевске Академије (СКА)*, XVII, Београд 1892, стр. 33–40.
- Милић, Даница. *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд: Историјски институт, 1970.
- Миљковић, Душан и Миодраг Николић, *Развој република претходне СФР Југославије 1947–1990. године*, Савезни завод за статистику, Београд, 1996.
- Миљковић Катић, Бојана. *Пољопривреда Кнежевине Србије 1834–1867*, Београд: Историјски институт, 2014, 383 стр.
- Министарство здравља Републике Србије. Резултати Истраживања здравља становништва Србије, 2013. године. <http://zdravlje.gov.rs/showelemet.php?id=7756>.
- Министарство инфраструктуре Републике Србије. *Коридор X*, Београд, 2008, 50 стр.
- Митровић, Милован М. *Српско село. Прилог социологији традиционалног српског друштва*, Нови Сад: Матица српска, 1999, 259 стр.
- Михаиловић, Коста. *Економска стварност Југославије*, Београд: Економика, 1981.
- Народна банка Србије. *Анализа дуга Републике Србије*, Београд, 2010.
- Народна банка Србије. *Анализа дуга Републике Србије*, Београд, 2011.
- Народна банка Србије. *Анализа дуга Републике Србије*, Београд, 2012.
- Народна банка Србије. *Извештај о инфлацији*, август 2010.
- Николић, Михаило. *Макроекономски ефекти помоћи и дознака*, Београд: Народна банка Србије, 2006, 44 стр.
- Новаковић, Стојан. *Село*, Београд: Српска књижевна задруга 1965, 243+[5] стр.
- Паларе, Мајкл. *Балканске привреде око 1800–1914. Еволуција без развоја*, Београд: Службени гласник, 2010, 496 стр.
- Пелевић, Борислав. *Кроз историју Косова и Метохије од VI до XXI века*, Београд: Евро, 2005, 613 стр.
- Петрановић, Бранко. *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд: Службени лист, 1993, 109 стр.
- Петровић, Петар Б. *Индустријски систем Србије: Оквир и задатак за реиндустријализацију*. Форум 3. Националне технолошке платформе Србије. 11 април 2012. Београд.
- Поповић, Раде. *Сточарство у Републици Србији*, Београд: Републички завод за статистику, 2014, 60 стр.
- Поповић, Тома. *Привреда у XVI и XVII веку, Историја српског народа*, Трећа књига први том, Београд: Српска књижевна задруга, 1993, стр. 573–645.
- Посткризни модел економског раста и развоја Србије 2011.–2020.* Београд: USAID, Економски факултет, Економски институт, 2010.
- Производња, залихе, реализација и индекси, 2009–2011.* Београд: Привредна комора Србије, 20126.
- Симоновић, Драгољуб и Снежана Ђекић. *Економика пољопривреде*, Ниш: Студентски културни центар, 1998, VII+440+[10]стр.
- Србија у култури, култура у Србији; анализа учешћа Србије у програму Култура 2007/2013.*(2013) Министарство културе и информисања Републике Србије и Канцеларија Тачка културног контакта (Cultural Contact Point-Serbia), Београд, Cicero print

- Стаменковић, Стојан. Транзиција и развојне перформансе као детерминанте у процесу придруживања ЕУ, у: *Србија и Црна Гора на путу ка Европској унији*, Београд: Европски покрет у Србији, 2003, стр. 159-166.
- Станојевић, Глигор. *Србија у време Бечког рата 1683—1699.*, Београд: Нолит, 1976, 243 стр.
- Стојадиновић-Јовановић, Сандра. Европска унија у међународној трговини робом на почетку XXI века. *Економски погледи*, 14, 2012, № 1, стр. 60–80.
- Стојанчевић, Владимир. Српска национална револуција и обнова државе од краја XVIII века до 1839., у: *Историја српског народа*, Пета књига, Први том, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 5–158.
- Тодорић, Јована. *Анализа стамбених преференција у контексту реурбанизације Београда*, Београд: Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, 2013, 144 стр.
- Тодорић, Јована и Марија Ивковић. Ревитализација урбаног језгра Београда: пример општине Стари град, *Зборник обиљежавања 20. годишњице Географског друштва Републике Српске 1993–2013*, стр. 365–373. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, 2013.
- Ћирковић, Сима. Србија између Византијског царства и Бугарске, у: *Историја српског народа*, књига прва, Београд: Српска књижевна задруга, 1981, стр. 156–169.
- Ћук, Ружа. Србија и Венеција у средњем веку, у: *Европа и Срби*, Београд 1986, стр. 127–133.
- Хердер, Сигмунд фон. *Рударско путовање по Србији 1835. године*, Београд: Службени гласник, 2014
- Центар за либерално демократске студије, *Мапирање услуга социјалне заштите у надлежности локалних самоуправа*, Београд: Влада Републике Србије, 2013, 47 стр.
- Цонић В., Драгуловић С., Симоновић Д., Станојевић Шимић З., Станковић Д., Пешовски Б., Вадувесковић З. Добијање злата и сребра из полиметаличних сулфидних руда. *Бакар*. 2, 2012, 37, 37-42.
- Чалић, Мари-Жанин. *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд: Клио, 2004, 568 стр.
- Шеварлић, Миладин М. *Пољопривредно земљиште*, Београд: Републички завод за статистику, 2015, 260 стр.
- Arsenijević, Jelena; Milena Pavlova, Wim Groot. Out-of-pocket payments for public health care services by selected exempted groups in Serbia during the period of post-war healthcare reforms, *International Journal of Health Planning and Management*, Vol. 29, 2014, № 4, pp. 373–398.
- Avramović, Dragoslav. *Pobeda nad inflacijom 1994.*, Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 1998, [8], 153, 3 str.
- Avramovski, Živko. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knj.1 i 2, Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1986, 1425 str.
- Bela knjiga Miloševićeve vladavine*, Beograd: G17PLUS, 2000.
- Bitner M.J., Fisk R.P. and Brown S.W. Tracking the Evolution of the Services Marketing Literature, *Journal of Retailing*, vol. 1, 1993, pp. 61–103.
- Bjelić, Predrag & Radmila Dragutinović Mitrović. *The effects of competing trade regimes on bilateral trade flows: case of Serbia*. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Rijeka, vol. 30, 2012, № 2, pp. 267–294.
- Boljanović, Srđan M. Komparativna analiza uticaja stranih direktnih investicija na strukturu i specijalizaciju srpskog i mađarskog izvoza, *Ekonomске теме*, godina 51, 2013, № 1, str. 37–57.
- Brkić, Dejan. Serbian gas sector in the spotlight of oil and gas agreement with Russia, *Energy Policy*, 37, 2009, № 5, pp. 1925–1938.
- Bukvić, Rajko. Morgentauov plan i Vašingtonski konsenzus: ima li razvojnog izlaza za zemlje u tranziciji, *Zbornik Kriza i razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010b, str. 328–334.
- Bukvić, Rajko. The Other Canon Against Washington Consensus: Re-Industrialization as a Condition for Economic Revival and Development, 8th International Scientific Conference *Forces Driving the Revival of the Companies and Economy*, Proceedings, Megatrend University, Belgrade, 2010c, pp. 267–276.
- Bukvić, Rajko. Transformaciona kriza i perspektive privrede Srbije u epohi globalizacije i finansijske krize, *Svetska finansijska kriza – izazovi i strategija* – (red. Oskar Kovač), Naučno društvo Srbije, Beograd, 2011, str. 139–174.
- Bukvić, Rajko; Miroljub Hadžić & Aleksandar Pinkulj. Ekonomska politika i privredna kretanja 1994–1995. i početkom 1996., *Jugoslovenski pregled*, godina XXXX, 1996, sv. 1, str. 21–62.
- Bukvić, Rajko; Petar Pavlović & Miroljub Hadžić. Ostvarivanje Programa rekonstrukcije monetarnog sistema i strategije ekonomskog oporavka Jugoslavije u 1994., *Jugoslovenski pregled*, godina 39, 1995, sv. 1, str. 31–58.
- Čobeljić, Nikola. *Privreda Jugoslavije, Rast, struktura i funkcionisanje*, knjiga prva, Beograd: Savremena administracija i Institut za ekonomska istraživanja, 1974, 314 str.
- Damjanović, Dušan i Žaklina Gligorićević (ur.) *Socijalno stanovanje: Prikaz stambenih politika Srbije i odabranih zemalja Evrope*, Beograd: PALGO centar, 2010.
- Daničić, D., Mitrović, S., Pavlović, V., Kovačević, S. (2009). Sustainable development of lignite production on open cast mines in Serbia, *Mining Science and Technology* 19 (5), 679–683.
- Devetaković, Stevan; Biljana Jovanović Gavrilović, Gojko Rikalović. *Nacionalna ekonomija*, Beograd: Ekonomski fakultet, 2009.
- Dimitrijević, Sergije. *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd: Nolit, 1958, 326 str.
- Dinić, Jovan B. *Prirodni potencijal Srbije. Ekonomsko-geografska analiza i ocena*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1997.
- Dinkić, Mladen (red.) *Završni račun. Ekonomske posledice NATO bombardovanja: procena štete i sredstava potrebnih za ekonomsku rekonstrukciju Jugoslavije*, Beograd: Stubovi kulture, 1999.
- Dodić, S., Popov, S., Dodić, J., Ranković, J., Zavargo, Z. Potential Contribution of Bioethanol Fuel to the Transport Sector of Vojvodina, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 13, 2009, № 8, pp. 2197–200.
- Drucker, Peter. *Innovation and entrepreneurship*. New York: HarperBusiness, 1985.
- Đorđević, Boško. *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1960, 289 str.

- Ercegovac, Marko; Dragana Životić & Aleksandar Kostić. Genetic-industrial classification of brown coals in Serbia, *International Journal of Coal Geology*, 68, 2006, № 1–2, pp. 39–56.
- European Commission. *EU transport in figures – statistical pocketbook 2014*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2014.
- Faria, J.R., Cuestas, J.C. & Mourelle, E. (2008). *Entrepreneurship and Unemployment: a nonlinear bidirectional causality?* Nottingham Trent University Discussion papers in economics. No. 2008/6, 1–33.
- Filipović, M. *Obnova naše industrije – prvi bilans*, Rad, Beograd, 1946.
- Fisher, Allan George Barnard. Production, primary, secondary and tertiary, *Economic Record*, Vol. 15. 1939, № 1, 24–38.
- Fisher, A. *The Clash of Progress and Security*, London: Macmillan, 1935, xiii+234 pp.
- Funkcionisanje privrednog sistema SFRJ*, Novi Sad: Konzorcij ekonomskih instituta za makroprojekat Privredni sistem SFRJ i Privredna izgradnja, 1976.
- Gnjatović, Dragana. *Uloga inostranih sredstava u privrednom razvoju Jugoslavije*, Beograd: Ekonomski institut, 1985.
- Golušin, M., Tešić, Z., Ostojić, A. The analysis of the renewable energy production sector in Serbia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 14, 2010a, pp. 1477–1483.
- Golušin M, Munitlak Ivanović, O., Bagaric I, Vranjes S. Exploitation of geothermal energy as a priority of sustainable energetic development in Serbia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, Vol. 14, 2010b, № 2, pp. 868–71.
- Grahovac J. A., Dodić J. M., Dodić S. N., Popov S. D., Vučurović D. G., Jokić A. I. (2012). Future trends of bioethanol co-production in Serbian sugar plants. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 16(2012), 3270–3274.
- Grbović, Milan; Olja Čokorilo, Petar Mirosavljević, Edvard Štok. *Studija ekonomskog uticaja konverzije postojećeg vojnog aerodroma Ponikve u međunarodni civilni aerodrom Užice na Zlatiborski region*, Užice: Regionalna privredna komora Užice, 2008, 131 str.
- Gulan, Branislav. *Sudbina oduzete imovine*, Novo Miloševo: Banatski kulturni centar, 2015, 612 str.
- Hadžibegić, Hamid. *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1966, 188 str.
- Hadžić, Miroljub. Dosadašnji tok svojinske transformacije, *Jugoslovenski pregled*, god. 43, 1999, № 1–2, str. 91–110.
- Handbook of statistics*, New York and Geneva: UNCTAD, 2014.
- Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970, 132 str
- Horvat, Branko. *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1969, 164 str.
- Horvat, Branko. Socijalno-tržišna ili „čista” tržišna privreda, pogovor za: Džozef E. Stiglic, *Protivrečnosti globalizacije*, Beograd: SBM-x, 2004, str. 291–301.
- Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji 2014, Konačni izveštaj (MICS)*, Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF, 2014.
- Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji, 2014, konačni rezultati*, Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF, 2014.
- Ivković, Mirko. Sirovinski potencijal Despotovačkog ugljenog basena i njegova uloga u energetsom bilansu podzemnih rudnika, *Energija*, 12, 2010, 4, str. 5–8.
- Jednak, Sandra; Dragana Kragulj, Milica Bulajić, Russell Pittman. Electricity reform in Serbia, *Utilities policy*, 17, 2009, № 1, 125–133.
- Jovanović, Ana; Darko Vuković i Nebojša Zakić. Allocation problems of institutional support for regional development financing in Serbia. *Actual problems of economics*. 2012, № 12 (138), 370–380.
- Jovanović, Slobodanka; Danijela Matović i Slobodan Petrović. Inovativna i generička farmaceutska industrija i tržište lekova, *Industrija*, 38, 2010, № 1, str. 105–119.
- Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1989.
- Jugoslavija 1945–1964. Statistički pregled*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1965.
- Kahn, Herman. *World Economic Development*, Boulder: Westview Press, 1979, xxi+519 p.
- Kenessey, Zoltan. The primary, secondary, tertiary and quaternary sectors of the economy, *Review of Income and Wealth*, 33, 1987, № 4, str. 359–385.
- Komisija saveznih društvenih saveta za probleme ekonomske stabilizacije. *Dokumenti Komisije*, knjige 1–4, Beograd: CRS, 1982–1983.
- Kovačević, Ile. Privatizacija u Srbiji, *Pregled Srbije i Crna Gora*, god. 47, 2003, № 4, str. 65–86.
- Kovačević, Ile. Strane direktne investicije u Srbiji 2001–2011., *Pregled Republika Srbija*, god. 56, 2012, № 1.
- Krstić, Branislav i Ljiljana Stepanović. *Avio-saobraćaj u turbulencijama: neki elementi za formiranje vazduhoplovne politike*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije, 2004, 131 str.
- Kubović, Branko. *Regionalna ekonomika*, Zagreb: Informator, 1974, 176 str.
- Latifić, Ibrahim. *Jugoslavija 1945–1990 (razvoj privrede i društvenih delatnosti)*, Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodno oslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945), 1997, XX + 167 str.
- Lovreta, Stipe; Končar, J., Petković, G. *Kanali marketinga-trgovina i ostali kanali*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, 2005.
- Madžar, Ljubomir. Uzroci i posledice institucionalnih determinanti privrednog razvoja, *Ekonomist*, god. 34, 1981, № 3, str. 323–337.
- Majdarević, Aleksandra. Razvoj kulture kao faktor konkurentnosti, Nebojša Savić i Goran Pitić (ur.) *Ime igre je konkurentnost – putevi obnove srpskog razvoja*, Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju, 2014, str. 170–182.
- Marangos, John. A Political Economy Approach to the Neoclassical Model of Transition, *American Journal of Economics and Sociology*, vol. 61, 2002, № 1, pp. 259–276.
- Marangos, John. Alternative paths to the transition process, *International Journal of Social Economics*, vol. 32, 2005, № 4, pp. 307–324.

- Marangos, John. What happened to the Washington Consensus? The Evolution of international development policy, *Journal of Socio-Economics*, vol. 38, 2009, № 1, pp. 197–208.
- Marković, Petar. *Strategija agrarnog razvoja Jugoslavije: dugoročna politika razvoja proizvodnje i prometa po rejonima i proizvodima*, Ekonomika, Beograd, 1989.
- Marsenić, Dragutin. *Razvoj i problemi privrednog sistema Jugoslavije*, Beograd: Naučna knjiga, 1976, 154 str.
- Marsenić, Dragutin. *Sumnje u privredni sistem Jugoslavije*, Beograd: Ekonomika, 1986, 375 str.
- Martinović, Dragana i Biljana Jokić. *Muzeji Srbije - aktuelno stanje*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 2009, 96 str.
- Materijalni i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947–1972*, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1973, 282 str.
- Matković, Gordana i Borka Vujnović. Izbeglice i druga lica ugrožena ratom, *Jugoslovenski pregled*, god. 41, 1997, № 2, str. 89–104.
- Matković, Gordana i Boško Mijatović. *Program dečijih dodataka u Srbiji: Analiza i predlozi za unapređenje*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije i UNICEF, 2012, 119 str.
- Matković, Gordana; Boško Mijatović i Katarina Stanić. *Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji. Analiza i preporuke*, Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije i Centar za socijalnu politiku, 2014, 152 str.
- Mičić, Vladimir. Uzroci i način rešavanja ekonomske krize u Srbiji. *Škola biznisa*. 2, 2011, № 3, str. 11–23.
- Mikić, Hristina. Kulturna politika i savremeni izazovi finansiranja kulture: međunarodna iskustva i Srbija, *Kultura*, 2011, № 130, стр. 75–104.
- Milić, Danica. Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919.g, *Acta historico-oeconomica Yugoslaviae* 7, 1980, str. 45–54.
- Mirković, Mijo. *Ekonomska historija Jugoslavije*, treće izdanje, Zagreb: Informator, 1968, 416 str.
- Monthel J., Vadala P., Leistel J.M., Cottard F., with the collaboration of Ilic M., Strumberger A., Tosovic R., Stepanovic A. (2002). Mineral deposits and mining districts of Serbia. Compilation map and GIS databases. BRGM/RC-51448-FR
- Nacrt Strategije reindustrijalizacije Srbije*, Beograd: Nacionalni savet za privredni oporavak (NSPO), 2013.
- Očić, Časlav. (red.) *Regionalni razvoj Jugoslavije i pravci promena u regionalnoj politici*, Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1988, xii+585 str.
- Parker, Simon C. *The Economics of Self-Employment and Entrepreneurship*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, xviii+323 pp.
- Paraušić, Vesna T. i Janko M. Cvijanović. *Konkurentnost agroprivrede Srbije: klasteri u funkciji održive regionalne konkurentnosti*, Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede, 2014, 224 str.
- Perić, Živojin. Ustanova naglavice kod diobe u srpskom agrarnom pravu, *Ekonomist*, Zagreb 1937, № 7.
- Petrović, Sreten. *Kulturologija*, Beograd: Čigoja štampa - Lela, 2005, 428 str.
- Pjanić, Zoran. *Samoupravni privredni sistem*, Beograd: Radnička štampa, 1983, 269 str.
- Radmanović, Dušan. *Reprodukcione celine u privredi*, Savez poljoprivrednih inženjera i tehničara Jugoslavije i Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 1986, 150 str.
- Reinert, Erik S. *Globalna ekonomija. Kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, Beograd: Čigoja štampa, 2006 /2004/.
- Rodrik, Dani. Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion. A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform, *Journal of Economic Literature*, vol. 44, 2006, № 4, pp. 973–987.
- Sandelien, Guri. *Trust & Trade: ... is Distance Dead?* CMI report series. Chr. Michelsen Institute, Development Studies and Human Rights, 2003, iv+55 pp.
- Savezni društveni savet za pitanja društvenog uređenja. *Kritička analiza funkcionisanja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, CRS, Beograd, 1985, 160 str.
- Serra, Antonio. Kratka rasprava o uzrocima koji mogu izazvati obilje zlata i srebra u kraljevinama u kojima nema rudnika s primjenom na kraljevinu Napulj, S. Štampar (ur.) *Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*, Zagreb: Kultura, 1952 /1613/, str. 111–188.
- Sheppard, Eric & Helga Leitner. Quo vadis neoliberalism? The remaking of global capitalist governance after the Washington Consensus, *Geoforum*, vol. 41, 2010, № 2, pp. 185–194.
- Srećković, Milenko. Land Grabbing and Land Concentration in Europe: The case of Serbia, in Franco, Jennifer and Saturnino M. Borras Jr. (eds.) *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe*, Transnational Institute, Amsterdam, 2013, pp. 194–197.
- Stajić, Stevan. *Nacionalni dohodak Jugoslavije 1923–1939 u stalnim i tekućim cenama*, Beograd: Ekonomski institut NR Srbije, 1959, 63+46 str.
- Sundhaussen, Holm. *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, München: R. Oldenbourg Verlag, 1989.
- Šeker, Murat. *Importing, Exporting, and Innovation in Developing Countries*, Policy Research Working Paper 5156, Washington: World Bank, 2009, 35 pp.
- Tasić, Nikola i Miroslav Zdravković. *Osetljivost srpskog izvoza i uvoza na promene deviznog kursa u dugom roku*, Beograd: Narodna banka Srbije, 2008.
- UNDP u Srbiji: <http://www.rs.undp.org/content/srbia/sr/home/mdgoverview.html>
- UNICEF. *A decade of transition*. Monitoring Central and Eastern Europe Project, Florence, 2001.
- Vemić, Mirčeta. The Present Condition and Projection of Construction of Railway Net of the Danube-Morava Corridor, *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijić SASA*, 2005, № 54, pp. 63–74.
- Veselinov, Dragan. *Sumrak seljaštva*, Beograd: Ekonomika, 1987, 283 str.
- WHO Regional Office for Europe. European Health for All Database (HFA-DB). Доступно на: www.euro.who.int/en/data-and-evidence/databases/european-health-for-all-database-hfa-db.

- Williamson, John. What Washington Means by Policy Reform, in J. Williamson (ed.) *Latin American Readjustment: How Much Has Happened*, Institute for International Economics, Washington, ch. 2, 1990.
(www.iie.com/publications/papers/papercfm?ResearchID=486.)
- World Bank. *World Development Report 1996*, New York: Oxford University Press, 1996.
- World Economic Forum. (2011). *The Global Competitiveness Report 2011–2012*, Geneva.
- World Economic Forum. (2012). *The Global Competitiveness Report 2012–2013*, Geneva.
- World Economic Forum. (2013). *The Global Competitiveness Report 2013–2014*, Geneva.
- World Economic Forum. (2014). *The Global Competitiveness Report 2014–2015*, Geneva.
- Zakić, Nebojša; Milan Stamatović i Slobodan Cvetanović. Tipologija inovacija u preduzećima. *Ekonomске теме*. 47, 2009, № 2, 73–98.
- Zakić, Nebojša; Milan Stamatović, Svetlana Stevović. Necessity of entrepreneurship education: A research among entrepreneurs and potential entrepreneurs in Serbia, *African Journal of Business Management*, 6, 2012, № 9, pp. 3173–3180.
- Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, Tom XII, Knjiga 1, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1973, 935 str.

Правни извори

- Акциони план за спровођење Стратегије развоја образовања у Србији до 2020. године, Министарство просвете, науке и технолошког развоја, <http://www.mps.gov.rs/dokumenta-i-propisi>
- Водопривредна основа Републике Србије, *Службени гласник РС*, № 11, 2002.
- Закон о друштвеном капиталу, *Службени лист СФРЈ*, 1989, № 84 и 1990, № 46.
- Закон о електронској трговини, *Службени гласник РС*, бр. 41/2009 и 95/2013.
- Закон о електронском документу, *Службени гласник РС*, бр. 51/2009.
- Закон о електронском потпису, *Службени гласник РС*, бр. 135/2004.
- Закон о заштити података о личности, *Службени гласник РС*, бр. 97/2008, 104/2009 - др. закон, 68/2012 - одлука УС и 107/2012.
- Закон о здравственој заштити, *Службени гласник РС*, бр. 93/2014.
- Закон о изменама и допунама Закона о ванпарничном поступку, *Службени гласник РС*, број 45/2013.
- Закон о изменама и допунама Закона о високом образовању, *Службени гласник РС*, бр. 93/2012 и 89/2013.
- Закон о изменама и допунама Закона о основама система образовања и васпитања, *Службени гласник РС*, број 55/2013.
- Закон о изменама и допунама Закона о ученичком и студентском стандарду, *Службени гласник РС*, број 55/2013.
- Закон о јавним службама, *Службени гласник РС*, број 41/1991 и 71/1994.
- Закон о култури, *Службени гласник РС*, 2009, № 72.
- Закон о локалној самоуправи, *Службени гласник РС*, број 129/2007.
- Закон о министарствима, *Службени гласник РС*, бр. 44/2014, 14/2015 и 54/2015.
- Закон о образовању одраслих, *Службени гласник РС*, број 55/2013.
- Закон о оснивању Музеја жртава геноцида, *Службени гласник РС*, бр. 49/1992.
- Закон о основном образовању и васпитању, *Службени гласник РС*, број 55/2013.
- Закон о петогодишњем плану развоја народне привреде ФНРЈ у годинама 1947–1951, *Службени лист ФНРЈ*, 1947, № 36.
- Закон о пољопривредном земљишном фонду ошптенародне имовине и додељивању земље пољопривредним организацијама, *Службени лист ФНРЈ*, 1953, № 22.
- Закон о претварању друштвене својине на пољопривредном земљишту у друге облике својине, *Службени гласник РС*, 1992, № 49.
- Закон о приватизацији, *Службени гласник РС*, 2001, № 38; 2003, № 18.
- Закон о просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године, Београд: Влада Републике Србије, 2010.
- Закон о својинској трансформацији, *Службени гласник РС*, 1997, № 32; 2001, № 10.
- Закон о социјалној заштити, *Службени гласник РС*, број 24/2011.
- Закон о средњем образовању и васпитању, *Службени гласник РС*, 2013, № 55.
- Закон о телекомуникацијама, *Службени гласник РС*, бр. 44/2003 и 36/2006.
- Закон о трговини, *Службени гласник РС*, бр. 53/2010.
- Закон о удруживању земљорадника, *Службени гласник РС*, 1979, № 12.
- Закон о условима и поступку претварања друштвене својине у друге облике својине, *Службени гласник РС*, 1991, № 48; 1991, № 75; 1994, № 48; 1994, № 51; 1996, № 23.
- Закон о условима признавања права и враћању земљишта које је прешло у друштвену својину по основу пољопривредног земљишног фонда и конфискацијом због неизвршених обавеза из обавезног откупа пољопривредних производа, *Службени гласник РС*, 1991, № 18; 1992, № 20, 1998, № 42.
- Закон о финансијској подршци породици са децом, *Службени гласник РС*, бр. 16/02, 115/05 и 107/09.
- Национална стратегија за спречавање и сузбијање насиља над женама у породици и у партнерским односима, *Службени гласник РС*, број 27/2011.
- Национална стратегија о старењу 2006–2015, <http://www.minrzs.gov.rs>
- Национални програм за усвајање правних тековина Европске уније, Београд: Канцеларија за европске интеграције, 2014, 991 стр.
- Одлука о утврђивању курса новог динара, *Службени лист СРЈ*, 1995, № 54.

Основни закон о стицању права својине на пољопривредна оруђа и о коришћењу пољопривредних оруђа од стране грађана, *Службени лист СФРЈ*, 1967, № 7.

Породични закон, Службени гласник РС, 2005, № 18 и 2011, № 72.

Посебан протокол о поступању центара за социјални рад – органа старатељства у случајевима насиља у породици и женама у партнерским односима, Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, 2013.

Правилник о хранитељству, Службени гласник РС, 2008, № 36.

Резолуција Савезне Народне Скупштине о перспективном развоју пољопривредне и задругарства, *Службени лист ФНРЈ*, 1957, № 19.

Стратегија за борбу против трговине људима, Службени гласник РС, број 111/2006.

Стратегија за унапређивање положаја Рома у Републици Србији, Службени гласник РС, број 27/2009.

Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије од 2011. до 2020. године, *Службени гласник РС*, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08 и 16/11.

Стратегија и политика развоја трговине Републике Србије. 2008.

Стратегија јавног здравља Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 22/2009.

Стратегија подстицања рађања, Службени гласник РС, број 13/2008.

Стратегија превенције и заштите од дискриминације, Службени гласник РС, број 60/2013.

Стратегија развоја енергетике Републике Србије до 2015. године, *Службени гласник РС*, 2005, № 44.

Стратегија развоја железничког, друмског, водног, ваздушног и интермодалног транспорта у Републици Србији од 2008. до 2015. године, Службени гласник РС, 2008, № 4.

Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године, Службени гласник РС, бр. 51/2010.

Стратегија развоја конкурентних и иновативних малих и средњих предузећа за период од 2008. до 2013. године. Службени гласник РС, бр. 22/2005, исправка бр. 65, 2008, бр. 101/2007, бр. 65/2008.

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године, Службени гласник РС, број 107/2012.

Стратегија развоја пољопривреде Србије, *Службени гласник РС*, 2005, № 78.

Стратегија развоја социјалне заштите, Службени гласник РС, број 108/2005.

Стратегија развоја широкопојасних мрежа и сервиса у Републици Србији до 2016. године, Службени гласник РС, бр. 55/05, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – УС, 72/12, 7/14 – УС и 44/14.

Стратегија реинтеграције повратника по основу споразума о реадмисији, Службени гласник РС, број 15/2009.

Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом, Службени гласник РС, број 1/2007.

Стратегија управљања минералним ресурсима Републике Србије до 2030. године – предлог, Влада Републике Србије, 2012, Београд

Стратегија управљања минерално-сировинским комплексом Републике Србије, I фаза: Израда нацрта минералне политике и полазних основа за стратегију управљања мск Републике Србије, Универзитет у Београду, Рударско-геолошки факултет, Београд, 2010.

Уредба о земљорадничким задругама, *Службени лист ФНРЈ*, 1954, № 5; 1956, № 34.

Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга, *Службени лист ФНРЈ*, 1953, № 14.

Уредба о класификацији делатности, *Службени гласник РС*, 2010, № 54.

Уредба о плану мреже здравствених установа, Службени гласник РС, бр. 42/2006, 119/2007, 84/2009 и 24/2010.

Уредба о плану мреже здравствених установа, Службени гласник РС, број 107/2005.

Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 83/2006.

Privremena zabrana vraćanja kolonista u njihova prijašnja mjesta življenja, *Službeni list DFJ*, 1945, № 13.

Resolution 757 (1992) Adopted by the Security Council at its 3082nd meeting, on 30 May 1992, <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?docid=3b00f2122c>

Статистички извори

Билтен јавних финансија, № 124, децембар, Београд: Министарство финансија, 2014.

Два века развоја Србије: статистички преглед, Београд: Републички завод за статистику, 2008.

Енергетски биланси, 2013., Београд: Републички завод за статистику, 2014.

Здравствено-статистички годишњак Републике Србије 2012, Београд: Институт за јавно здравље Србије „Др Милан Јовановић Батут”, 2013.

Индекс индустријске производње, по делатности КД 2010, Београд: Републички завод за статистику, <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/ReportResultView.aspx?rptKey=indId%3d060001IND02%2635%3d6%26101%3dC%262%3d200000%2c201512%26sAreaId%3d060001%26dType%3dName%26lType%3dSerbianCyrillic>

Коначни резултати пописа, књига 8: Инвалидитет, Београд: Републички завод за статистику, 2013.

Пољопривреда Србије 1947–1996. : 50 годишње серије статистичких података, Београд: Републички завод за статистику, 1998.

Пољопривреда у Републици Србији I, Београд: Републички завод за статистику, 2013.

Пољопривреда у Републици Србији II, Београд: Републички завод за статистику, 2013.

Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. године, Републички завод за статистику, <http://popis2011.stat.rs/>

Статистички годишњак Краљевине Југославије, књига 1, за 1929. годину, Београд, 1930.

Статистички годишњак Републике Србије, годишта 2011–2015, Београд: Републички завод за статистику.

Статистички календар Републике Србије, разна годишта, Београд: Републички завод за статистику.

International Transport Forum. *Transport Outlook 2015*, Paris: OECD, 2015.

Jugoslavija 1918–1988. Statistički godišnjak, Београд: Savezni zavod za statistiku, 1989.

Jugoslavija 1945-1985. Statistički prikaz, Београд: Savezni zavod za statistiku, 1986.

Интернет извори

ДевИнфо, <http://devinfo.stat.gov.rs/DI6Web/DIWizard/DIWizardPreviews.aspx>

Јокић, Небојша. Здравље у свим политикама као ресурс за друштвени и економски развој, ППТ, 2013.
<http://www.inkluzija.gov.rs>.

Пољопривредна корпорација Београд а.д., Оснивање и историјски развој, <http://www.pkb.rs/istorija.htm>

1922 Encyclopædia Britannica/Yugoslavia, https://en.wikisource.org/wiki/1922_Encyclopædia_Britannica/Yugoslavia

Declaration of Broadband Inclusion for All along with the report A 2010

http://issuu.com/gfbertini/docs/unesco_broadband_commission_for_digital_development

http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Passenger_cars_%281000_cars%29.png (30.03.2015.)

http://ec.europa.eu/transport/strategies/facts-and-figures/transport-matters/index_en.htm (02.04.2015.)

http://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/index_en.htm (02.04.2015.)

<http://www.transportintelligence.com/market-reports/report-central-and-eastern-europe-logistics-2010/252/> (24.03.2015.)

OECD, Life expectancy and healthy life expectancy at birth. In Health at a Glance: Europe 2012, OECD Publishing,

http://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/health-at-a-glance-europe-2012/life-expectancy-and-healthy-life-expectancy-at-birth_9789264183896-4-en